ISSN 0235—7771

AKADEEMIA

3. AASTAKÄIK 1991 NUMBER 8

Juhid ja psühhoanalüüs . . . . . Eve Suurvee
Inimene kristluses ja marksismis . . . Paul Tillich
Kosmiline kiirgus . . . . . Rein Silberberg
Maa tulevikumajandus . . . Kenneth E. Boulding
Cicero: Edev ja surematu . . . . . Ilmar Vene
Lucius Lucceiusele . . . . . Cicero
Murrang Eesti kirjandusideoloogias . . Hasso Krull
Luulet: Sõja aegu . . . . . Uku Masing
Konsensus- ja enamuspõhimõttest . Hans Hattenhauer
Eesti—Vene majandussuhted . . . . Jaak Valge
Masside mäss . . . . . José Ortega y Gasset
Dokumente Vene anneksioonist Eestis

Kolleegium

Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Arvo Krikmann, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Sulev Vahtre, Arvo Valton, Kaljo Villako.

Toimetus

peatoimetaja . . . . . Ain Kaalep
tegevtoimetaja . . . . . Indrek Ude
universalia . . . . Eduard Parhomenko
humaniora . . . . . Mart Orav
socialia . . . . . Jaan Isotamm
naturalia . . . . . Toomas Kiho
peatoimetaja asetäitja . . . . Agu Tani
keeletoimetaja . . . . . Triin Kaalep
kunstiline toimetaja . . . . Lea Malin
korrektor . . . . . Kristin Haljasorg
sekretär . . . . . Tiiu Jõgi

Postiaadress:
Postimaja pk. 80, 202400
Tartu, Eesti

Toimetuse aadress:
Küütri 1, 202400 Tartu, Eesti

Telefonid:
31 373, 31 117

Arveldusarve nr 1345043 Tartu Kommertspangas

Account no. 99-42 149 169 for USD with Tartu Kommertspank, Tartu, through crediting the account no. 1345043-419 AKADEEMIA of Tartu Kommertspank with Svenska Handelnsbanken, 106 70 Stockholm, Sweden

Akadeemia avaldab reklaami. Küsige tingimusi toimetusest.

Trükkida antud 26. VIII 1991 Tartu Trükikojas, Tartu, Ülikooli 17/19. III. Trükiarv 6400. Tell. nr. 1888.

© AKADEEMIA 1991

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

3. AASTAKÄIK 1991 NUMBER 8

Juhid ja grupid psühhoanalüütilisest vaatepunktist
Eve Suurvee 1587

Inimene kristluses ja marksismis
Paul Tillich 1609
Tõlkinud Elmar Salumaa

Kosmiline kiirgus ja aatomituumade astrofüüsika
Rein Silberberg 1629

Kosmoselaeva "Maa" tulevikumajandus
Kenneth E. Boulding . 1637
Tõlkinud Toomas Pallo

Cicero: Edev ja surematu. II
Ilmar Vene 1653

Lucius Lucceiusele
Marcus Tullius Cicero 1670
Tõlkinud Ilmar Vene

Humanism ja valgustus: Murrang Eesti kirjandusideoloogias eelmisel kümnendil
Hasso Krull 1676

Luulet: Sõja aegu
Uku Masing 1684

Konsensus- ja enamuspõhimõtete ajaloost. I
Hans Hattenhauer ... 1693
Tõlkinud Marju Luts
Eesti—Vene majanduslik külgetõmme Eesti omariikluse esimesel aastakümnel
Jaak Valge 1714
Dokumente Petseri- ja Virumaa jaotamise kohta
..... 1736
Arvustus: Uurimus idapoolsetest soome-ugri rahvastest. Seppo Lallukka. *The East Finnic Minorities in the Soviet Union: An Appraisal of the Erosive Trends.* (Suomalaisen Tiedeakatemian Toimituksia. Sarja B. Nide 252.) Helsinki, 1990.
Ott Kurs 1759
Editorial note. Summaries 1765
От редакции. Резюме 1770
Masside mäss. I
José Ortega y Gasset. 1775
Tõlkinud Ruth Lias

Lk 1628, 1652, 1675, 1692: Merike Kaunissaare seeria "Osalised". (Tušš, tempera.) 1990.

JUHID JA GRUPID PSÜHHOANALÜÜTILISEST VAATEPUNKTIST

Eve Suurvee

"MINA" JA "ÜLIMINA"

Me saame osalt selleks, mis meis on predestineeritud — nii, nagu seemnest saab puu või põõsas. Kuid erinevalt taimedest ja loomadest tähendab inimeseks saamine ka seda, et me laseme ennast tugevasti mõjutada oma ümbrusest, ja peamiselt sellest oma ümbruses, millega oleme olnud tundeliselt seotud. Me kaldume endasse võtma ja jäljendama neid inimesi, koguni end sarnastama nendega, kellega oleme olnud tundelises seoses. Olenevalt sellest, millisel arenguperioodil ja kuidas on suhtlussuhtest saanud meie enda isiksuse koostisosa, nimetatakse psühhoanalüütilises terminoloogias seda kas *inkorporatsiooniks*, *introjektsiooniks*, *imitatsiooniks*, *identifikatsiooniks* või *osaliseks identifikatsiooniks*. Meie juhtideks jäävad need, kellest kord sõltusime, ükskõik kas me neid armastasime või vihkasime. Vihkamine ei päästa meid, pigem vastupidi. Sõltuvusest neist, keda vihkasime, saame sagedamini vabaneda psüühilise mehhanismi kaudu, mida nimetatakse *identifikatsiooniks agressoriga*. Me kaldume käituma samal negatiivsel kombel kui meie ühiskond, meie vanemad kord meiega käitusid.

Tartus 2. novembril 1990. a ülikooli aulas peetud loeng.

Meie vanemad, meie õpetajad ja teised isikud, kes meile on tähendanud palju või kellel kahjuks on olnud ka meie üle mingis suhtes võim, jäävad meisse. Need juhid on meiega alati kaasas, me otsime neilt tuge ja protesteerime ikka veel nende vastu. Kaldume seda tegema sealgi, kus neid pole: näeme nende varju teiste juures, kellel on vahest vaid mõni milligramm teatud omadusest, ja suurendame siis seda. Tihti jätkame protesteerimist nende vastu. Kui välismaailm ei anna selleks võimalust, võib protest meie "sees" olijate vastu väljenduda psüühiliste häiretena (depressioon, uimastite või alkoholi kuritarvitamine, enesetapmine jne).

Me tunneme ennast hästi, kui oleme ühel meelel oma sisemise juhiga, nii nagu ükskord tundsime ennast hästi koos selle isikuga, kes oli meile tähtis nii heas kui kurjas. See heaolutunne võib olla tekkinud mitmel viisil: kui leppisime sõnakuulelikult teise tahtega, kui võeti arvesse meie tahet või leiti kompromiss kahe tahte vahel. Sel juhul valitseb harmoonia.

Meie suhted saadavad meid ja moodustavad need instantsid, mida psühhoanalüütilises teoorias nimetatakse "minaks" ja "üliminaks". "Ülimina" moodustavad nii südametunnistus, s.t "peab-mina", kui ka ideaalmina, s.t "tahaks-olla-mina". Paljudel kordadel otsustame oma sisemise rahu pärast jälgida oma sisemise juhi või sisemiste juhtide käsku ning loobume minemast oma teed, järgimast oma veendumust. Nii tahame pääseda sisekonfliktidest, s.o nendest konfliktidest, mis oleksid tekkinud siis, kui oleksime vastu astunud tegelikele juhtidele tollal, kui nende armastus ja nende võim tähendasid meile palju. Meie kõige varasemad suhted on alati meiega kaasas sellisena, nagu neid kunagi läbi elasime. Meist võivad saada kas igavesed kaasajooksikud või siis vastupunnijad, kes on kõigega opositsioonis, või psühhootilised isikud, kes on enda kaotanud ja keda juhivad

sisehääled, s.t kõige halvemal juhul varaste autoriteetide fragmendid. Ja kui me oma tahe kord on olnud alla surutud, siis on meil kalduvus kogu elu arvata, et see peabki nii olema, et meil on õigus nõuda teisteltki loobumist oma tahtest meie eesmärgi või meie pärast. Mõned tahavad seda koguni nimetada tõeliseks armastuseks, kui ennastsalgavalt ohverdatakse kõik see, mis on sinu enda oma. Seda nimetatakse *hea ema müüdiks.* Kui aga oleme kord juba enda leidnud, siis kaldume seda tegema ka edaspidi.

Miks veame kogu seda vana kraami endaga kaasas? Miks maksame nii kõrget hinda ega loo täiskasvanuna iga kord suhteid uuel viisil, vaid järgime vanu mustreid? Me ise ehk ei teagi, et nii teeme. Meil võib olla hirm üksi jääda, tunda end tõeliselt üksi, "einsam und nicht allein", s.t mahajäetuna, hüljatuna, kui jätame maha varem tekkinud suhted. On olemas ka oht, et võime uuel ja meile võõral moel hakata sõltuma mõnest teisest isikust või võimust. Vana ja harjumuslik suhtumisviis on alati kindlam võõrast ja tundmatust. Me kaldume valima partnerit, kes on väga sarnane meie vanematele või siis nende vastand.

Paljud pöörduvad nende poole, keda tunnevad ja teavad. Võõras äratab *varase üheksakuise-ahastuse, võõra-ahastuse* või häbi selle pärast, et meid nähakse ootamatul viisil, või siis süütunde sellepärast, et võime teha midagi ebasobivat, kui puutume kokku tundmatu reeglisüsteemiga. See ei välista, et paljud ka heameelega pöörduvad uute inimeste poole, kas siis huvi pärast või selleks, et leida nende poolt otsitud, kuid seni veel leidmata head.

Sisemised juhid sunnivad meid hilisemas elus otsima vastavusi välises elus. Kord autoriteetidest sõltunud isik püüab kogu aeg leida inimesi, keda võiks kas idealiseerida või siis oponeerida. Mustrid lapsepõlvemaailmast

korduvad. Õnnelikud on need, kes ei pea kordama, vaid võivad kohata ja avastada uusi inimesi erinevate võimetega. Need võimed võivad olla ühise elu teenistuses, kuhu mõnel on anda rohkem ja teisel vähem. Õnnelikud on ka need, kes varasest east on õppinud avastama iseenda eripärasusi ning on seega võimelised avastama teistegi isiksusi ja nende piire. See, kelle tahte piirist on liiga kaugele üle mindud, laseb sel juhtuda ka edaspidi, hakkab ise teiste piiridest üle minema või suleb ennast.

Me kordame ennast. Tavaliselt teeme seda ebateadlikult. Kordame end sellepärast, et kardame võõrast või siis kardame kaotada seda head, mis on kordamises, kas või meie ettekujutuses. Just niisuguseid kordamisi võime avastada psühhoanalüüsi ja psühhoteraapiate abil, aga ka muul viisil. Kahjuks on ebateadlikkuse eripäraks see, et ta tahab säilitada oma ebateadlikku omadust.

JUHT JA JUHITAV

Läänemaailmas hakatakse juhtimise kui sotsiaalse nähtuse mõistmiseks lisaks teistele meetoditele (sotsioloogilised uurimused erinevate meetoditega, sotsiaalantropoloogilised, statistilised, majanduslikud jt meetodid) kasutama ka psühhoanalüüsi. Üha rohkem kasutatakse psühhoanalüütilisi individuaal- ja grupiteooriaid mõistmaks, kuidas tekivad eri juhtimistüübid ja kuidas need püsivad või korrumpeeruvad.

Michael Maccoby on öelnud analoogiliselt Freudiga, et grupp seob juhiga oma "ülimina", oma südametunnistuse. Kui juht lubab tappa, siis on see lubatud. Erich Fromm arvab, et tihti on teatud sotsiaalse iseloomuga juhi valimisel ajendiks üks idee. Valitakse või aktsepteeritakse seda, kes esindab "ülimina" suurema osa juhile alluvate inimeste juures. Kui seal ei ole kooskõla, tekib parimal juhul indiviidi, grupi või massi ülestõus ja revo-

lutsioon. Kõige halvemal juhul nad korrumpeeruvad.

Kuid juhi ülesanne ei ole mitte ainult olla kooskõlas indiviidi, grupi või massi "üliminadega", vaid ka teha muudatusi ideaali suunas, määratud idee suunas. Juhi peamine ülesanne on mõjutada hetkel olemasolevat. Kui ta seda muutmisaspekti tõsiselt ei võta, saab temast rahva jaoks parimal juhul vaid administraator, halvemal juhul riskeerib ta lasta end ära süüa või orjastada või sellega, et ta võimu täielikult eiratakse. Piltlikult öeldes raiuvad alluvad tal käed, jalad ja lõpuks ka pea maha.

Nii muutub grupi sotsiaalne iseloom pidevalt rahva valiku või aktsepteerimise ja juhi mõju kaudu. Juhil, kes juba alguses sobib halvasti kokku rahva iseloomuga ja eelkõige rahva "üliminaga", on suurem oht põhja kõrbeda. Ja tavaliselt teda ei valitagi.

Psühhoanalüüsis on olnud inimesse suhtumisel sihiks autonoomne inimene, kes on iseseisev selles mõttes, et tal on loominguvõimet, tegutsemisvõimet, võimet valida ja võimet armastada kaasinimest. Inimesel, kelle üle on liialt domineeritud, kes ei ole tundnud oma osalisust iseenda loomises, puudub võime ise luua: ta on ehk vaid võimeline teisi looma selle mustri järgi, mis talle ükskord on antud.

Psühhoanalüüs ei ole võtnud seisukohta ega kirjeldanud, missugune võiks olla ühiskond, mis täielikult koosneb nendest enam või vähem utoopilistest inimestest. Inimeste ülesandeks jääb sellise ühiskonna loomine. Paljud arvavad, et demokraatia eelduseks on iseseisev indiviid.

Juhid, kes on peidetud meisse kõige varem, on meie isa ja ema, õed-vennad ja teised sugulased ning ümbruskond. Psühhoanalüüs koondab tähelepanu eelkõige vanemate tähtsusele. Räägitakse *preoidipaalsest emast* ja *preoidipaalsest isast*, *oidipaalsest emast* ja *oidipaalsest isast*. Enamasti teatakse müüti Oidipusest, kes torkas

oma silmad välja pärast seda, kui ta oli tapnud oma isa ja abiellunud oma emaga.

NAISJUHT

Mis juhtub psühhoanalüüsi vaatekohalt siis, kui juht on naine? See on viimasel aastakümnel Rootsis ja üldse läänemaailmas olnud populaarne teema. On ju naisjuht ka teatud mõttes *ema*.

Ema poolt me kogeme kõige esmalt oma *uteraalset ema*, kelle üsas olime, kes meid totaalselt ümbritses, kes ikka veel võib meid neelata ning kellest vahel kardame, et ta meid neelab või hävitab. Sümboolselt lauldakse temast kui "emakesest merest", kes võib meid endasse imeda, või "emakesest maast", kuhu meid võib matta. Sellisesse emasse kaome täielikult. Psühhopatoloogia valdkonnas väljendub see rängas uimastite tarvitamises, aga ka paljus muus.

Edasi esineb ema kui *valge ja must madonna* või *oraalne ema*. Ta on kas see aseksuaalne naine, kes annab meile valget sooja piima või siis must mürgitooja, kellest sõltub elu ja surm. Naine, kelle järele me alati igatseme ja keda peaaegu sama tihti kardame, kes hoiab meie elu oma kätes, kelle silmadesse võime uppuda ja kelle pilk meid tapab. Tema valitseb meid kõige varasemal elujärgul.

Järgmine viis ema kujutada on *anaalne ema*, pruun piparkooginõid, kes meelitab meid, Hansu ja Gretet, piparkoogimajja, selleks et meid ära süüa. Muinasjutu sõnum on see, et kord hea olnud ema muutub halvaks siis, kui me ei arenda oma loomisvõimet, kreatiivsust, et tähistada oma tee ränikivikestega ja leida nii tee koju iseenda juurde, jäämata kinni igatsusse selle hea ema järele, kes hävitab meie oma individuaalsuse, loomin-

guvõime ning tahte. Et õpiksime vahet tegema hea ja kurja vahel.

Tema järel tuleb meie arengus *falliline ema*, kes suudab kõike, nõid, kes võib luuavarrel lennata. Võib-olla tahame teda luuavarrel minema saata, kui ta on kogu aeg kodus ja kraamib tube. Tema, kes nõuab meie energiat ja meie tuld, teda tahame ära põletada. Naine, kellele ei tütarlaps ega poiss ikkagi ei saa oma seksuaalset tuld pakkuda.

Preoidipaalsete emade järel tuleb *oidipaalne ema*. Vamp, hetäär, kurtisaan, kes pole truu, pole meiega alati solidaarne. Nii nagu ema polnud poja vastu truu, kui poeg ühel päeval avastas, et isa on emale kõige lähemal — vähemalt seksuaalselt. Ema, keda poeg alatasa ihaldab ja vihkab ning keda ta ei või saada ega tegelikult tahagi saada. See ema, kellega tütar alatasa võistleb.

Kõik need pildid emast ja naisest on meie ettekujutuses olemas. Kas teadlikult või vähemalt ebateadlikult panevad nad ennast maksma siis, kui saame juhiks naise. Kunagi oli ema-naine meie suhtes väga võimas, ja on oht, et ta juhina muutub jälle sama võimsaks. Ta võib muutuda liiga ohtlikuks, ta imeb meid enda juurde või lükkab meid eemale eri viisil elu eri ajajärkudel. Tavaliselt tahame, et isa päästaks meid emast, nii nagu võib-olla tahtsime ükskord lapsepõlves. Et meid juhitaks välja maailma.

Et igal indiviidil on kaasas kõik need varased elamused, siis on naisjuhil palju raskem ennast maksma panna kui mehel. Inimestel võib olla kalduvus oodata, et nad saavad temalt kõike, sest kord oli tal ju võim elu ja surma üle. Ja kui ta ei suuda kõike, siis redutseeritakse teda nii, nagu ta ei suudaks üldse midagi, ning juhatatakse ta pliidi juurde.

Naisülemuste kohta on paljudes uurimustes ikka leitud, et neile peale pandud kõrgemad nõudmised põhjus-

tavad nende diminueerimist (kahandamist). Mida õilsam või ähvardavam on kunagi olnud kellegi ettekujutus emast, seda rohkem idealiseeritakse — või vastupidi — halvustatakse, põlatakse ja hüljatakse naisjuhti.

Meid päästab isa, kõigepealt *preoidipaalne isa*, kes näitab meile, et leidub keegi teine peale ema, kelle juurest kaitset otsida. Kuid ta sunnib meid ka välja esimese düaadi magususest, saama iseendaks. *Oidipaalne isa* juhib nii pojad kui tütred välja maailma. Isa on ja jääb lõpuks siiski päästjaks, kes päästab meid meie enda individuaalsusesse. See varane isapilt kaldub meid valitsema. Ja kahjuks on suurel osal inimestest kergem alluda meesülemusele ja meesjuhile. Sellest võib aru saada nii, et julgetakse sõltuda juhist, sest ta tähendab ühtlasi meie enda individuaalsuse säilitamist. Tavalise ettekujutuse järgi ei ime ta meid endasse ega jäta maha, temaga on kindlam ja suhted temaga pole nii tundeliselt laetud. Kui naisjuhiga on tundeline seos väiksem, siis kaldutakse teda pidama külmaks.

Tihti on naisjuhil oma positsioonis raske säilitada nii emalikkust kui ka naiselikkust. Rootsis ta võib plagieerida meest oma pintsaku ja diplomaadikohvriga, püüdes samal ajal ometi meeleheitlikult näidata naiselikku elegantsi kõrgete kontsade, kõrvarõngaste ja huulepulgaga, oma emalikkust aga ehk kodukootud džempriga pintsaku all. Pidevalt võitleb ta selle vastu, et teda peetaks nõiaks või naiselikkuse suhtes kunstlikuks olevuseks.

Sellega ei taha ma väita, et naisjuht iseenesest oleks võimatu. Margaret Thatcher, Indira Gandhi ja paljud teised on näidanud, et see on vägagi võimalik. Tahan vaid näidata võimalikke raskusi ning seda, et juhitavatel peab olema autonoomiat, et nad suudaksid aktsepteerida naisjuhi tugevust ja kompetentsi, loobumata oma võimekusest ja kaldumata teda põlgama. Tihti tekib kahekordne pilt. Hea kuninganna Elizabeth ja kuri That-

cher, Rootsi hea, kuid võimuta kuninganna Silvia.

ERI JUHTIMISTÜÜBID

Enamasti põrkab juht kokku paljude raskustega. Otto F. Kernberg on nimetanud neist mõnda. Juht on üksi oma positsioonis, seega ei leia mingit rahuldust tema sõltumisvajadus. Alati pole tal tagasisidet saavutatuga. Ta peab tegema tihti otsuseid, vahel väga kiiresti, ja otsustamine tekitab sageli ahastust. Veelgi ahastamapanevam on otsuste esitamine juhitavaile. Ta võib teha midagi, mis kujuneb lüüasaamiseks ja tähendab seega ebaõnnestumist temale endale. Ta äratab nii kadedust kui ka rivaalitsemist, mistõttu peab alati üsna palju agressiivsust välja kannatama. Lisaks piirab juhtimine tihti isiklikku elu, ja vahel võib oma perekond muutuda ta vastaseks.

Kõige suurem raskus, millega paljud algajad ei oska tihti arvestada, on juhtide põhiline üksildus. See pole ei rohke töö, otsuste tegemine ega kodust ära olemine. Seda üksildust käsitavad juhid tavaliselt mitmel eri viisil. Kirjeldan nüüd mõnda patoloogilist juhitüüpi Else-Britt Kjellqvisti järgi (*Ledaren påden inre scenen.* Lund: N&K, 1989).

Nartsissistlik juht

See on hiilgav isik, kes esialgu jätab paljulubava mulje, ent sisemuses tunneb end alati tühjana, mittearmastatuna ja väärtusetuna. Neid tundeid ja oma kadedust varjavad nad sellega, et püüavad ümbrusele paista eriti väljavalituna ja märkimisväärsena. Harva on nad olnud armunud, harva tundnud tõelist leina. Juhina loodavad nad leida armastust, millest on ilma jäänud elu kõige varasemal perioodil. Ebaõnnestumiste puhul kalduvad nad seepärast muutuma väga paranoiliseks ja depres-

siivseks või positsioonist ära kaduma. Juhtimist ihalevad nad selleks, et saavutada võimu ja ometi kord armastust, selle asemel et läbi viia midagi neile endale ja teistele tähtsat.

Nad solvuvad tihti väga kergesti ja on tundlikud. Seda, mis toimub juhuse või eksituse tõttu, võivad nad võtta isikliku süüdistusena. Lisaks võib sellisel juhil olla raske näha asju teiste vaatenurgast, talle on teiste ideed kallaletungiks tema enda ideedele.

Nad võivad olla väga abivalmis nooremate kolleegide suhtes, kelle arengut nad püüavad edendada. Kuid noorem kolleeg ei või kunagi oma rolli sisse kasvada ja temaga samaväärseks muutuda, ja hoidku selle eest, et temast veel paremaks saada.

Nartsissistlik juht kogub enda ümber manipuleeritavaid isikuid, kes temale alistuvad, kuna tõeliselt ausad jäävad tagaplaanile. Tihti saavutavad nad alguses häid tulemusi, aga varsti jääb areng seisma puuduliku kreatiivsuse tõttu, sest tavaliselt ei lase selline juht teiste kreatiivsusel mõjule pääseda. Samuti puudub tal võime oma alluvate häid nõuandeid kuulda võtta, sest ta arvab igas olukorras, et teab ise kõige paremini. Sel viisil kurnab ta välja ühised oskused ja ühise jõu.

Sellel juhitüübil on mitu alatüüpi. Näiteks see, kes alatasa seab iseennast keskpunkti ja igas olukorras valib need otsused, mis toovad talle armastust, ja mitte niisugused, mis võivad esialgu äratada agressiivsust, kuid viivad siiski headele tulemustele. Veel võime näha sellist nartsissistlikku juhti, kes alati ajab osavõtjad omavahel tülli. Ta valitseb sellega, et killustab. Tavaliselt tema alluvad ei märkagi, kuidas tal õnnestub lõhestada nende head kokkukuuluvust. Ja kõik kardavad, et see halb neid tabab. Juht ise liigub nende keskel heatahtlikuna ja naeratavana. Ehk mitte päris otseselt on nartsissistlik juht ka see, kes tegelikult tahab ainult arendada üh-

te oma huviala aspekti, ilma et ta tahaks või suudaks juhtimisvastutust enda peale võtta. Rootsis on juhtivatel positsioonidel palju kutsealaselt kompetentseid, aga kahjuks juhioskuseta inimesi.

Selles seoses tuleks väga ettevaatlik olla oma juhi arvustamisega, sest väga kerge on tema kohta kasutada igasuguseid psühhopatoloogilisi sõimusõnu, kui ise tunned ennast vähem kompetentse, kadeda ja konkureerivalt meelestatuna. Aga hea juhi ülesanne ongi panna osavõtjad oma kompetentsi tasemel töötama ja sellest rahuldust tundma.

Suurusehullustuse vastu võib olla raske leida abinõusid, eriti kui tead, et see varjab suurt alaväärsust. Mispärast saab niisugune juht võimu oma kätte? Väga lihtsustatud vastus on: nii suur kui tema näib olevat, nii suured soovivad juhitavad ise olla. See grandioossusesoov projitseeritakse, kantakse üle juhile. Keegi ei suuda aru saada, et see pole reaalne.

Paranoiline juht

Sellise juhi peamine tunnus on liialdatud umbusklikkus. Hädaoht varitseb igal pool ja tegelikult tuleks kõik vaenlasteks kuulutada. Juhtimise alguses on kogu ümbruse kahtlustamine vastuvõetav, aga raskemaks läheb lugu siis, kui ta hakkab kahtlustama oma gruppi. Paranoilise juhi valimine pole sugugi ebatavaline siis, kui grupil on olemas tegelikud vaenlased, kelle vastu tuleb võidelda. Kui vaenlased hakkavad hiljem sõpradeks saama, siis ei pea juht enam sammu. Ta jätkab oma vaenulikkuse projitseerimist, arvates, et tema enda grupp muutub ta vastu vaenulikuks. Igas olukorras projitseerib ta seda vaenulikkust, mida ta varasest east on endaga kaasas kandnud ja mis lõpuks tabab teda ennast.

Paranoiline juht on ka see, kes pidevalt otsib patuoinaid. Pole nii, et elu on iseenesest raske, vaid selles

raskuses on ikka keegi süüdi. Tal on säilinud midagi lapse maagilisest mõtlemisviisist: keegi on paha, kui tuleb aktsepteerida midagi elu karmist tegelikkusest.

Kriisid toovad peaaegu alati esile paranoilisi jooni igaühes ja üsna rohkesti ka juhtides. Kui õnnestub intensiivse ühise tööga kriisist läbi võidelda ja raskustest mööda saada, siis tekivad tavaliselt raskused hiljem, kui enam ei sõltuta üksteisest nii palju. Koostöö magusus lõpeb ja ühendus kaob. On oht, et otsitakse uusi vaenlasi — need mõeldakse välja või hakatakse isegi vastu voolu töötama, oma huvide ja sihtide vastu. Grupi ajab niikaugele separatsiooni valu. Selline juht võib korraldada uusi ja asjatuid kriise, selleks et üha säiliks sõltuvus üksteisest ning sellega ka koostöö.

Paranoiline juht sõltub kriisist või kriisidest, et ta saaks iseenda sisemisi pingeid ja konflikte projitseerida. Risk on kõige suurem siis, kui alluv tõmmatakse samasse paranoilisesse süsteemi. Pidevalt leiavad kõik uusi ohte, mille vastu võidelda. Tekib *folie à deux* või grupihullustus. Üks ettevõttekonsult ütles kord mulle, et üks ettevõte oli nagu tema ämm, ning leidis pidevalt midagi uut, mis teda ähvardas: kui ta ei olnud tülis naabrite või sõpradega, siis oli alati mingi majanduslik probleem, ja kui ei olnud mingit majanduslikku probleemi, siis oli midagi hüpohondrilist tema enda juures, mille pärast ta muretses.

See, kes pole läbi teinud individuatsiooni, kes pole jõudnud sisemise individuaalsuseni, kaldub valima juhti, kes võitleb äärmise ühtekuuluvuse eest. Selline lähedus ei püsi pikemas perspektiivis. Niisugune juht valitakse tavaliselt allasurutud agressiivsuse tõttu, kogu varasema rõhumise vastu, mida on tulnud välja kannatada.

Karismaatiline juht

Karisma hõlmab kiirgamist, ja see on tõesti nii heast

kui kurjast. Enamasti püüab karismaatiline juht gruppi endaga kaasa saada tulevikuvisiooni esitamisega, mis pole reaalselt teostatav. Siia kuuluvad paljud usulised juhid, kes jutlustavad viimsestpäevast nii, et panevad kõiki värisema, või tulevasest paradiisist nõnda, et kõik seda usuvad ja on nõus toime panema isegi oma moraali ja eetika vastaseid tegusid. Grupi liikmed hakkavad järsku ka ise maagiliselt mõtlema. Paradiis tuleb maa peale. Juhis pettutakse siis, kui paradiisi ei tule, kui kõikidest maailmadest parimal — maapealsel maailmal — on ikka oma tumedad küljed ja iialgi ei ole nii nagu paradiisis. Siis on oht, et realiteediaspekti ei nähtagi, vaid kõiki haarab üldine üksmeel ja nad peavad ennast ebakompetentseks ning väärtusetuks — mis ka pole mingi tõde.

MIS TOIMUB GRUPIS

Freudi järgi on identifikatsioon tundeeluliste seoste varasemaid väljendusi. *Identifikatsioon* on protsess, milles soovitakse kellegi teise sarnane olla. Inimene võtab teise inimese iseendasse, omaenda "minasse". Grupis avaldub see ühine seos iga liikme identifikatsioonis juhiga. Selle protsessi kaudu liidetakse juhiideaal kas täiendusena või aseainena oma "mina"-ideaalile. Üksikisik või mass asendab omaenda "mina"-ideaali juhi omaga ja saavutab selle kaudu suurendatud enesetunde. Indiviidid kuuluvad ühte millegi suure ja võimsaga, nii nagu üksikisik kord varasel eluperioodil kuulus ühte ema, isa või perekonnaga. Grupis jagavad kõik seda ideaali ja muutuvad üksteisele enam või vähem vendadeks ja õdedeks. Enamasti annab see turvalisust, lakkavad kadedusreaktsioonid üksteise suhtes ja ühistunne on tugev.

Paljud psühhoanalüütikud on võrrelnud juhti hüpnotiseerijaga. Kui me oleme sidunud tähtsa osa iseendast — oma ideaali — kellegi teisega, siis jääme ka sõltu-

vaks ja laseme juhil enda üle võimu võtta. Sugestiivsus võib tekkida ainult olukorras, kus teised on sõltuvad, s.t kandnud üle oma moraali ja omaenda ideaali teisele, juhile.

"Mina"-ideaali projitseerimine idealiseeritud juhile kõrvaldab individuaalsed moraalsed tõkked, samuti enesekriitika kõrgemad funktsioonid ja vastutuse, mida muidu vahendab "ülimina", s.t südametunnistus. Vastastikune identifikatsioon massi üksikliikmete või grupi liikmete vahel annab ühtluse ja ühtekuuluvuse tunde, mis hoiab neid kaotamast oma identiteeditunnet, aga mille juurde kuulub "mina"-funktsiooni tugev redutseerimine. See "mina" võib hiljem langeda sugestiooni või manipulatsiooni ohvriks. Üheks tagajärjeks on see, et võimust võtavad primitiivsed, tavaliselt ebateadlikud vajadused ning mass tegutseb tungide ja tunnete mõju all, näiteks saab juht teda üles kihutada, esile kutsuda raevu. Niisuguse elamuse ajal tunnevad grupi või massi liikmed ennast väga sarnasena. See on illusioonil tuginev sarnasus. Nad ei tunne ennast ühesugusena alati, vaid reageerivad ühtmoodi just neil silmapilkudel. "Meie"-tunne seoses jalgpallivõistlusega võiks olla sellise äkilise ühtekuuluvustunde näiteks.

Ühtekuuluvuselamuse nautimisel tehakse meelsasti juhist oma ideaal, kahjuks aga antakse seega ära ka üks osa oma autonoomiast. Seda elamust võib võrrelda kahe inimese armumisega, kui häbitunne, kõhklused ja kahtlus järsku kaovad. Ja sellest õnnetundest ajendatuna allutakse meelsasti ükskõik missugusele rumalusele.

Freudi järgi ühendavad gruppi seega *libidinöössed jõud*, s.t tundeliselt positiivsed ühtekuuluvussuhted. Mis juhtub siis, kui see hea juht hakkab grupilе nõudmisi esitama? Kui grupil tuleb tegutseda töögrupina, siis peab vaimne energia koonduma ülesandele, mitte tundelistele seostele nagu varem. Nii tekibki tavaline

vastuolu ühtekuuluvuse ja individuaalsuse vahel. Tihti pole tahtmist ühtekuuluvusest lahkuda ja tööle hakata. Tahetakse lihtsalt mõnusas seltskonnas koos olla ja mitte omaette tegutseda. Kõik läheb otsekohe raskemaks, kui juht hakkab nõudmisi esitama. Inglaste reageeringud kuninganna ja peaministri suhtes on väga erinevad. See kehtib suurel määral ka Rootsi kuningakoja kohta. Rahvas imetleb ja armastab kuningannat, kuna täidesaatvatele ametiasutustele reageeritakse tihti viha ja vastumeelsusega.

Et rahvas teda armastaks, peab juht olema hea, olema andja ja tegutseja, nõudmata midagi üksikisikult. Erinevad juhid reageerivad eri viisil rahva raevule, mis tekib siis, kui igaüks peab tööle hakkama. Tavaline strateegia paljude õpetajate ja juhtide juures on see, et nad kunagi ei sea ennast positiivsesse positsiooni oma alluvate suhtes grupis, kus eeldatakse, et grupp ja iga grupi liige peavad ka autonoomselt funktsioneerima. See lahendus pole minu meelest kuigi sümpaatne. Teise lahendusena saab igaüks oma kohustuse eest individuaalse kvalifikatsiooni. Sellel puhul tekib tavaliselt konkurents indiviidide vahel ühtekuuluvuse arvel. Eesmärgiks on tavaliselt oma panuse hindamine ilma konkureerimata, mis peaaegu alati valmistab suurt raskust. Raske on hinnata enda panust, kui seda ei ole võimalik võrrelda, ja seoses võrdlemisega kerkib otsekohe küsimus, mis tegelikult on parem, ja konkureerimine ongi käes.

Sellepärast on juhil alati raske toetada individuaalseid panuseid ja ühtlasi stimuleerida grupiliikmete ühtekuuluvust. Juht peab valitsema tekkivat agressiivsust ja erinevad juhid teevad seda väga erineval viisil. Seepärast on tihti kergem saada inimesi töötama kindla vaenlase vastu. Tegelik vaenlane kergendab grupis tekkivat süütunnet oma agressiivuse pärast, mida põhjustab nõudmine, et tuleb tööd teha, selle asemel et kõik saaksid

puhata ühtekuuluvuse mõnus. Juht peab leidma hea tasakaalu ühtekuuluvuse ja individuaalsete saavutuste vahel. Paljud inimesed, nende hulgas ka juhid, tunnevad siiski suurt hirmu ühtekuuluvuse magususse ja mõnusse kinni jääda. Nad arvavad, et ei pääse iialgi sellest välja ja valivad seepärast igas olukorras individuaalsuse-seisukoha. Nad on ja jäävad üksikuks hundiks, eremiidiks, individualistiks.

Sel, kellele ühtekuuluvus on meeltmööda, on raske aktsepteerida isikut, kes tema käest midagi nõuab. Teistega on muidugi vastupidi: juht, kes aktsepteerib ja isegi stimuleerib ühtekuuluvust, jutuajamist, kohvijoomist, äratab põlgust selles, kellel iseenda suhtes on kõrged nõudmised. Juht äratab põlgust sellepärast, et ta stimuleerib laiskust ja passiivsust, mille kohta mõned arvavad, et nad ei pääse sellest välja. Enamikul inimestest on raske hoida tasakaalu passiivsuse ja aktiivsuse vahel. Kui asi on läinud päris halvasti, siis on tulemuseks maniakaal-depressiivsed häired.

ERI TÜÜPI GRUPID

Wilfred R. Bion jagab grupid kolmeks eri tüübiks: sõltuvusgrupp, võitlus/põgenemisgrupp ja paari moodustav grupp.

Sõltuvusgrupis käituvad indiviidid nii, nagu nad oleksid ebaküpsed, küündimatud ja oskamatud. Nad panevad kogu vastutuse juhile, kes peab suutma kõik raskused lahendada, kui ta ainult tahab. Juht on kui suur kõikvõimas ema ja grupp omamoodi emagrupp. Sedatüüpi grupi negatiivseks küljeks on indiviidide ühine regredieerumine lapsepõlve tundeliste seoste juurde, selle asemel et näha uut olukorda nii, nagu see praegu tegelikult on. Tavaliselt iseloomustab seda grupitüüpi veel väga isoleeritud funktsioneerimine välisilmast. Vastutus pannakse täielikult juhile, keegi pole oma positsioo-

nis vaba ja suurem osa tegevusest on enam või vähem teater, kus rollid kordavad midagi, selle asemel et olla aktiivsus praegusel ajal, mingil erilisel eesmärgil ja mingiks eriliseks otstarbeks. Grupi struktuur kipub olema eesmärk iseenesest ning protokollid ja koosolekute märkmed muutuvad peaasjaks, selle asemel et olla abivahendiks. Grupp on iseenese jaoks kõik, ilma igasuguse soovita välismaailmaga kontakti võtta või suhelda. Tekib teatud liiki sundneurootiline struktuur.

Võitlus/põgenemisgrupp on isagrupp. Grupp kasutab juhti selleks, et ta aitaks neil millegi eest põgeneda või millegi eest võidelda. Seda gruppi iseloomustab — nagu eelmistki — see, et ta ei reflekteeri iseenda üle, vaid ainult tunnetab mingit ohtu. Seda tüüpi grupp põlgab kõike nõrkuse või haigusega seotut, kusjuures grupi liikmetel enamasti puudub tundlikkus ja empaatiavõime. Grupp on kogu aeg orienteerunud tegevusele ja üksteisega rääkimine tähendab neile, et õieti midagi ei tehta.

Paari moodustav grupp on vanemategrupp. Siin paneb grupp kogu vastutuse väljavalitud paarile — mitte juhile —, kes peab kõikidele liikmetele kõik ära korraldama. Selle sümboliks võiks olla vanematepaar. Juht tagandatakse ja paar võtab võimu üle. Juhi tagandamine tekitab alati süütunnet, mis omakorda viib selleni, et grupp ajab nurja iseenda õnnestumised või ei luba endale millegi õnnestumist.

ÕIGE TÖÖGRUPP

Erinevad ülesanded nõuavad erinevaid juhte. Vahel võib juhil olla väga valus aru saada, et võib käes olla aeg iseennast kellegi teise vastu välja vahetada. Wilfred R. Bion arvab, et grupikogemuste väärtus seisneb selles, et teadlikult mõistetakse oma töögrupi võimalusi. Töögrupp sõltub aga sellest, et iga indiviid vastutusrikkalt tugevdab ja arendab oma võimeid ühise ülesande lahen-

damiseks. Seda tuleb eristada sõltuvusgrupi hubasusest või piiritust ühtesulavustundest. Töögruppi iseloomustab püüdlemine teadmiste järele, et omandada teadmisi ja formuleerida hüpoteese, mida saaks proovida. Siin on grupi liikmetel vabadus assotsieeruda ja tagasi tõmbuda, selleks et grupi tegevust lõpetada. Vastutust jagatakse. Esmane on alati ühine ülesanne ja selle ülesandega on proportsioonis grupi struktuur, näiteks esimehe, sekretäri ja protokolli funktsioonid.

Töögrupp pole mingi omavahelise imetlemise foorum. See võib küll koosneda sõpradest ja üksteisele head tahtvatest inimestest, aga peaasi on see, et ta sallib üksteise erinevusi.

Töögrupp peab endale vahel puhkust lubama, regredieeruma sel viisil, kuidas grupi erinevad indiviidid seda taluvad. Regredieerumine tähendab tagasi minemist varasemale funktsioneerimistasandile, kus sedatüüpi tegevus oli peamine.

Töögrupi puhul on võimalik oht, et kui kõik läheb hästi, siis tahavad inimesed heameelega koostööd jätkata ka teiste ülesannete lahendamiseks, milleks tegelikult oleks vaja ehk teiste võimetega isikuid. Vahel võib ka olla raske tunnistada, et oleme oma töö teinud.

Vahe viimati nimetatud töögrupi ja kolme varem nimetatud, kaitse suunas orienteeritud grupi vahel on juhi kasutamise viisides. Erinevalt ülejäänud gruppidest pole töögrupis juht ainuke kompetentne isik, kuna teistes gruppides on juht tegelikult ainus, keda arvestatakse. Kui töögrupp ajutiselt vajab teist juhti, siis ei tagandata ega põlata eelmist juhti, vaid ta jäetakse samaväärse liikmena gruppi, kuni teda ehk jälle on vaja. Töögrupp valib nimelt alati oma juhi valitseva olukorra ja eesmärgi järgi. Töögrupis võib ka nõuda, et juht ennast täiendaks või arendaks või et ta võtaks uusi kontakte välismaailmaga.

Eve Suurvee

VÕIMUINIMENE

Leidub vähe juhte, kes võtavad endale teiste juhtimise tohutu koorma, kui neil samal ajal pole erilist vajadust võimu ja kontrolli järele. Võimu võib kasutada heal või halval eesmärgil, oma vajadusteks, teiste ja kõigi vajadusteks. Tavaliselt öeldakse viimasel juhul, et juhil on vastutusrikas positsioon.

Psühhoanalüütiliselt kuulub võimuinimene *anaalsesse iseloomutüüpi.* Anaalsega viidatakse lapse arengu teisele staadiumile 1,5–3 aasta vanuses, millal me kõik läbi teeme. See arenemisaste sisaldab palju isiksuse edaspidiseks arenguks hädavajalikku. Muu hulgas on suure osa kõrgemate psüühiliste funktsioonide juured selles arenguastmes, näiteks reaalsuse hindamine ja oma keha ning selle võimaluste valitsemine. Laias laastus tähendab see individuatsioonifaasi, sisemise individuaalsuseni jõudmist.

Anaalses arenguastmes last iseloomustab enda kõikvõimsuse tunne, maailma keskpunktiks olemine, millest laps maagilisel viisil oma ümbrust kontrollib. Kui laps areneb edasi, siis see periood integreerub vaikselt isiksusse ja langeb unustusehõlma. Aga kui edasiarenemine on takistatud või raskendatud, siis võib juhtuda, et laps fikseerub, jääb kinni anaalsele tasemele ja tekib anaalne iseloomutüüp, mida on kirjeldanud Wilhelm Reich.

Fikseerumine võib tekkida näiteks juhul, kui lapsele on liiga pingutav olnud avastada, et kuigi ta tuleb nii paljuga toime, ei suuda ta siiski kõike. Kui vanemad on siis tõkestanud lapse võimeid või põlanud tema algatust ja võimekust ehk — teiste sõnadega — pole talunud, et laps on püüdnud ennast vabastada ja saada omaette isiksuseks, siis jääb lapsele ja hiljem täiskasvanule alles lahendamata konflikt: ühest küljest tahta abi saada, aga mitte suuta seda vastu võtta, või ise tahta, aga mitte julgeda, või teisest küljest, et liialdatult hulljulgena

end igasugustesse hädaohtudesse seada, või alaväärselt kartlikult kunagi mitte midagi julgeda.

Et vanemad ja ühiskond võivad kaasa mõjuda niisuguste fikseerumiste tekkimisele laste juures, siis on põhjust nende tekkimisest teadlik olla.

Autoritaarne lapsevanem ja autoritaarne ühiskond põhjustavad autoritaarseid isiksusetüüpe, mida on kirjeldanud Theodor Adorno. *Autoritaarne isiksus* on rigiidne, paindumatu ja liialdatult tundlik sotsiaalse surve suhtes. Ta alistub alati autoriteetidele ja on samal ajal väga range oma alluvate või nende suhtes, kes hakkavad autoriteetidele vastu. Ta eitab tundeid, fantaasiat ja introspektsiooni ning paneb individuaalse vastutuse jõududele temast väljaspool. Ta on stereotüüpne ja tema mõtlemine piirdub musta ning valgesse liigitamisega. Ta imetleb tugevust teiste juures ja kaldub tahtmisele võimu teostada võimutunde mõnu pärast ning tõenäoliselt selleks, et mitte mingil juhul kaotada kontrolli iseenda ja oma tunnete üle. Sellele vaatamata on tal hirm oma nõrkusega kontakti saada. Ta on destruktiivne ja küüniline ning leiab alati õigustavaid seletusi oma agressiivsusele. Ta projitseerib alati teistele neid impulsse, mida ta iseenda juures ei aktsepteeri.

Anaalsete iseloomujoonte hulka loetakse rigiidsust, ihnsust ja sundmõtlemist. Otto F. Kernbergi arvates on need jooned kõrgetel juhtivatel kohtadel olijate juures võrdlemisi tavalised. Aga ta leiab ka, et väga silmatorkavad sundiseloomud ei jõua kunagi kõige kõrgematele positsioonidele. See on tingitud nende tugevast ambivalentsist, mis alati kuulub nende isikute juurde ja väljendub pidevalt kahtluses ja kõhklevuses. Otsuseid teha on võimatu. Kontrollifunktsioon muutub pedantsuseks ja tõmbab alluvad sellega kaasa, kuni kreatiivsus lõpuks lakkab.

Võimuinimene taotleb oma suhetes võimu ja kont-

rolli teiste üle. Selle eesmärgiks on juhi enda puudulik enesetunde parandamine kontrollitavate kaudu. Seda tunnet, mida ta väiksena kunagi ei saavutanud. Ideaalne anaalne paar on isand ja ori. Armuvahekorras ei ihalda võimuinimene oma partnerit ainulaadse indiviidina, vaid et teise üle võimu saada. Kui allaheidetu tahab ennast lahti murda, hakkab võimu nägu ennast avalikult näitama ähvarduste ja vägivalla kujul.

Else-Britt Kjellqvist kirjutab, et võimuinimese destruktiivsed jooned ilmnevad eelkõige stressi- ja kriisiolukordades. Regressioonil on kõrgel positsioonil olevate võimuinimeste juures alati hävitavad tagajärjed. Sellepärast on eriti tähtis luua võimalusi kõige kõrgemal tasemel olevate juhtide kontrollimiseks ettevõtetes, administratsioonis ja poliitikas. Hierarhilised organisatsioonid sobivad võimuinimesele nagu valatult. Isikuid, kes organisatsioonis on alluvas positsioonis, vaadeldakse ja koheldakse kui paariaid või väärtusetuid. Aga hierarhia ei pruugi alati seda endastmõistetava tagajärjena põhjustada.

Üks viis takistada võimuhullusel ülekaalu saamast on lasta mingil reaalsusega korralikult seotud ideel organisatsiooni kaudu gruppi juhtida.

DEMOKRAATIAST

Rootsi psühhoanalüütik Stefi Pedersen on ütelnud demokraatia kohta: "Demokraatia nõuab psüühilist küpsust võimalikult suurelt osalt liikmetest, kuna teised valitsemisvormid toetuvad suure enamuse ebaküpsusele. Hirm iseseisvate otsuste tegemise ees ja kriitikata alistumine autoriteetide käskudele ja keeldudele on soovitavad omadused autoritaarsetes ühiskondades. Aga needsamad omadused takistavad demokraatiat funktsioneerimast". Demokraatiat ei saa sõnadega õpetada

ega sunniviisil välja pressida. Demokraatiat õpitakse demokraatlike eeskujude kaudu.

Näitena toob Stefi Pedersen võõrdunud inimese, kes tunneb ennast päris hästi autoritaarsetes ühiskondades, kuna tema eksistentsi aluspõhi mureneb, kui ta viibib ühiskonnas, kus ta pidevalt peab oma arvamust avaldama, valikuid tegema ja vastutust enda peale võtma.

Kuulekus on palju suurem probleem inimkonnale ja demokraatiale kui sõnakuulmatus, väidab Stefi Pedersen. See polnud sõnakuulmatus, mis tappis miljoneid, vaid nende isikute puuduv kodanikujulgus, kes erinevatel tasemetel mõrvamist administreerisid ja sellest aktiivselt osa võtsid. "Kui eitatakse isiku õigust oma südametunnistuse järgi toimida — isegi seaduse vastu —, siis ei saa ükski demokraatia funktsioneerida," ütleb ta ka.

Demokraatia suunas võivad meid aidata suuremad teadmised, suurem teadlikkus, suurem introspektsioonivõime, oma kreatiivsus. Koostöötahe ja respekt teistsuguse suhtes. Need head omadused tulevad emapiimaga, isa tarkusega, õiglusega õdede-vendade vahel, nad tulevad indiviidile kohandatud õpetusega koolis ja igapäevases töös. Nad tulevad üldise ideoloogilise struktuuriga. Nad tulevad, kui esimesed välised juhid respekteerivad lapse omapära. Siis võib laps hiljem täiskasvanuna iseendaga kooskõlas funktsioneerida ja vastu tulla ühele ning paljudele teistele.

INIMENE KRISTLUSES JA MARKSISMIS

Paul Tillich

Tõlkinud Elmar Salumaa

Minu esmaseks ülesandeks on kõnelda sellest, mis mõttes tuleb selles ettekandes kasutada teema kolme põhimõistet: kristlus, marksism ja inimene. Meie teemaga seoses ei tähenda kristlus kristliku kiriku faktilist seisundit, tema asutusi ja dogmasid, vaid hoopis kristlikku sõnumit, nii nagu seda on mõistetud klassikalises traditsioonis. Hoolimata kõigist pingeist ja konfliktidest selles traditsioonis, mis algab piiblikirjandusega ja on edasi arenenud praeguse ajani, on õpetus inimesest selles traditsioonis tugevasti ühtne. Võib kõnelda kristlikust inimesekäsitusest, hoolimata näiteks katoliikliku ja protestantliku käsituse vastuoludest, mis on ilmsiks tulnud kristluse sees. See, mis tähtis kristliku ja marksistliku inimesekäsituse võrdlemiseks, on olemas peaaegu kõigis kristlikes rühmitustes ja konfessioonides.

Võib-olla on hetkel raskem kõnelda sellest, mida mõistetakse marksismi all. Pärast marksismi tekkimist

---

Der Mensch im Christentum und im Marxismus. — P. Tillich. *Das religiöse Fundament des moralischen Handelns: Schriften zur Ethik und zum Menschenbild.* (Gesammelte Werke. Bd. III.) Stuttgart: Evangelisches Verlagswerk, 1965, S. 194–209.

Robert Schumanni Saalis Düsseldorfis 29. juulil 1952. a peetud ettekanne.

enam kui sada aastat tagasi on tal olnud vähemalt kolm esinemiskuju. Esimene kuju on see, mis algselt ja enne kõike muud esineb nooremal Marxil kuni *Kommunistliku partei manifestini.* Teiseks esinemiskujuks on Marxi enese poolt tema hilisemais teostes kavandatud teaduslik marksism. Kolmandaks kujuks on Lenini kavandatud ja Stalini teostatud Marxi algimpulsside purustamine ja tema mõtete kasutamine totalitaarse võimusüsteemi rajamiseks. Seega tuleb tänapäeval marksismist kõneldes selgitada, millist neist kolmest esinemiskujust silmas peetakse.

Käsitades Marxi niinimetatud teadusliku marksismi vaimus, nagu teevad paljud sotsiaaldemokraatlikud rühmitused, tuleks aru saada: peale selle, et siin on kaotsi läinud paljud algse Marxi motiivid, sunnib see järgima ideid, mis tänapäeva enam ei sobi. Seepärast olen veendunud, et tänapäeva sotsialistlik liikumine, mis tahab tugineda Marxile, ei pea mitte üksnes teravalt välja astuma algse marksismi stalinistliku lammutamise vastu, vaid ka küsima, kas ja kui palju oleks tarvis marksistliku liikumise teistest esinemiskujudest loobuda, selleks et uuesti orienteeruda algse Marxi allikatele. See, mida tuleb silmas pidada ja mille poolt ma järgnevas tahaksin sõna võtta, on moodsa sotsialistliku liikumise algallikatele tagasipöördumine. Renessansi vana üleskutse "tagasi allikate juurde" on tänapäeval vajalik kõigile sotsialistlikele rühmitustele, kes pole lahustunud stalinismis.

Kui aga minnakse tagasi allikate, antud juhul varase Marxi juurde, siis ei tohi neid allikaid enam vaadelda isoleeritult. Marxi tuleb näha laiemas seoses sellega, mida tänapäeval nimetatakse eksistentsialistlikuks ja mis pole midagi muud kui üle saja aasta vana mässuliikumine ebainimlikustamise vastu tööstusühiskonnas. Paljud peale Marxi on osalenud selles mässus. Ja võib-olla oleks saanud vältida mõndagi sotsialismi väikekodanli-

kust kitsarinnalisusest ning kommunismi hävitavast võimuihast, kui sotsiaalne revolutsioon oleks end pidanud tolle vaimse vastuhaku osaks. Siis oleks sotsialismi poolt tõsisemalt võetud ka prohvetlikke isiksusi nagu Søren Kierkegaard ja Friedrich Nietzsche. Oleks maksnud pilku heita kirjanduse ja kunsti arengule 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi alguses. Ka tänapäeval võib kirjanduses, kunstis ja filosoofias kohata juhtivate suurvaimude juures sedasama võitlust, mida Marx pidas inimese ebainimlikustamise vastu masina valitsemise ajastul.

Meie teema kolmandaks põhimõisteks on "inimene". Selles, mida ma ütlesin kristluse ja marksismi kohta, oli juttu inimese olukorrast, pidades osalt silmas inimest üldse, ent ka inimest praegusel ajaloojärgul. Ei ole võimalik neid kahte asja teineteisest lahus hoida. Vaadet inimese üldisele olukorrale mõjustab alati konkreetses ajaloolises olukorras omandatud kogemus. Ja teisalt on see, mis inimesega mingis teatud olukorras sünnib, võimalik ainult seetõttu, et inimese enese olemuses on olemas tema mitmesuguste ajalooliste teostuste võimalused. Need küljed kuuluvad ühte ega tohi neid lahutada. Kuid nende suhte täpne määratlemine on üks kõige raskemaid ülesandeid igas õpetuses inimesest.

Ma tahaksin nüüd esmalt vaadelda marksistliku ja kristliku inimesekäsituse ühisjooni ning siis osutada nende erinevusele. Olen veendunud, et 20. sajandi revolutsiooniliste liikumiste traagilise arengu kõige olulisem põhjus on marksismi põhimõtteline lahkulöömine kristlusest.

II

On olemas mõiste, mida Marx kõigil perioodidel kasutab ja mis teeb nähtavaks marksistliku inimesekäsituse põhistruktuuri, nimelt "võõrdumus". Marxi järgi on

inimene kapitalismi ajastul võõrdunud iseendast. Sõnas "võõrdumus" peitub kahetine hinnang inimese kohta. Ühelt poolt väljendub see selles, et inimeses on olemas miski, mis ta inimeseks teeb, midagi olemuslikku, humaanset, millel rajaneb tema väärikus inimesena. Ja samas aga ütleb mõiste "võõrdumus", et inimene ei ole omas olemuses, et ta on võõrdunud sellest, mis ta olemuslikult *on* ning mis ta seepärast *olema peaks*; et tema olemuse ja eksistentsi vahel on olemas murrang. See vahetegemine olemuse ja eksistentsi vahel, millel on pikk ajalugu lääne filosoofias, on põhiprobleem marksistlikus ja nagu edaspidi näeme, ka kristlikus inimesekäsituses.

Kui nüüd küsida, kuidas Marx määratleb inimese olemust, kuidas ta kirjeldab inimest tema tõelises olemuses, siis leitakse, et Marx vaevalt midagi selle kohta ütleb. Marx pole kusagil käsitlenud inimese olemust selgesõnaliselt, kuid see on olemas kõikjal, igas sõnas, kus ta räägib inimese ebainimlikustumisest. Ei ole aga raske näidata, et pilt inimese olemusest, mida Marx eeldab, pärineb klassikalisest humanismist. See punkt on Marxil saksa filosoofiaga üks ühiseid põhieeldusi, hoolimata kogu kriitikast "saksa filosoofia viletsuse" pihta. Igale, kes on läbinud Hegeli filosoofia, ei ole teisiti võimalikki. Marx räägib, nagu idealistlikud filosoofid, inimesest kui olevusest, kellel kogu meelelisuse-ahistusest hoolimata on olemas mõistus ning et see mõistus teeb ta põhimõtteliselt vabaks, ja et tegelikult on ta vabadusele määratud. Selles potentsiaalses mõistuslikkuses osaleb igaüks. Ei Marx ega klassikaline inimesekäsitus ole kunagi väitnud, et kõik inimesed empiiriliselt nähtuna on võrdsed. Küll aga on nad toonitanud, et kõik inimesed on potentsiaalselt mõistuslikud ning et selles seisnebki nende õigus vabadusele ja väärikusele.

Ainult mõningais harva esinevais mõttekäikudes on Marx vaaginud võimalust, et see, mis on inimene ole-

muslikult, on kord teatud laadi ürgkommunismi vormis tegelikult olemas olnud. Siin ta järgib Rousseau ideed inimsoo algsest süütusest. Kuid erinevalt mõnedest hilisematest marksistidest pole ta seda mõtet edasi arendanud. See, mida tema inimkonna praeguse võõrdunud olukorra kirjeldusest võib leida, on pilt vabalt loovast inimesest, kes kujundab asjade maailma, ise seeläbi asjaks muutumata. Tõsiasi, et Marx seda põhiliselt humanistlikku inimesekäsitust ei ole arendanud, on üks põhjusi, miks tema mõju sotsialistlikule liikumisele on jäänud nõrgaks. Marx ei anna inimesest positiivset pilti. Ta ei kujunda pilti inimesest, nagu see olemuslikult on ja olema peaks. Nii juhtuski, et sotsialistlik liikumine allus inimeksistentsi ideaalile, mida võib nimetada ainult väikekodanlikuks ja loomejõuetuks. Marx ei loonud mingit tagatist, et inimese ideaaliks ei tõsteta enam või vähem rahuldatud väikekodanlast. See oli võimalik, sest sellele ohutule vormile, mida peeti "olemuslikult inimlikuks", vastandas kommunism oma radikaalselt revolutsioonilise inimpildi. Kommunismi ideaalpildis alistub inimene ideele totaalselt, ohverdab selle heaks oma iseolemise indiviidina, on valmis tingimatult ja täielikult anduma, loobub igasugusest isiklikust vabadusest ning teeb endast tööriista millegi jaoks, mis on suurem kui tema ise. Selle inimpildi mõju ja jõud on leidnud kinnitust kommunistliku revolutsiooni võidus laiadel aladel maakera asustatud piirkondades. Tõukejõult oli see sotsialismi arenematust inimkujutisest tugevam.

Marksistlikult poolelt kaitsti inimese olemuspildi tagasihoitust sellega, et väideti, nagu oleks inimese olemusest alles siis võimalik midagi teada, kui inimene on oma olemuses. Filosoofiline antropoloogia — nii argumenteeriti neis ringkondades — pole mitte ainult võimatu, vaid ka taunitav, sest see kaldub absolutiseerima inimese praegust seisundit. Antropoloogia toimib reakt-

siooniliselt. Alles pärast õnnestunud revolutsiooni võidakse alata õpetusega inimesest. Alles siis saame teada, mis inimene on. Pole raske säärase mõttekäigu nõrkust tõestada. Kui küsitakse, kes siis määrab revolutsioonijärgse olukorra iseloomu, võib vastus olla vaid üks: revolutsiooni teostajad. Nii peaks siis juba enne tegelikku revolutsiooni olema rühm inimesi, kes ise osalevad inimese olemuses ja seda mitte potentsiaalselt, vaid aktuaalselt, ja kes siis ka määravad, milline näeb välja see ühiskond, kus inimesel on tema olemus olemas. Nii on see olnud ka sotsialistlike revolutsioonide puhul. Tänaste võitjatena on eilsed revolutsionäärid vajutanud oma inimpildi revolutsioonijärgsele perioodile. Ja see pilt pole midagi muud kui see, mis nad ise olid enne oma võitu: ühed väikekodanlikud, teised võitlushimulised. Ühed lasid sotsialistliku liikumise karile joosta, teised viskusid koos sellega totalitaarse kommunismi kuristikku. Kõiges selles maksis kätte inimese teadliku olemuspildi puudumine marksistlikus liikumises.

Aga, küsitakse nüüd, kust me teame midagi inimese olemuspildist? Eeldus, millest lähtuvad nii marksism kui ka kristlus, on ju see, et me elame maailmas, kus inimene on iseendast võõrdunud. Kuidas võib võõrdunud inimkond teada, mis ei ole võõrdunud, olemuspärane inimkond? Selle küsimuse vastamisel, mida teaduslik kommunism pole võtnud tõsiselt, on vaeva näinud religioosne sotsialism. Ta on sotsialistliku inimpildi küsimusse vägagi tõsiselt suhtunud, küll aga alles siis, kui oli juba liiga hilja, nimelt käesoleva sajandi kahekümnendail aastail. Religioosne sotsialism näitas, et ka võõrdunult jääb inimene veel inimeseks. Ainult seetõttu ta teabki oma võõrdumusest. Marksismi poliitilisele mõtlemisele sellel teisel perioodil olid seesugused mõttekäigud võõrad. Poliitiline poleemika nägi vastases ainult inimlikkuse eitamist ega märganud, et tema enese põhieelduse seisuko-

halt on sõbrad ja vaenlased ühtviisi võõrdumise needuse all ning et mõlema juures avaldub nende inimolemine oma võõrdumise teadmises. Klassikalise filosoofia keeles on sellest teadlikkusest tuletatud südametunnistuse hääl. Viimast on mõistetud kui inimese kutset iseenda, oma tõelise loomuse juurde. — Edasi on religioosne sotsialism viidanud ajaloojärkudele, kus inimese võõrdumus on avaldunud esemestumise vormis, nagu see esineb tööstusühiskonnas. Pilk sääraseile ajastuile on alati näidanud selliseid ühiskonnastruktuure, mida ei saa küll korrata, kuid mis ikkagi osutavad vastandlikele võimalusile teispool praegust olukorda. Selliseil ajastuil, näiteks varajasel keskajal, polnud inimesed ei paremad ega õnnelikumad kui praegu, kuid neil oli eluvorme, mis osutasid inimvõimalustele, millest me praegusel ajal enam midagi ei tea. Sääraste tõikade vaatlemisest inimkonna ajaloos võib omandada sümboleid, mille kaudu saab nähtavaks midagi inimolemusest.

III

Religioosse sotsialismi mõttekäigud, mis on viimaste kaalutluste aluseks, viivad vahetult küsimuse juurde inimese olemusest kristluses. Marksistliku ja kristliku inimesekäsituse fundamentaalne analoogia seisneb lahususes, mida kristlus peab silmas, kui ta teeb vahet loodud ja langenud maailma vahel. Mida marksismis tähendab eksistents, seda nimetatakse kristluses langenud eksistentsiks. Langusest kõneldes eeldatakse olemusstruktuuri, millest inimene on ära langenud. Kristluse põhiõpetusi on, et olemine kui olemine on hea, et loodu ja koos sellega ka loodud inimene on hea. Aadam on loodud inimese algse headuse või süütuse sümbol. See ei tähenda aga, et Aadam oleks täiuslik (ainult ekslik teoloogia on seda väitnud), vaid seda, et inimene Aa-

damas on sümboliseeritud potentsiaalselt heana. Aadam on igas inimeses peituva unistava süütuse ja loovate võimaluste alge sümboliks. Müüt paradiisist on müüt inimese olemusest tema algses süütuses ning potentsiaalsuses. Aadamast kõneldes esitab kristlik teoloogia õpetust inimese olemusest. Ta näeb inimest tema lõplikkuses ja tema vabaduses. Nende kahe kvaliteedi ühtsuses peitub languse võimalus. Inimene kui lõplik vabadus satub siirdumisel tegelikkusesse vastuollu oma olemusega. Ta irdub oma jumalikust päritolust, kui hakkab teostama oma teadmisvõime ja oma vägevuse võimalusi. Ta kaotab unistava süütuse paradiisi ja koos sellega ühtsuse looduse ja iseendaga. Ta on nüüd võõrdumisseisundis — ja seda mitte üksikult, vaid kui rühm.

Filosoofid on vaielnud, milline võis olla inimeste sotsiaalne vahekord üksteisega kuldsel ajastul. Teoloogid on need mõtted üle võtnud ja rakendanud paradiisimüüdile. Ühed järgisid stoikuid, kes väitsid inimsuhete võrdsust, kõigi üheõiguslust ilma suurema või vähema võimuta, ilma üle- ja alaolekuta, ilma võimu ja autoriteedita. Teised järgisid aristoteleslik-uusplatonistlikku hierarhilist mõtteviisi, mille järgi juba paradiisis, s.t inimühiskonna olemusstruktuuris, pidi olema hierarhia — suurem ja väiksem, ülem ja alam. Kui järgitakse stoilist arusaama, siis mõõdetakse olemasolevat ühiskonnakorda langenud maailmas võrdsuse mõõdupuuga, mille tulemuseks on radikaalne demokraatia. Järgitakse aga essentsiaalse ühiskonna hierarhilist kirjeldusvormi, siis jõutakse ühiskonnaideaali konservatiiv-organoloogilise käsituseni. Mõlemal juhul on ühiskonnakriitika taga väljaõelduna või mitte ühiskonnastatud inimese olemuspilt. See vastab marksismis ilmsiks tulevale ürgkommunismi ideaalkujule.

Teoloogias kordub see, mida täheldasime marksismis — raskus arendada õpetust inimese olemusest. Aru-

kad teoloogid on alati kõhelnud kosta midagi kindlat paradiisi kohta, s.t nad ei ole pakkunud põhjalikku õpetust inimese olemusest. Mõistmaks käesolevat maailma langenuna ei suutnud nemadki jätta talle vastandamata teist, tõelist maailma, millest käesolev on ära langenud. Midagi sellise paratamatuse taolist ilmneb peale marksismi ja teoloogia veel ka kõikide rahvaste müütides, kus inimese käesolevat olukorda tuntakse olemusvõõrana ja projitseeritakse siis tõeline, olemuslik pilt, kuigi veel üsnagi ebamäärane, minevikku. Olgu müüt, teoloogia või sotsiaalfilosoofia — seda inimliku enesemõistmise probleemi ei saa vältida.

IV

Pöördume nüüd võõrdumise mõiste lähema analüüsi poole. See on Marxi huvitavamaid ning sügavmõttelisemaid mõisteid üldse. Sellel nagu paljudel teistelgi ideedel on juured Hegeli filosoofias, ja nimelt armastuse filosoofias, mida noor Hegel oma fragmentides arendas ja mille ta hiljem oma *Vaimu fenomenoloogias* monumentaalselt lõpule viis, kuigi süveneva ratsionaliseerimisega. Hegelit võib vähemalt tema *Vaimu fenomenoloogiani* nimetada elufilosoofiks. Mõisted "elu" ja "armastus" etendavad veel sealgi kaudset rolli, kusjuures neid kujutatakse mõiste liikumisena. Eriti saab sel viisil arusaadavaks võõrdumise mõiste. Esemestumine, võõrdumine ja taasühinemine kuuluvad eluprotsessi. Armastus pole reaalne seal, kus puuduvad lahusolek ja taasühinemine. Selles liikumises näeb Hegel elu sisimat loomust ja seepärast peab ta vajalikuks, et absoluutne vaim laskuks enesevõõrdumisse, et võida endasse tagasi pöörduda. Juba ühes oma varasemas fragmendis armastuse kohta kirjeldab Hegel võõrdumist kui esemestumist ning osutab esemestumisele, mis tungib õiguse ja raha kaudu inimli-

kesse suhetesse. Siin ennetab ta ideid, mis võõrdumise mõistes Marxi tarvituses täielikult välja arendatakse.

Kus võõrdumise mõistet kasutatakse, seal tekib küsimus, kuidas sellele on tuldud. Miks on olemus muutunud eksistentsiks? Mis on languse põhjuseks? Marx vastab: eraomand. Sinna pole astunud mitte ainult üksikud, terve inimkond on sinna jõudnud. Eraomandi erinevusist on arenenud lõhenemine klassideks ja klassivõitlus. Seeläbi on inimkonna senine ajalugu saanud klassivõitluse ajalooks. See oli vältimatu, sest ainult sel teel võis inimene arendada oma maksimaalset tootlikku jõudu, ja ometi oli see traagiline, sest see ajas inimese inimese vastu ja klassi klassi vastu ning inimene võõrdus endast. Klassivõitlus on ühtaegu saatus ja süü. See on mõlemad: teostumine ja võõrdumine, kuri saatus ja lootus.

Üks võõrdumist iseloomustavaid jooni on see, et inimene püüab oma teadlikkust võõrdumise suhtes kinni katta. Oma seisundit suudab ta taluda vaid seda ideoloogiliselt varjates. Seda väidab Marx eriti nende kohta, kes seisavad klassivõitluses võidupoolel. Need loovad ideoloogiaid, millega õigustada allajäänute kurnamist. Tõhusaid ideoloogiaid aga ei leiutata. Nad võrsuvad alateadvuses ja ammutavad jõudu sellest, et loovad klassivõitluses hea südametunnistuse. Ideoloogia näitena ründab Marx kristlikku mõtet teispoolsusest. Ta seletab seda kui valitsevate klasside katset juhtida allaheidetute tahet kõrvale maailma kujundamisest. Täiuslikkus on olemas üksnes transtsendentsis, maailm aga jääb, nagu ta on. Igal tõsisel katsel seda muuta on halvad tagajärjed. Seepärast on kõige õigem jätta see puutumata ning pöörduda transtsendentsi poole. Niisuguse analüüsi põhjal taunib Marx kogu religiooni ja suurt osa filosoofiast, eelkõige nende metafüüsilisi ja antropoloogilisi õpetusi kui katseid tegelikkust ideoloogiliselt loori-

tada. Võõrdumine seisneb eelkõige asjastumises. Inimesest tehakse asi. Ta seatakse tootmise ja tarbimise kõikehaaravasse protsessi. Iga üksik on osake universaalses masinas, mille inimene on loonud ja millele ta on nüüd allutatud. Sellises seisundis kaotab ta oma subjektsuse ning oma loova vabaduse. Temast saab objekt. See kehtib eelkõige selle suhtes, kuidas töölist kui tööjõudu müüdi ja osteti varase kapitalismi tööturul. Võõrdumine avaldub inimeksistentsi võõrdumises loodusest, suurlinna masselamuis. See ilmneb perekondade ja kõigi teiste sotsiaalsete rühmade killustatuses, alistumises massipsühholoogia seadusile, sümbolite ja traditsioonide kaotsiminekus. Valitsevad klassid on osalt suutelised seda olukorda korvama oma osavõtuga kultuurilisest eksistentsist. Ja ikkagi hõõgub iga ühiste sümboliteta kultuuri katte all inimeksistentsi võõrdumine, mis iga hetk võib hävitavalt välja paiskuda.

V

Kristluses on algusest peale esinenud teoloogilist eksistentsianalüüsi. Varakristlikus teoloogias võime kõikjal leida mõisteid, mis on taas käibel praegusaja eksistentsifilosoofias. Heideggeri mõnedes töödes võime näiteks leida 18. ja 19. sajandi äratusjutluste keelt. Kristlik arusaam inimseisundist sarnaneb vägagi marksistlikule, nagu see ilmneb võõrdumise mõistes.

See käib esmajoones vastuse kohta küsimusele, kuidas on saavutatud praegune inimeksistents. Üsna sarnaselt marksismile seletatakse "langust" ühtaegu eetiliselt ja traagiliselt. Ta on mõlemat — isiklik süü ja üldine kuri saatus. Kõik inimpõlvkonnad jagavad seda saatust. Ja ometi on iga üksikisik kaasvastutav. Tihti on tähelda tud, kuidas Marxi juures klassideks lõhenemise vältimatuse mõte on näivas vastuolus tohutu eetilise paatosega,

millega ta pöördub proletariaadi poole ja ründab proletariaadi vastaseid. Samal viisil on inimseisundi kahetine hindamine viinud korduvalt teoloogiliste ja kiriklike konfliktideni. Augustinus kaitses vastupidiselt eetik Pelagiusele inimseisundi traagilist elementi ja universaalset vältimatust. Seda tegi ka Luther oma võitluses Erasmusega inimese religioosse vabaduse pärast. Ja ikkagi panevad kirikus end maksma pelagiaanilised ja erasmilised tendentsid. See on eelkõige kiriku kasvatuslik ülesanne, mis teeb eetilisuse rõhutamise vajalikuks ning viib sageli traagilisuse kadumise piirile.

"Langust" kirjeldatakse kristlikus müüdis kui üleminekut teadmatuse unelevast süütusest teadmise süüdlusse. Inimene — selles seisneb heebrea teksti mõte — tahab tundma õppida asjades toimivaid häid ja kahjulikke jõude, et neid valitseda. Tema soov täitub, inimene saab teadjaks ning nagu Jumal selles pärimuses ütleb, "nagu üheks meie hulgas". Ent just see teeb ta süüdlaseks ja viib paradiisist pagendamiseni. Unistava süütuse seisund on kadunud. Algab maailma ajalugu. Analoogia marksistliku kirjeldusega üleminekust ürgkommunismist klassideks lõhenemise seisundisse on ilmne.

Veelgi olulisem on kristliku patumõiste ja marksistliku võõrdumisõpetuse analoogia. Rahvalik-usulises keeles, mida kasutavad ka paljud jutlustajad ja isegi teoloogid, tarvitatakse sõna "patt" eelkõige mitmuses. Pattudest kõneldakse kui üksikutest aktidest ja pattu samastatakse kõlbelise eksimusega. Sel viisil on aga patust saanud moraalne mõiste; klassikalises kristluses on see religioosne mõiste, millel muuseas on ka moraalseid tagajärgi. Patumõiste moralistlik väärtõlgendamine on Ameerikas veel enam levinud kui Euroopas. Suurte sektantlikest liikumistest võrsunud kirikute mõjul võrdsustatakse patt teatud konventsionaalselt keelatud asjadega nagu suitsetamine, joomine, tants, hasartmängud jne.

Selles suhtes võib Marxi võõrdumise mõiste olla oluliseks abiks teoloogiale. Paljud inimesed, kellele ülekoormatud sõna "patt" on muutunud tarvitamiskõlbmatuks, saavad väga hästi aru, kui nende tähelepanu juhitakse nende võõrdumusele iseendast ja kogu inimkonna võõrdunud seisundile. Vastuolu, mis inimesel on iseenda ja oma tõelise olemusega, on isiklik kogemus, millest saab osa igaüks. Ning sellega on esile toodud üks kristliku patumõiste elemente, mis selle sõna traditsioonilises kasutuses on peaaegu kaotsi läinud.

Ka marksistlikul ideoloogiamõistel on oma vaste kristlikus mõtlemises, nimelt mõiste "idolaatria", s.t ebajumalateenistuse näol. Idolaatria ei ole usk mingitesse müütilistesse jumalatesse, vaid inimese katse varjata oma lõplikkust sellega, et ta omistab lõpmatuse endale ja oma maailma osadele. Calvin on kord öelnud, et inimlik vaim olevat lakkamatult töötav ebajumalate vabrik. See vastab täielikult marksistlikule mõttele, et inimene produtseerib lakkamatult ideoloogiaid õigustamaks seda, mida ta teeb võõrdumisseisundis. Ja täpselt samal viisil, nagu Marx on püüdnud paljastada ideoloogiaid, nõuab prohvetlik kristlus nii kirikutelt kui ka igalt kristlaselt lakkamatut iseenda kahtlustamist ebajumalateenistuses.

VI

Analoogia marksistliku ja kristliku inimesekäsituse vahel ilmneb ka viisis, kuidas mõlemad kõnelevad inimese tagasipöördumisest eksistentsiaalsest võõrdumisest inimliku olemise tõelise olemuse juurde. Nii nagu üleminek algsest süütusest klasside ajastusse on Marxi järgi niihästi saatus kui ka toiming, nii on ajaloolise saatuse ja poliitilise tegutsemise ühtsus see, mis teeb võimalikuks tagasipöördumise olemusse. Ajaloolise saatuse-

ta, mis revolutsioonilist akti ette valmistab, ei jõutaks iialgi teoni. Ilma teota oleks ajalooline saatus ainult võimalus ning mööduks teoks saamata. Marxi järgi on inimese tagasipöördumise ajalooline võimalus oma eksistentsiaalsest võõrdumisest antud sel hetkel, mil klassideks lõhenemine on omandanud oma radikaalseima vormi, — nimelt kodanlikus ühiskonnas. Selles ühiskonnas on olemas niisugune rühm, kelles võõrdumus on kõige tugevamalt realiseerunud, nimelt proletariaat, kelle kaudu siis teostubki mainitud tagasipöördumine. Kus on saavutatud võõrdumise ülim aste, seal on tagasipöördumine ainus võimalus, mis jääb. Siiski teadis Marx väga hästi, et revolutsiooni ei kanna mitte proletaarlaste mass, vaid avangard, väike rühm, kes suudab võõrdumise situatsioonist kaugemale vaadata ja kellega võivad liituda üksikud ka teistest sotsiaalsetest rühmadest. Nende kandvate rühmade kirjeldusel Marxi juures on üllatav sarnasus "päästva jäägi" kirjeldusega vanatestamentlikus prohvetluses.

Kui Marx oma algses arusaamises dialektikast nägi ajaloolist saatust ja revolutsioonilist tegu ühtsena ja sellele vastavalt üheaegselt situatsiooni teaduslikult analüüsis ning tuletas sellest analüüsist kirgliku eetosega poliitilisi üleskutseid, siis hilisemas marksismis rebiti saatus ja tegu teineteisest lahku. See asjaolu ilmnes eriti mõnede saksa sotsiaaldemokraatia teoreetikute juures. Nad tõlgendasid dialektikat ettearvestatava protsessina, milles valitseb mehaaniliste protsesside paratamatus nagu looduseski. Teaduslikku marksismi mõisteti sotsiaalsete analüüside teadusliku meetodina. Ja et need analüüsid näitasid sotsialismi vältimatust, näis asja eetilis-poliitiline külg, mis oli Marxi enese juures nii tugev, suhteliselt ebaolulisena. Dialektiline saatus näis muutvat universaalpoliitilise strateegia üleliigseks. Võis pealt vaadata ja tarvitses ainult päev-päevalt vajalikke otsu-

seid teha, kuna üleskutse teole kujunes üha nõrgemaks. Vastandina sellele hoiakule toetus kommunistlik rühm täielikult teole ja poliitilisele aktiivsusele. Dialektilisel terminoloogial oli enam teoreetiline ja traditsiooniline kui praktiline tähendus. Ka praegusaja kommunismis kasutatakse dialektikat rohkem nende protsesside analüüsiks, mis toimuvad väljaspool nende endi tegevuspiirkonda ja mille puhul pealtvaatajahoiak on vähemalt osaliselt paratamatu. Niipea kui on aga tegemist omaenda tegevuspiirkonnaga, asendab tegutsemine analüüsi. Kogu marksistliku liikumise kurbloolus on see, et saatuse ja teo algne ühtsus, mis on vastavuses Hegeli-Marxi dialektika vaimuga, lõhuti, ning et mõlemad suured teoorias Marxile orienteeruvad rühmad allutasid kahest elemendist ühe teisele niivõrd, et kadus selle praktiline mõjuvõim.

Ka kristluses esineb "ajaloolise hetke" idee. On olemas "aegade täitumine", mil saab võimalikuks otsustav ajaloosündmus, mis varem ei olnud võimalik. On olemas "paras aeg"— "kairos", mis on ainukordne ja mil teostub pööre eksistentsiaalsest langusest lunastuse olukorda. Selle pöörde kandja on Vanas Testamendis esmalt äravalitud rahvas tervikuna, seejärel "päästev jääk" ning siis too üks, kes seisab "päästva jäägi" eest, — Messias. Selles kohas jätkab Uus Testament vanatestamentlikku arengut. Kogu Piiblis eeldatakse ajaloolise saatuse ja kõlbelise teo ühtsust. Väga selgelt väljendub see Ristija Johannese kuulutuses, mille Jeesus omaks võtab: "Parandage meelt, sest taevariik on lähedal!" Jumalariigi tulemine on ajalooline saatus; ent mitte saatus, mida võib rahulikult pealt vaadata, vaid saatus, mis nõuab ülimat teokust. Saatus ja tegu kuuluvad siin ühte. Ka kristluses pole seda ühtsust alati mõistetud. Kirikuteoloogid on olemasoleva kiriku identifitseerinud Jumalariigiga. Ja liberaalsed teoloogid on

Jumalariigi samastanud inimkonna kõlbelise edenemisega. Kristluse ajaloole oli ja on selline lahkurebimine täpselt niisama hukatuslik nagu praegusaja poliitilisele ajaloole dialektilise saatuse lahutamine revolutsioonilisest teost marksismis.

Kui tahetakse anda biograafilist seletust kõigi nende struktuurisarnasuste ja kristliku inimesekäsituse vahel, siis peab küll nentima, et Marx püsib prohvetlikus traditsioonis, ükskõik mil viisil see sünnib. Siin on see nii, nagu alati suurte kultuuriloomete puhul: nad võrsuvad religioossest substantsist, mille mõju ka siis edasi püsib, kui kultuuriline vorm on saanud täiesti iseseisvaks. *Humanum*'it tema algjuurteni saab mõista ainult *divinum*'i kaudu — ka siis, kui ta on enese teadlikult lahti rebinud oma pinnasest.

VII

Analoogiatele marksistliku ja kristliku inimesekäsituse vahel vastanduvad erinevused, mis lõpuks taanduvad üheleainsale fundamentaalsele erinevusele. Marksismis puudub see vertikaalne transtsendents, mis iseloomustab iga religiooni. Tegemist ei ole seejuures mingi ideoloogilise taeva või, nagu Nietzsche on öelnud, mingi tagamaailmaga teispool maailma, vaid igaviku dimensiooniga inimese enesemõistmises omas maailmas. Selle dimensiooni puudumine marksismis teeb ta kõigis tema vormides utoopiliseks. Kui kõnelen utopismist marksistlikus liikumises, siis vajab see selgitust. Marx on võidelnud ju selle vastu, mida tema nimetas utoopiliseks sotsialismiks, ja selle võitnud. Kuid mida nimetas Marx utoopiliseks, on midagi muud kui see, millest meie räägime. Utoopiline on tema meelest optimistlik usk valitsevate klasside heasse tahtesse saada jagu sotsiaalse võõrdumise seisundist. Selle usu hülgab Marx

kooskõlas oma inimloomuse eksistentsiaalse analüüsiga. Marxi ideoloogiaõpetus teeb niisuguse eetilise optimismi võimatuks. Ja ikkagi jääb ka marksismis püsima utoopiline element. See on nimelt usk, et me läheneme ajaloojärgule, mil võõrdumine võidetakse ja inimene saavutab taas oma olemuse. "Klassideta ühiskond" on see sümbol, mis vastab kristlike sektide usule tuhandeaastasesse rahuriiki. Kus on aga tegemist niisuguse utoopilise usuga, seal jõutakse paratamatult religioossesse küündiva pettumuseni. See "metafüüsiline pettumus" marksismi metafüüsilistes elementides on üks meie ajastu saatuslikumaid iseloomujooni.

Paljud, kes kord olid marksismi vaimustatud pooldajad ning pettusid tema mitmesugustes vormides, ilmutavad sageli sügavat teadvuse lõhestatust ja fanatismi võitluses troonilt tõugatud ebajumalate vastu, mida võib seletada vaid säärase metafüüsilise pettumusega. Paljude isiklike ja poliitiliste tragöödiate põhjus tänapäeval ongi marksismist loobumine tollesama pettumuse tõttu. Ja see kõik on seotud vertikaalse dimensiooni puudumisega marksismis. Üheks tagajärjeks oli see, et marksistlik liikumine ei asetanud end enam ideoloogiakahtluse alla, milleks ta aga kõigi teiste suhtes oli alati valmis. Revolutsioonilised rühmad vältisid peeglisse vaatamist, õigustasid end ideoloogiliselt, ebajumalustasid oma klassi ja oma saavutuse — kommunistliku riigi. Neil polnud mingit seisukohta teispool horisontaalset arengut, millelt võinuksid hinnata seda osa arengust, mis nad ise olid.

Järgmiseks vertikaalse dimensiooni puudumise tagajärjeks marksismis on isiksuse väärtusetustumine [*Entwertung*] objektiivse dialektilise liikumise suhtes. Kuigi Marx ise säilitas klassikalis-humanistliku isiksuse ideaali, polnud ta siiski suuteline oma järglasile edasi andma isiksuse otsustavat tähtsust. Ta ei esitanud

küsimust — ja enamik tema järglasi tegi seda veelgi vähem —, kuidas on võimalik, et võõrdumuse situatsioonist võrsuvad võitluse kandjad võõrdumuse vastu. Selliste isiksuste leidmine ja nende kasvatamine polnud talle mingi probleem. Ja nii püsis see pikka aega sotsialistlikus liikumises. Alles religioosne sotsialism juhtis tähelepanu sellele probleemile.

Vertikaalse dimensiooni puudumisega seostub ka asjaolu, et marksismis pole iialgi toimunud inimolemise probleemi kui niisuguse süstemaatilist arendamist. Pole tehtud selget vahet kodanlikus situatsioonis eripäraselt avalduva võõrdumuse ning võõrdumisseisundi vahel, mis on ilmne kõikidel aegadel ja kuulub inimese enese eksistentsi juurde. Usuti ja usutakse veel praegugi — eelkõige kommunismis —, et koos ühiskonna struktuuri muutumisega muutub iseendast inimeksistentsi struktuur. Tegelikkus aga on rabavalt näidanud, et seda ei ole juhtunud, vaid et inimvõõrdumuse purustavad elemendid paiskuvad esile eriti ägedalt just siis; kuid neid nähakse teiste ja mitte iseenda juures.

Kristlikul pinnal on säärane areng võimalik üksnes siis, kui loobutakse kristluse põhiprintsiipidest. Kristlaste lakkamatu ideoloogiakahtlus iseenda vastu väljendub igal Piibli leheküljel, igas liturgia osas, igas kirikulaulus ja igas kristlikus jutluses. Kristlane, kes pole suuteline nägema iseennast peeglis, mida ta teiste ees hoiab, on karikatuur. Kuigi ka kristlus on korduvalt taganenud neist põhiprintsiipidest ja oma kirikutegevuses viljelnud ebajumalateenistust, on igal ajal leidunud isiksusi ja liikumisi, kes on alustanud prohvetlikku võitlust selle vastu. Et kristlus tunneb inimeksistentsi vertikaalset dimensiooni, siis on tal võimalus asetada iseennast kohtu ette ja näha, kuidas võõrdumuse jõud ka tema lepitussõnumit võib moonutada. Seepärast on kristlus vaba ohust piirata õpetust võõrdumisest vaid teatud ajalooli-

se situatsiooniga. Kristlus näeb võõrdumist universaalse inimliku saatusena, mida ajaloolise eksistentsi piires võidakse küll maha suruda, kuid mitte iialgi olematuks teha. Ning samuti teab kristlus, et fragmentaarne võit eksistentsiaalse võõrdumuse üle ei ole võimalik mitte ainult ajaloolise dialektika kaudu, vaid sõltub alati isiklikest otsustest, mis juurduvad inimliku eksistentsi vertikaalses dimensioonis. Sellest tuleneb viimaks kristlik humanism, mis on kõige teravamas vastuolus inimese ebainimlikustamise totalitaarsete vormidega, mis kujunesid stalinismi pinnal marksistlike katsetuste suhtes. Neid vastuolusid kristluse vertikaalse ja marksistliku horisontaalse mõtlemise vahel tuleb tunnistada niisamuti nagu analoogiaid nende liikumiste inimesekäsituses. Ainult mõlema poole arvestamisel võidakse saada aru kristluse ja marksismi pingelisest vahekorrast.

Esitatud analüüside eesmärgiks ei ole huvitav ajalooline uurimus. Selle mõte ja tähendus on mõista marksismi, läänemaailma ja viimaks kogu inimkonna tragöödiat. Kui küsida, milles peitub selle inimkonnatragöödia peapõhjus, siis leiame, et selleks on vastuolud ja eksimused inimesekäsituses. Inimese olemuse manu kuulub see, et ta ikka uuesti peab püüdma end mõista. Ta on selline olend, kellel on võime huvituda iseendast. Kõik eksitused ja tragöödiad johtuvad sellest, et inimene ei mõista ennast ega oma seisundit. See mõistmatus on kreeka tragöödia juhtmõte. See on kristliku inimeseõpetuse juhtmõte. Inimene püüab varjata oma lõplikkusehirmu. Kuid ta saab sellest hirmust üle ainult siis, kui ta seda ei varja, vaid enda kanda võtab. Siis võib ta saavutada julguse teispool meeleheidet, nagu seda väljendavad paljud meie aja eksistentsialistid, ja teispool utoopiat, mis marksismile on lõppude lõpuks saanud saatuslikuks.

KOSMILINE KIIRGUS JA AATOMITUUMADE ASTROFÜÜSIKA

Rein Silberberg

KOSMILISE KIIRGUSE TEKKIMINE

Kosmilise kiirguse olemasolu avastas Viktor Hess umbes 75 aastat tagasi õhupallilendudel. Kuid selle koostis tehti kindlaks alles umbes 40 aasta eest — suurte õhupallide lendudel atmosfääri ülemistes kihtides 30–50 km kõrgusel avastati, et kosmiline kiirgus koosneb peamiselt vesiniku, heeliumi, süsiniku, hapniku, neooni, magneesiumi, räni ja raua aatomituumadest. Vähemal hulgal leidub kosmilises kiirguses kõikide teiste elementide tuumi kuni uraanini.

Kosmilise kiirguse aatomituumad on kõige energilisemad osakesed looduses. Partiklite kiirendajates (Brookhaven, Fermi laboratooriumid, Genf, Serpuhhov) saavutatakse energia ainult kuni 10^{12} eV, mõnede kosmiliste kiirte energia seevastu on 10^{20} eV, s.o sada miljonit korda suurem. Keskmine kosmilise kiirguse osakese energia on 10^{9} eV — miljard korda suurem kui tähtedest ja Päikesest väljuvate footonite keskmine energia. Peale selle on kosmilisi kiiri tohutu hulk, meie Linnutee süsteemis (galaktikas) on nende arv umbes 10^{58}.

Mis on need energiaallikad, kust see tohutu kosmilise kiirguse aatomituumade hulk ammendab oma suure

energia? Umbes 30 aastat tagasi näitas V. Ginzburg, et kosmilise kiirguse allikad on tõenäoliselt supernoovad — supernoova plahvatusel vabaneb korraga energiahulk, mis on võrdne Päikeselt kogu tema 10 miljardi aastase eluea jooksul välja hoovava energiahulgaga. Aastat 10–15 tagasi arendasid seda teooriat Axford, Bell, Ostriker ja Krymsky, kes jõudsid järeldusele, et kosmilise kiirguse kiirenduse mehhanismiks on hüdromagnetilise šoki lained, milles kosmilise kiirguse (elektriliselt laetud) osakesed edasi-tagasi põrgates saavad energiat juurde samuti, nagu see toimub osakeste kiirendamisel tsüklotroni magnetväljas.

Mis toimub tähe sisemuses, kui ta supernoovana plahvatab? Meie galaktikas plahvatab tõenäoliselt paar supernoovat saja aasta jooksul. Enne kui täht saab supernoovaks, on tähe energiaallikaks vesiniku tuumade ühinemisreaktsioon $p + p \rightarrow {}^2\mathrm{H} + e^+ + \nu_e$, mille järel ${}^2\mathrm{H}$ — deuteeriumi ehk raske vesiniku aatomid ühinevad heeliumiks. See reaktsioon on teatavasti ka meie Päikese energiaallikaks. Rasketes tähtedes võib vesinik põleda heeliumiks ka CNO-tsükli abil, mis on mitmeastmeliste tuumareaktsioonide katalüsaator. Kui vesinik on tähe sisemuses läbi põlenud, algab heeliumi tuumade (${}^4\mathrm{He}$) ühinemine: heelium põleb süsinikuks (${}^{12}\mathrm{C}$), mis omakorda ühineb heeliumiga ning muutub hapnikuks (${}^{16}\mathrm{O}$).

Kui täht on raskem kui 10 Päikese massi ja heelium on tähe sisemuses läbi põlenud, ühinevad raskemad aatomituumad, nt ${}^{12}\mathrm{C} + {}^{12}\mathrm{C} \rightarrow {}^{20}\mathrm{Ne} + {}^4\mathrm{He}$ ja ${}^{16}\mathrm{O} + {}^{16}\mathrm{O} \rightarrow {}^{28}\mathrm{Si} + {}^4\mathrm{He}$. Suur osa neoonist (${}^{20}\mathrm{Ne}$) ühineb heeliumiga, mille tagajärjel tekib magneesium (${}^{24}\mathrm{Mg}$), ning räni (${}^{28}\mathrm{Si}$) ühineb samuti heeliumiga, andes väävli tuuma (${}^{32}\mathrm{S}$). Reaktsioonid nende tuumade ja heeliumiga jätkuvad, kuni tekib radioaktiivne nikkel ${}^{56}\mathrm{Ni}$, mille lagunemisel tekib ${}^{56}\mathrm{Co} + e^+ + \nu_e$, mis omakorda muutub rauaks (${}^{56}\mathrm{Fe}$). Raud on neist kõige stabiilsem ele-

ment, tema tuuma põlemisel ei vabane enam energiat, vaid gravitatsioonijõud tõmbab nüüd kõik osakesed tähe sisemusse kokku üheks neutrontäheks, kus prootonid ühinevad elektronidega. Sellise neutrontähe raadius on u 10 km, ta mass on suurem kui Päikesel ning aine tihedus selles on 10^{15} korda suurem meie maapealse aine tihedusest. Selle kokkuvarisemise juures vabaneb sekundi jooksul samapalju energiat, kui eraldub Päikeselt 10^{10} aasta vältel — täht plahvatab supernoovana, kusjuures tema väliskihid lendavad laiali kiirusega 1000 kilomeetrit sekundis.

Kui täht on kergem kui 10 Päikese massi, toimub vesiniku ja heeliumi põlemine samuti nagu eespool kirjeldatud raskemate tähtede puhul. Kuid heeliumi põlemise lõpul variseb nüüd täht kokku valgeks kääbustäheks, kus elektronid surutakse välja oma aatomisisestelt orbiitidelt. Kui selline kääbustäht on kaksiktähe süsteemis ja kääbustäht absorbeerib oma partnertähe massi, algavad jällegi tuumareaktsioonid, kus taas tekib ^{56}Ni. Need tuumareaktsioonid toimuvad nii kiiresti, et ka see täht plahvatab supernoovana.

Esimesed tähed — veel enne raskete elementide tekkimist — koosnesid vesinikust ja heeliumist. Raskemad elemendid tekkisid kirjeldatud tuumareaktsioonide tulemusena tähtede sisemuses, kust nad (super)noova plahvatustel maailmaruumi paiskusid. Nii on maapealne aine — räni, samuti orgaanilise aine tuumad süsinik (^{12}C), lämmastik (^{14}N), hapnik (^{16}O) — tekkinud varasemate tähegeneratsioonide tähtede sisemuses ning hiljem, Päikesesüsteemi tekkimisel tähtedevahelisest gaasist, kondenseerunud Päikesesse ja planeetidesse. Seega on suur osa inimkeha ainest (peale vesiniku aatomite) tekkinud tähtede sisemuses, samuti peaaegu kogu maapealne aine, õhu aatomid, hapnik vees...

KOSMILISE KIIRGUSE KOOSTIS JA ENERGIA*

Kui hüdromagnetilise šoki laine väljub supernoovast, kiirendab ta kõigepealt osakesi, mis on tähetuulena (inglise k *stellar wind*) välja hoovanud eel-supernoovast. Sellisteks tähtedeks on näiteks punased ja sinised hiigeltähed ning veelgi massiivsemad Wolf—Rayeti tähed, mille mass on 30–100 Päikese massi. Raskeid tähti ümbritseb tähetuule tsoon, need tähed kaotavad mitu Päikese massi mõnesaja tuhande aasta jooksul. Hiigeltähtedest väljuv tuul on rikastatud heeliumiga: hiigeltähtedes on suur osa vesinikku põlenud heeliumiks, tähe sisemuses põleb heelium süsinikuks ja hapnikuks. Wolf—Rayeti tähtedes läheb nukleosüntees veelgi kaugemale: tähe pind ja tähte ümbritsev tuul on rikastatud süsiniku, hapniku ja raske neooniga (^{22}Ne). Nõnda saab seletada, miks suure energiaga kosmilises kiirguses ($E > 10^{12}$ eV) on heeliumi ja vesiniku suhe (He/H) kaks korda suurem ning süsiniku ja vesiniku suhe (C/H) ja hapniku ja vesiniku suhe (O/H) koguni viis korda suurem kui madala energiaga kiirguses. Asi on selles, et supernoova läheduses, tähetuule tsoonis on magnetilise šoki kiirus suurem, seega on seal ka kosmilise kiirguse kiirendatud partiklite energia suurem.

Kui šokilaine väljub eel-supernoova vahetust ümbrusest, kiirendab ta energilisi aatomituumasid, mille algenergia on u 10^6 eV, kosmiliseks kiirguseks osakeste energiaga kuni 10^{13} eV. Nende kosmiliste kiirte koostis sarnaneb Päikese ja teiste Päikese-taoliste tähtede väliskihi koroona koostisega. See kosmilise kiirguse ja tähtede väliskihi koroona koostis erineb veidi sügavama kihi ja fotosfääri koostisest. Näiteks võib seletada, et fo-

---

* Siin esitatav on kokkuvõtlik ülevaade artiklist, mille 1990. a avaldasin koos dr Tsao, dr Biermanni ja dr Shapiroga ajakirjas *Astrophysical Journal*.

tosfäärist koroonasse pääsevad magnetväljas kergemini ioniseeritud partiklid.

Miks on kosmilise kiirguse ja Päikese koroona koostised sarnased? Koroonas toimuvad Päikese pursked (inglise k *solar flures*), mille koostis on sarnane koroona enda koostisele, nende purske tuumaosakeste energia on 10^6 eV või rohkem. Sellised tähtede purske osakesed pääsevad tähe ümbrusest välja tähtedevahelisse ruumi, kus supernoovadelt lähtuvad magnetilise šoki lained omakorda kiirendavad need purske partiklid kosmiliseks kiirguseks.

Kuid vesiniku, heeliumi ja lämmastiku tuumade hulk kosmilises kiirguses on veel 5 korda madalam kui koroona koosseisus. Seda saame seletada asjaoluga, et suure energia juures (10^{12} eV, nagu on tähe purskel osakeste energia) on need kerged aatomituumad täielikult ioniseeritud, nad on kaotanud kõik ümbritsevad elektronid. Kuid raskemad aatomid ei ole täielikult ioniseeritud. Magnetväljas liiguvad aga täielikult ioniseeritud osakesed väiksema raadiusega ning seetõttu ei saa nad nii kergesti "välja pugeda" tähte ümbritsevast stellosfäärist. Sellepärast leidubki vesiniku, heeliumi ja lämmastiku tuumasid kosmilises kiirguses vähem; ka peaks sel põhjusel süsiniku hulk kosmilises kiirguses olema väiksem, kuid see ei ole nii. Miks, selle juurde tuleme hiljem.

Kosmilise kiirguse isotoopiline koostis on erinev Päikese ja tähtede omast, näiteks kosmilises kiirguses esinevad raske neoon (^{22}Ne) ja magneesium (^{25}Mg, ^{26}Mg) tekivad Wolf—Rayeti tähtedes lämmastiku ja heeliumi põlemisel $^{14}N + {}^4He \rightarrow {}^{18}F$, $^{18}F \rightarrow {}^{18}O + e^+ + \nu_e$, $^{18}O + {}^4He \rightarrow {}^{22}Ne$, ^{22}Ne põleb omakorda heeliumiga ^{25}Mg ja ^{26}Mg tuumadeks. Kui lisame tähe purske ainele Wolf—Rayeti tähtede tuule suure energiaga aatomituumad, leiame kosmilises kiirguses ülalmainitud neooni ja magneesiumi isotoope ning ka süsiniku aatomituumasid.

Meie teoreetiliselt arvestatud kosmilise kiirguse koostis ühtib katsetel mõõdetud koostisega.

See kirjeldatud kosmilise kiirguse koostis on tegelikult selle algkoostis. Sest kosmilise kiirguse suure energiaga aatomituumad lagunevad tähtedevahelise gaasi aatomituumadega põrkumisel. Nii on umbes pool süsiniku ja hapniku tuumadest kosmilises kiirguses lagunenud kergemateks tuumadeks nagu liitium, berüllium ja boor; enam kui pooled raua tuumadest on andnud lagunemisproduktidena kloori, argooni, kaaliumi, kaltsiumi, skandiumi, titaani, vanaadiumi, kroomi ja mangaani. Meie arvestasime nimetatud lagunemisproduktide isotoopilise koostise kosmilises kiirguses välja u 15 aastat tagasi. Sellele järgnenud katsed on meie tulemusega hästi kooskõlas. Kosmilise kiirguse isotoopiline koostis erineb tunduvalt tähtede ja Päikese omast, mis on tekkinud tuumasünteesi reaktsioonides (s.o ühinemisreaktsioonides) vastandina kosmilise kiirguse lagunemisreaktsioonidele. Ka heeliumi tuumadest on kosmilises kiirguses 10 % lagunemisprodukt — isotoop ^{3}He, nagu selgus meie 25 aasta tagusest katsest, millega mõõtsime heeliumi isotoopilist suhet kosmilises kiirguses (^{3}He/^{4}He).

Kosmilise kiirguse lagunemisreaktsioonid võimaldavad mõõta ka kosmilise kiirguse "eluiga" ehk Galaktikast "väljapagemise" aega. Näiteks on üks süsiniku ja hapniku lagunemisprodukte berülliumi radioaktiivne isotoop ^{10}Be, mis muutub boori isotoobiks ^{10}B 1 600 000 aastase poolestusaja jooksul. Kosmilises kiirguses on peaaegu kogu ^{10}Be lagunenud booriks, ainult üks väike osa on alles. Mõõdetud berülliumi isotoopilise suhte (^{10}Be/^{9}Be) alusel on selgitatud kosmilise kiirguse Galaktikas püsimise aeg — kümme miljonit aastat.

Kosmilises kiirguses leidub ka isotoope, mille tuum harilikes tingimustes neelaks ühe elektroni samast aatomist ja mis seega muutuksid naaberelemendiks. Kuid

kosmilises kiirguses, kui energia on üle 10^8 eV, on aatomituumad paljad, ilma elektronideta. Seetõttu ei ole ka võimalik elemendi transformatsioon elektroni absorptsiooni teel. Nii osutuvad kosmilises kiirguses stabiilseks sellised isotoobid nagu ^{7}Be, ^{37}Ar, ^{41}Ca, ^{44}Ti, ^{49}V, ^{51}Cr, ^{53}Mn, ^{55}Fe, ^{57}Co jmt, mis mujal looduses lagunevad, kui nende tuumade energia on madalam.

Kosmilise kiirguse radiatsioon on bioloogiliselt hädaohtlik, see suurendab vähki haigestumise riski. Maakera atmosfäär kaitseb meid selle radiatsiooni eest, atmosfäär on võrdne umbes 10 meetri paksuse radiatsioonikilbiga. Väljaspool atmosfääri, näiteks tuleviku asumites Kuu või Marsi pinnal tuleb luua vastav radiatsioonikilp, kui seal olemise aeg ületab 5 aastat. Näiteks peab elamu asuma paari meetri sügavusel Marsi pinna all ning ainult veerandi Marsil viibitud ajast võib töötada pinnal väljaspool radiatsioonikilpi.

Peale selle põhjustab kosmiline kiirgus rikkeid ja häireid arvutite mikroskoopilistes osistes Maa ümber tiirlevatel tehiskaaslastel. Eriti teevad kurja raskemad aatomituumad, näiteks raua tuuma jälg on nagu pikk silinder, mis koosneb molekulide struktuuri rikkunud ionisatsiooni rajast.

Γ-KIIRTEST JA NEUTRIINODEST

Lõpetuseks märkigem, et kosmilise kiirgusega on lähedases seoses γ-kiirte ning neutriinode astrofüüsika. Kui kosmilise kiirguse prootonid ja aatomituumad põrkuvad tähtedevahelise gaasiga, tekivad π-mesonid, mis tavaliselt lagunevad kaheks γ-kiireks. Selle γ-kiirguse abil on võimalik "kaardistada" kosmilise kiirguse ja tähtedevahelise gaasi kontsentratsioone galaktikas. Ka saab γ-kiirte mõõtmise abil uurida nukleosünteesi supernoova sisemuses.

Supernoova sisemuses tekivad elektroni neeldumisel prootonisse neutron ja neutriino, ka võivad neutriinosid anda plasma reaktsioonid. Neutriinode selline tekkimine avastati suurtes elementaarosakeste uurimise laboratooriumides sügaval maa all. Need laboratooriumid olid esialgu kavandatud, et uurida, kas prootonid on radioaktiivsed, lagunedes ehk 10^{32} aasta jooksul või üks prooton 10^{32} seast ühe aasta jooksul. Nimetatud neutriinode energia oli u 10^7 eV.

Praegu ehitatakse suuri neutriinode avastamisinstrumente Havai saarte lähedal merepõhjas, et leida suure energiaga neutriinosid (10^{12} eV) pulseerivatelt neutrontähtedelt meie galaktikas või teiste aktiivsete galaktikate sisemusest massiivsete mustade aukude lähedusest, kust x- ja γ-kiirguse teleskoopide abil on mõõdetud suurt energia väljavoolu (u 10^{45} ergi sekundis).

Lõpetuseks nentigem, et kosmilise kiirguse ja aatomituumade astrofüüsika on kiiresti arenev teadusharu, milles lähemate aastakümnete jooksul tehakse palju tähtsaid avastusi.

KOSMOSELAEVA "MAA" TULEVIKUMAJANDUS

Kenneth E. Boulding

Tõlkinud Toomas Pallo

Oleme praegu kusagil selle pika protsessi keskpaigas, mille käigus muutub inimese arusaam iseendast ja ümbritsevast keskkonnast. Ürginimene ja suuresti ka varajaste tsivilisatsioonide inimene kujutles end olevat ääretul piirideta tasandikul. Inimese jaoks on olnud Maal alati kohti, kuhu minna, kui senises elupiirkonnas on asjad läinud liialt hulluks, ükskõik kas looduskeskkonna allakäigu või sotsiaalse struktuuri mandumise tõttu. See tähendab, et peaaegu kogu inimeksistentsi vältel on olnud olemas piiridetuse mõiste. Kujutlus piiridetusest on arvatavasti üks inimsoo vanimaid ettekujutusi, mistõttu pole üllatav, et sellest arusaamast on nii raske vabaneda.

Pikapeale on inimene siiski harjunud mõttega kerakujulisest Maast ja ühtlasi oma tegevussfääri piiratusega. Alguses oletasid vaid mõned üksikud vanakreeka mõtlejad, et Maa on kerakujuline. Alles XV ja XVI sajandi ümbermaailmapurjetamised ning geograafilised avastused tegid Maa kerakujulisuse fakti laiemalt tuntuks ja vastuvõetavaks. Siiski olid veel XIX sajandi lõpust kuni Teise maailmasõja alguseni kõige levinumad Mercatori projektsioonis kaardid, mis kujutasid

---

The Economics of Coming Spaceship Earth. — *Environmental Quality in a Growing Economy*. Ed. by Henry Jarrett. Baltimore—London: John Hopkins Press, 1966, pp. 3–20.

Maad lõigatud silindrina ehk ümber gloobuse mähitud tasapinnana. Alles üldise lennuajastu algus tegi planeedi tõelise palge ja olemuse laiemalt tuntuks. Aga isegi praegu pole meie kõlbelised, poliitilised ja psühholoogilised vaated kaugeltki ümber kujunenud — ikka asuksime justkui piiramatul tasandikul, mitte suletud sfääris.

Ka majandusteadlastel on olnud raskusi avatud maailmast suletud maailma üleminekul. Tuleb manitseda ettevaatlikkusele mõistete "avatud" ja "suletud" tõlgendamisel, sest neid mõisteid on tarvitatud väga erinevates tähendustes ning see teeb raskeks eri tarvitusviiside võrdluse. Avatud süsteem — näiteks von Bertalanffy avatud süsteem (Bertalanffy 1952) — koosneb struktuuri keskses elemendist, mille läbimisel muudetakse sisend väljundiks. Suletud süsteemis on süsteemi kõigi elementide väljundid seotud sama süsteemi sisenditega. Välistatud on välissisendid ja välisväljundid. Tänu teadmatusele suletud süsteemide olemasolust on inimestel nendega äärmiselt vähe kokkupuuteid, sest kui nad on tõeliselt suletud süsteemid, siis puudub meil igasugune võimalus saada informatsiooni nende kohta ja nendelt — seega pole meil mingit märki nende eksistentsist. Me võime piiritleda suletud süsteeme vaid sellisel juhul, kui me ise oleme osa neist. Sellisteks süsteemideks võiksid olla mõningad varased primitiivsed ühiskonnad, kuid isegi neil olid sidemed looduskeskkonnaga, nad said sisendeid ja andsid sinna väljundeid. Kõik elusorganismid, kaasa arvatud inimene, on avatud süsteemid. Nad saavad sisenditena õhu, toidu ja vee ning väljastavad väljahingatava õhu ja ekskremendid. Õhusisendi katkestamine isegi mõneks minutiks on hukutav. Ka teiste sisendite saamise või väljundite andmise lõpetamine on surmav, olgugi et pikema aja vältel.

Inimkooslused kui avatud süsteemid saavad sisendeid maapõuest, atmosfäärist ja maailmamerest ning

annavad neisse reservuaaridesse oma väljundid. Nad toodavad ka iseenda sisendit — vastsündinuid — ning annavad väljundina surnuid. Pidev võimalus saada sisendeid ja anda väljundeid hoiab sedalaadi avatud süsteemid eluvõimelisena.

Siiski on ka süsteeme, kasvõi näiteks inimkeha ja teised bioloogilised fenotüübid, mis ei suuda vananemise fenomeni tõttu oma eksistentsi ainult sisendite ja väljundite najal üleval hoida. Selle nähtuse kohta on teadmisi esialgu veel vähe, kuid arvatavasti johtub see sellest, et on olemas mõningad väljundid, mida ei korva sisendid. Vananemise fenomen ei laiene otseselt organisatsioonidele ja ühiskonnale, kuigi midagi selletaolist võib sealgi täheldada. Organisatsiooni või ühiskonna struktuuri ja ülesehitust hoitakse ülal uute inimeste sünniga ja seejärel neile vastava hariduse andmisega, asendamaks vananevaid ning surma läbi lahkuvaid isikuid. Siin on meil huvitav näide süsteemist, mis sisendite taastootmisega säilitab oma eksistentsi ja selles mõttes liigub suletuse suunas. Inimeste sisend (lapsed) on samaaegselt ka uute inimeste väljundiks (uued vanemad).

Süsteemid võivad olla suletud või avatud erinevate sisendi- või väljundivormide jaoks. Kolmeks põhivormiks on mateeria, energia ja informatsioon. Tänapäeva maailmamajandus on kõigi kolme suhtes avatud. Maailmamajandust ehk ökonosfääri võiksime vaadelda üldise maailmasüsteemi ühe osana või allsüsteemina, kus objektid on omavahel seotud. Ökonosfäär on üldise kapitali allikaks, koosnedes asjade, isikute ja organisatsioonide võrgust. Sellisel süsteemil on olemas nii oma välissisendid kui välisväljundid.

Materialistlikust seisukohast näeme tootmisprotsessis aineid liikumas majandusvälisest seisundist majandussüsteemi ning samaaegselt toimub majandussfääris väärtuse kaotanud aine väljastamine sellest sfäärist.

Seega on ökonosfääris vaadeldav protsess, mis saab alguse fossiilsete kütuste ja maakide avastamise ja kaevandamisega ja lõpeb süsteemis tekkinud jäätmete ärastamisega majandusvälisesse sfääri — reservuaari, mis antud hetkel vahetussüsteemi koosseisu ei kuulu, nt atmosfääri või ookeani.

Energiasüsteemi seisukohast aga, selleks et võimaldada ainete töötlemist mateeria majandusvälisest olekust üleviimiseks majanduslikku ning vastupidi, tarbib ökonosfäär sisendina enam kättesaadavaid kütuseid: nt vee-energiat, fossiilseid kütuseid või päikesekiirgust. Samas vabaneb süsteemist energia vähem omastataval kujul — enamasti soojuse näol. Vajalik energia tuleb kas Päikeselt (teistelt tähtedelt tulev energia on tühine), Maa sisemusest või näiteks Maa pöörlemisest (selleks on tõusu—mõõna energia). Päikeseenergiat tarbivad hetkel otseselt või kaudselt põllumajandus, mõned vähesed päikeseenergial töötavad masinad ja hüdroelektrijaamad. Arenenud ühiskonnad aga kasutavad väga ulatuslikult fossiilseid kütuseid, mis on päikeseenergia säilitajateks. Tänu sellisele kapitaalsele energiavarule oleme pidevalt olnud võimelised varustama majandussüsteemi energiaga. Viimase kahe sajandi jooksul on fossiilsetest kütustest saadav energiahulk olnud tunduvalt suurem, kui me olemasoleva tehnilise taseme juures suudaksime saada Päikeselt ning Maa sisemusest. Paraku on selline loodusvarade ekspluateerimine olnud loodusele äärmiselt kahjulik.

Informatsiooni sisendeid ja väljundeid on raskem jälgida, nad on enam komplitseeritud. Need on osaliselt seotud aine ja energia muundumistega, kuid mitte täielikult samastatavad. Igal juhul on meil taas tegemist avatud süsteemiga, kus põhiosa informatsioonist ja teadmistest on inimühiskonna poolt genereeritav, kuigi osa informatsioonist saabub sotsiosfääri ka valguse

kujul väljastpoolt Maad — maailmaruumist. Universumist saabuv informatsioon on kindlasti mõjutanud inimese ettekujutuste kujunemist iseendast ning oma elukeskkonnast. Kujutlegem näiteks, et me oleksime elanud olukorras, kus Maa oleks väljastpoolt tulevast informatsioonist olnud eraldatud planeeti katva pilvevaibaga. Kuigi kompleksse maailmavaate kujundamiseks Universumist väljaspool Maad on maailmaruumist saabuvat informatsiooni alles hiljaaegu hakatud kasutama, moodustab siiski peamise osa informatsioonist planetaarne ja inimese enda loodud informatsioon. Me võiksime informatsioonivarusid või — nagu Teilhard de Chardin seda on nimetanud — noosfääri vaadelda avatud süsteemina, kus teadmisi hävib inimeste vananemise ja surma läbi ning lisandub uute ühiskonnaliikmete sünni ja harimise ning nende elukogemuste kaudu.

Nendest kolmest süsteemist osutuvad teadmised ehk informatsioon inimese seisukohast kõige tähtsamaks. Mateeria omandab väärtuse ja lülitatakse sotsio- või ökonosfääri alles siis, kui temast on saanud inimteadmiste objekt. Tõepoolest, kapitali võiks vaadata kinnistatud teadmistena või siis teadmistena, mis materiaalses maailmas loovad looduses tundmatuid kombinatsioone. Toome näiteks inimese loodud masinad, mille konstruktsioon ja kasutamine sisaldab informatsiooniprotsesse. Teadmiste kuhjumine ehk nende tootmise ülekaal tarbimise ees on inimkonna igakülgse arengu aluseks igal elualal, eriti aga majanduses. Teadmiste väljapaistvat osa võime eriti selgelt näha nendes riikides, mille materiaalne kapital sõjas hävitati, nt Jaapan ja Saksamaa. Teadmised aga ei hävinud ning seetõttu ei kulunud palju aega, vahest kümme aastat, kui materiaalne kapital oli taasloodud. Sellises riigis, kus ei eksisteeri vajalikul hulgal teadmisi, nt Indoneesia, ei ole olnud ka võimalik luua materiaalset kapitali. Teadmiste

all mõistan ma loomulikult kogu tunnetuslikku struktuuri, mis sisaldab niihästi objektiivset tegelikkust kui hinnanguid ja motivatsioone.

Kõigile kolmele süsteemile võib lisada entroopia mõiste, mida siin kasutatakse mõnevõrra vabamas vormis. Materiaalses süsteemis võime eristada entroopiaprotsesse — ookeanis, maapinnal või atmosfääris kontsentreeritud mateeria pillutatakse laiali, ja negentroopiaprotsesse — hajutatud mateeria kogutakse ja kontsentreeritakse. Mateeria entroopiat võib vaadelda kui elementide, üldisemas plaanis ka ühendite või struktuuride ümberpaigutamist Maa pinnal. Õnneks ei eksisteeri mateeria entroopia kasvu seadust ning energiat kulutades on täiesti võimalik hajutatud aineosakesed taas koguda. Õhust lämmastiku sidumine, magneesiumi ja teiste elementide eraldamine mereveest ning viimase magestamine on mateeria seisukohalt negentroopsed protsessid, kuigi peab märkima, et mateeria entroopia vähenemine saavutatakse süsteemi energia või informatsiooni lisamisega või informatsiooni abil loodud abivahendite kasutamisega. Järelikult on võimalik luua mateeria suhtes täiesti suletud süsteem, kus ei toimuks materiaalse entroopia kasvu ega kahanemist. Niisuguses süsteemis kasutatakse tarbimisprotsessis tekkinud jäätmeid ehk väljundeid uuesti sama süsteemi sisenditena. Näiteks toimub analoogiline protsess ökosüsteemides lämmastikuga.

Paraku ei saa me energiasüsteemi puhul vabaneda termodünaamika teisest seadusest, ning kui poleks väljastpoolt Maad tulevat energiat, siis oleksid võimatud kõik Maal toimuvad arenguprotsessid. Fossiilsetest kütustest saadavate suurte energiakoguste kasutamine on ajaliselt piiratud ja isegi kõige optimistlikumate tulevikuprognooside järgi piisab neid praeguse kasutamisintensiivsuse puhul vaid mõneks sajandiks. Kui kogu

ülejäänud maailma energiatarbimine tõuseb Ameerika Ühendriikide tasemele ning kui maakera rahvastik kasvab samas tempos, võivad fossiilsed kütused ammenduda veelgi varem. Tuumaenergia kasutuselevõtt on veidi seda pilti parandanud, aga praegusel tehnoloogilisel tasemel ning tuumakütuse suhtelise defitsiidi juures ei lahenda ka see kogu probleemi. Kui meil õnnestuks majanduses kasutusele võtta termotuumareaktsioonid, siis avaneks muidugi uus energiaallikas, mis suudaks sotsiaalse süsteemi energiatarbimismured nihutada kümnete või sadade tuhandete aastate taha. Pole kaugel aeg, mil inimene hakkab järjest kasvavate teadmiste põhjal efektiivsemalt kasutama ka päikeseenergiat. Olgugi et tänaseks ei ole me veel päikeseenergiat kasutava tehnoloogiaga kuigi kaugele jõudnud, on sellel väga suured tulevikuperspektiivid. Võimalik, et äsja alanud bioloogiline revolutsioon lahendab selle probleemi organismide näol, mis muudavad päikeseenergia meile enam kättesaadavaks. Richard Meier on oletanud, et võib-olla sõidame tulevikus autodega, mis tarbivad vetikate poolt toodetud metaani (Meier 1956).

Küsimus entroopiast informatsioonisüsteemis tekitab küll esialgu kerget hämmeldust, kuid on see-eest äärmiselt huvipakkuv. Võib tuua hulga näiteid sotsiaalsetest struktuuridest või kultuuridest, kus teadmised on kadunud, eelkõige põlvkondade vahetumise tõttu, ning kultuur seetõttu alla käinud. Piisab sellest, kui vaadata Ameerikas Apalatši linnades elavate migrantide kultuuri: umbes kümne generatsiooniga on nad kaotanud käsitööoskused, folkloori ning muud kultuuririkkused, mis põhinesid Elisabethi-aegsel rikkal Euroopa kultuuril. Teisalt on ka Ameerika indiaanlased oma reservaatides samasuguseks näiteks teadmiste kadumise kohta informatsioonisüsteemidest. Siiski on kokkuvõttes maailma ajaloos inimeste teadmiste ja oskuste kasv olnud

enamasti pidev, olgugi et võib eristada aeglasema kasvu perioode ja ajajärke, mil areng on olnud tunduvalt kiirem. Et üleüldist teadmiste kasvu tingivad väga erinevad teadmiste harud, siis on meil tegemist väga keerulise ja komplitseeritud süsteemiga, millest on väga raske eraldada üht või mitut kultuurielementi, mis on põhjustanud teadmiste kiiremat või aeglasemat arengut või seda hoopis taandarengule juhtinud. Selles suhtes on üks suuremaid mõistatusi, miks selline teadmiste kiire areng, nagu toimus Euroopa teaduses XVI sajandil, ei leidnud aset Hiinas, mis sel ajal (umbes 1600. aastatel pKr) oli kahtlemata arenenum ja murranguteks rohkem valmis kui Euroopa. See on arvatavasti üks sotsiaalse arenguga seotud sõlmküsimus — test, mille puhul meil tuleb leppida seletusega, et seda on veel vähe uuritud. Võimalik, et suurimat rolli mängis kultuuri seisak, mis võimaldas arendada tegevust ka väljaspool kindlakskujunenud malle ning seetõttu ei olnud suunatud pelgalt olemasoleva ühiskonnastruktuuri taastootmisele, vaid ka selle muutmisele. Hiina oli ehk liiga korraldatud ühiskonnaga ning ühiskonnas tekkinud kõrvalekalded olid liiga väikese ulatusega, selleks et esile kutsuda sellist kiirendust nagu vaesemas ning vähem organiseeritud Euroopas.

Tuleviku suletud maailm vajab majandusprintsiipe, mis erineksid minevikus avatud maailma puhul valitsenud printsiipidest. Mul on kiusatus nimetada avatud majandust kauboimajanduseks, sest just kauboi on avarate ääretute tasandike sümboliks ning tema käitumine assotsieerub hoolimatuse, ekspluateerimise, romantika ja vägivallaga, mis on nii iseloomulikud avatud ühiskonnale. Tuleviku suletud majandust võiks seetõttu kutsuda kosmonaudimajanduseks. Maad võiks võrrelda kosmoselaevaga, mille piiratud ruumis paiknevad piiratud ressursid, mis seavad piirid niihästi tootmisele kui tarbimisele. Inimesel tuleb selles tsüklilises energia abil pide-

valt mateeria ümberkorraldamisega taastootvas süsteemis samuti oma koht leida.

Kõige ehedamal kujul tulevad kahe majandussüsteemi erinevused esile tarbimise juures. Kauboimajanduses peetakse tootmist ja tarbimist positiivseks nähtuseks ning majanduse edukust hinnatakse tootmissüsteemi läbilaskevõime järgi. Tootmise sisend on seotud tooraine või teiste ressurssidega ning väljundiks on jäätmed. Kui oleks tegemist reservuaaridega, kust saaks tooraineid ammutada ning kuhu jäätmeid paigutada lõpmatul hulgal, siis oleks läbilaskevõime kahtlemata parimaks majanduse edukuse näitajaks. Paraku ei ole Maa piiramatu reservuaar. Läbilaske väljendajaks on praegu laias laastus mõiste rahvuslik koguprodukt. Oleks muidugi võimalik eraldada rahvuslikust koguproduktist need osad, mis on saadud taastumatutest loodusvaradest ning mis taastuvatest, ka oleks võimalik eraldada need tootmisharud, mis annavad reoaineid ning mille jäätmed leiavad tootmisprotsessis taaskasutamist. Siiski ei ole minule teadaolevatel andmetel siiani keegi seda teha proovinud, kuigi see oleks huvitav ning vajalik. Paraku jääb aga selle probleemi lahkamine väljapoole selle artikli piire.

Kosmonaudimajanduses ei ole käibe suurendamine eesmärgiks ja eelistavalt vaadeldakse seda nähtusena, mida tuleks pigem piirata kui laiendada. Majanduse edukust ei määra ainult tootmine ja tarbimine, vaid kogu üleüldine kapitaalvahendite kompleks, millest ühe osa moodustab ka inimese moraalne ja füüsiline olek, selle kvaliteet ning terviklikkus. Kosmonaudimajanduses, mida me oleme vaadelnud kui püsivate põhifondidega majandust, on selgeltnähtavaks saavutuseks iga tehnoloogiline muudatus, mis võimaldab väiksema käibe juures (s.t väiksema tootmise ning tarbimisega) säilitada süsteemi antud tasemel. Mõte, et tarbimine ja tootmine on midagi negatiivset, on väga võõrastav majan-

dusteadlastele, kes üleüldise põhikapitali kontseptsiooni välistades on hõivatud sissetulekute kasvu määramisest.

Siinkohal kerkib väga põnev, kuid lahendamata küsimus: kas inimese tervis ning heaolu on püsivad või muutuvad suurused? Arvatavasti on nad nii üht kui teist, ja niipalju kui minule teada, ei ole neid inimese elu kahte dimensiooni uurida proovitud. Kas võtta aluseks söömine või piisab sellest, kui ollakse toitunud? Kas majandusliku heaolu mõõdupuuks on moodsad rõivad, toredad majad, hinnaline mööbel jne või on see negatiivne nähe ja mõõduks hoopis asjade kulumiskindlus? Mina ise kaldun olulisemaks pidama fundamentaalseid põhiväärtusi (s.t täis kõht on olulisem kui söömisprotsess). Ka on vajalikud teenused väljakurnatud psüühika taastamiseks. Selle kohta toon ma järgmise näite: me käime kontserdil taastamas psüühilist olekut, mida võiks nimetada värskelt kontserdil käinud olekuks. Sellel olekul on tendents kaduda ning kui oleku langus jõuab mingile kindlale tasemele, siis me läheme selle oleku taastamiseks järgmisele kontserdile. Kui depressioon tekib kiiresti, siis käime kontserdil tihedamalt; kui aeglasemalt, siis harvemini. Sama loogika järgi me sööme peamiselt selleks, et säilitada oma keha ainelist tasakaalu (mille märgiks on täis kõht). Sellest vaatekohast pole söömisprotsessis mitte midagi võluvat. Mida väiksema tarbimise juures me olemasolevat seisundit suudaksime säilitada, seda parem. Tunduvalt parem, kui meil oleksid rõivad, mida me ei jaksa ära kanda — püksid, mis ei kuluks, ning kui meie kehakaal püsiks ilma söömata.

Tundub, et siinkohal oleks ilmselt vaja teha väike paus. Kas me tõepoolest nõustuksime näiteks sellise operatsiooniga, mille tulemusena saaksime säilitada vajaliku kehakaalu une ajal veenide kaudu manustatava toitelahuse abil? Kui ei, kas see tähendab siis seda, et nii tootmises kui tarbimises eneses, nii toidu valmista-

mises kui söömises eneses, on mingi võlu ning see on läbinisti positiivne nähtus? Sellise võimaluse eitamine oleks meie poolt kindlasti väga ettevaatamatu.

Järgnev küsimuste ring on seotud vajadusega vahelduse järele, mis samuti on huvipakkuv. Me ei soovi püsivaid seisundeid, vaid nende fluktuatsioone. Vastasel korral ei vajaks me ei toidu ega ümbruse vaheldust. Seda illustreerivad soovid seltskonna vahelduse, reisimise jne järele. Varieeruvus on loomulikult kulukas lõbu, vahetevahel osutub ta isegi nii kulukaks, et stabiilsus on eelistatum ja soositum ka seadusandluse poolt. Nii on see näiteks abielu puhul, kus püsimatu elupõletaja stiilile on eelistatud püsivaid partnereid. Neid küsimusi on majandusteadus hämmastava ükskõiksusega ignoreerinud. Mu enda katsed kahes artiklis (Boulding 1945, 1949–1950) tõmmata tähelepanu kasvõi mõnele nendest probleemidest ei ole leidnud mingit vastukaja ning majandusteadlased arutlevad ning tegutsevad ikka nii, nagu oleks tootmine, tarbimine, turustamine ja rahvuslik koguprodukt peamisteks majandusedu näitajateks.

Võib loomulikult väita, et miks me muretseme kõige selle pärast, mis juhtub kunagi kauges tulevikus, kui antud momendil on kosmoselaevas kõik korras, vajadust kosmoselaevamajanduse järele ei teki veel niipea (vähemalt mitte praeguse generatsiooni eluea vältel) ning seetõttu söögem, joogem, lõbutsegem, kaevandagem, reostagem ning olgem nii õnnelikud kui võimalik ja las kosmoselaeva tuleviku pärast muretsevad järeltulevad põlvkonnad. Inimesele, kes küsib: "Aga mida on tulevased põlvkonnad teinud minu heaks?", on alati olnud raske veenvat vastust anda. Keskkonnakaitsjad kasutavad vastamisel tavaliselt ähmaselt formuleeritud eetikaprintsiipe, mille järgi indiviidil on eetiline end ühiskonnas või sootsiumis identifitseerida peale mineviku ka tuleviku kaudu. Ilma sellise lähenemiseta oleks keskkonnakaitse

tõesti mõttetu, sest miks ei võiks me suurendada tarbimist ja praeguse generatsiooni heaolu tulevaste põlvede arvel? "Après nous le deluge" on olnud terve rea ühiskondade motoks. Mulle tundub, et sellisele küsimusele vastates on vaja veel kord rõhutada, et iga indiviidi heaolu sõltub sellest, kuivõrd ta suudab ennast identifitseerida ning teistega võrrelda, kusjuures suurema rahulduse saab selline indiviid, kes ei identifitseeri ennast antud ühiskonnas mitte ainult ruumiliselt, vaid ka ajaliselt — minevikust tulevikku. Sedalaadi identifitseerimise kaudu saavad ka tulevased põlvkonnad hääleõiguse, ning kuigi neil valikuvabadus puudub, osalevad nad otsuste tegemise protsessis praeguste otsustajate kaudu. Kogu see probleemistik on seotud suuresti ühiskonna moraali, õiguskorra ja õhustikuga, ning on terve rida näiteid, kus ühiskond on kaotanud sideme järglastega; seeläbi on kadunud usk neisse. Jäänud nõnda ilma võimest oma olevikuprobleemide vastu huvi tunda ja neid lahendada, on need ühiskonnad peagi mandunud (Polak 1961).

Kuid isegi kui me mõõname, et meie järeltulijad on meie hetkeprobleemidega seotud, kerkib üles küsimus tuleviku ebamäärasusest, mis tuleneb ajategurist. On teada-tuntud fakt, et inimesed pole kindlad isegi omaenese tulevikus. Selle kinnituseks on kasvõi pangaprotsendid. Kui me kahtleme enesegi tulevikus, siis ei ole midagi imelikku selles, et me seda ka järglaste tuleviku suhtes teeme. Andes tulevastele põlvkondadele hääleõiguse ja oletades, et hääle väärtus on 1 dollar, kaotab iga-aastase 5%-lise devalvatsiooni puhul hääl oma väärtusest iga 14 aasta tagant poole. Veelgi kaugemale tulevikku vaadates märkame, et saja aasta pärast on hääle dollarilisest väärtusest jäänud järele kõigest 1,5 senti. Kui siia lisada veel tõenäosusteooriast tulenev 5%-line kõikuvus, siis kahaneb meie lapselaste hääl üsna märka-

matuks. Võib muidugi väita, et tuleviku alahindamine on ebaeetiline ning et spekulatsioon aja devalvatsiooniga on lühinägelik ja kitsarinnaline ning moraalne inimene ei tohiks seda endale lubada. Paraku on see väga laialt levinud illusioon, mida tulevikuplaanide koostamisel tuleb kindlasti arvesse võtta. Võimalik, et see seletab, miks poliitikud keskkonnakaitseküsimustest kõrvale põigeldes üritavad ennast vabandada sellega, et neil oleks justkui veelgi pakilisemaid ning hädavajalikumaid küsimusi lahendada. Tavaliselt tuuakse selleks näiteks riigikaitse küsimus, mis surub tagaplaanile kõik tulevikuprobleemid.

Kõik need väited lisavad täiendavat kindlust nende meeste seisukohtadele, kelle põhimõtteks on olla täiesti muretu kosmoselaevamajanduse tuleviku pärast ja nimelt suurendada rahvuslikku koguprodukti ja vastavalt ka maailma koguprodukti. Las tulevik tegeleb ise oma probleemidega, ning kui neil tekib tooraine puudus või jäävad kitsaks reostusbasseinid, siis on need tulevaste põlvede olevikuprobleemid, mis neil endal tuleb lahendada. Meil pole mõtet tegelda probleemidega, mille lahendamise järele meil otsest vajadust pole. Selle seisukoha eetiliseks kinnituseks on olemas isegi väga autoriteetne teos Uue Testamendi näol, kus öeldakse, et inimestel pole tarvis muretseda oma tuleviku pärast ning et nad võiksid elada niisama vabalt ja muretult kui linnukesed. Ja et linnukestele võib-olla tõesti on tulevik ükstapuha, siis jätkakem meiegi rõõmsalt oma ümbruse reostamist. Siiski ei suuda ma aktsepteerida selliseid lahendusvõimalusi ning väidan, et tulevik ei ole mitte ainult lähedal, vaid see on nii mõneski mõttes juba kätte jõudnud. Kosmoselaeva tuleviku tume vari on juba langenud meie lõbusale minnalaskmispeole. Lisagem vaid niipalju, et selgemini paistab see silma just reostamise koha pealt, loodusressursside ammendumine ei ole veel

nii silmatorkav. Los Angeles vaevleb õhupuuduses, Erie järv on muutunud solgiveetiigiks, ookeanidesse koguneb suurtes kogustes DDTd ja tina ning atmosfääri seisund muutub juba järgmise põlvkonna jaoks esmajärjekorras lahendamist vajavaks probleemiks, arvesse võttes seda saastekogust, mis praegu õhku paisatakse. Kitsamas ulatuses, lokaalses plaanis, on lood reostusega olnud lähiminevikus veelgi halvemad. Tänapäeva linnad kõigi oma reostatud vete ning saastatud õhuga ei ole siiski nii hullus seisukorras, kui seda olid linnad eelindustriaalsel perioodil. Kuid selle eest on nüüd minevikus alguse saanud pesareostustendents saanud uue ulatuse ning laienenud kohalikust mastaabist globaalsele tasandile, ja ei saa võrrelda looduskeskkonna — atmosfääri, järvede või ookeanide reostustasemeid praegu ning möödanikus.

Tundub, et meie tootmist ja tarbimist mõjutab soovimatus suunas eriti just tehnoloogiliste muudatuste protsess, mis jätab tähelepanuta inimeste põhivajadused. Me oleme kuidagi liiga harjunud jäätmetega, mis tekivad madala kvaliteediga tarbekaupadest ning iganenud seadmete väljavahetamisel moodsamate vastu reklaami mõjutusel. Need probleemid pole ehk nii teravad, kui väidavad *view-with-alarm*-koolkonna esindajad, sest näited on kohati vasturääkivad: uued materjalid tunduvad olevat suurema vastupidavusega, näiteks monoliidist jalatsitallad, nailonsokid, tehismaterjale sisaldavad pluusid jne. Kodumajapidamise ja autode puhul on see tendents vähem jälgitav. Mööblitööstus ja elamuehitus on juba keskajast saadik vastupidavuse suurendamise teelt kõrvale kaldunud, seda on mõjustanud ka pidevalt muutunud maitsed ja moed, mis muudab kindlate suundumuste eraldamise keerulisemaks. Kindel on aga, et seni ei ole tehtud tõsiseid katseid kogu majandussüsteemi suurema vastupidavuse saavutamise teele suunata. Laias laastus tähendab see kapitali kinnistamist.

Ma arvan, et me oleme alahinnanud isegi meie praeguses minnalaskmisühiskonnas kulumiskindluse tõstmise võimalusi valitsuse poolt finantseeritud uurimis- ja arenguprogrammide ja korrigeeritud hinnasüsteemi abil. Kosmoselaeva Maa probleeme ei saa mingil juhul kaugesse tulevikku lükata, nad vajavad hoopis rohkem tähelepanu, kui me neile praegu pöörame.

Kirjandus

Bertalanffy, Ludwig von 1952. *Problems of Life.* New York: John Wiley and Sons

Boulding, Kenneth E. 1945. The consumption concept in economic theory. — *American Economic Review*, vol. 35, no. 2, pp. 1–14

Boulding, Kenneth E. 1949–1950. Income or welfare? — *Review of Economic Studies*, 17, pp. 77–86

Meier, Richard L. 1956. *Science and Economic Development.* New York: John Wiley and Sons

Polak, Fred L. 1961. *The Image of the Future.* Vols. I–II. New York: Sythoff, Leyden and Oceana

CICERO

Edev ja surematu

Ilmar Vene

II

Filosoofid võivad aja mõistet määratleda oma suva järgi, kuid lihtsurelike jaoks pole peentest eritlustest kuigivõrd kasu; nemad peavad leppima tavaliste arusaamadega. Järgides viimaseid tuleb tunnistada, et aeg, olgugi nähtamatu ja piiritlematu, toimib inimeste elus siiski kombatavuseni tajutavalt. Ja sellepärast on tähendus ka neil ühikuil, mida kasutatakse kestuse mõõtmiseks; suurem ei mahu väiksemasse, aastat ei saa tunniks kokku suruda. Cicerost rääkides võiks siis väita, et tema aastatuhandeid jätkunud mõju saab mõne minuti jooksul küll nentida, kuid mitte kirjeldada.

Säärase tõdemuse järel mõjub igati sobivalt, kui oma taotlusis muututakse tagasihoidlikumaks. Kaks aastatuhandet vaateväljale ei mahu, niisiis tuleb piirduda kahe aastakümnega. Cicero elu teine pool, mis avaneb igale huvilisele küllaldase selgusega, näib kuuluvat nähtuste hulka, mida kirjeldades ei tohiks kerkida ületamatuid tõkkeid. Paraku pole selgi puhul pääsu ülalmainitud raskustest. Ka paarkümmend aastat tähendab siiski liiga pikka vältust, et mahtuda paarikümnesse minutisse.

Algus eelmises numbris.

Liiga palju jõudis Cicero selle ajaga enda ja teiste kohta kirjutada; põgusast iseloomustusest kogu mitmekesisuse edastamiseks lihtsalt ei piisa.

Lisaks astub oma õigustesse ka ajaline vahemaa. Palju tollaseid asju on lakanud olemast, allesjäänud aga on aegade möödudes saanud uue tähenduse. Täiel määral kehtib see tõde ka Rooma kõnemeest ümbritseva olustiku kohta. Selle üle, kas ammuseid inimesi ja sündmusi saab tagantjärele mõista, on palju ja tagajärjetult vaieldud, kuid tundub, et selle küsimuse muudab raskeks eelkõige inimeste kalduvus otsustada kõike lihtsalt ja selgelt. Kas jah või ei, ainult seda soovitakse teada, kuigi juba ammu on selgitatud, et mõtlemine algab alles siis, kui need mõlemad võimalused esinevad kõrvu. Üldtunnustatud assüroloog arvab, et babüloonlaste religiooni praegu mõista ei suudeta, kuid tema raamatu tõlkija märgib sedamaid, et sellise arvamusega nõustuda on raske. Aru saama peab mõlemast. Inimesed vajavad suurimal määral teadmist, et inimtunnetus on kõikvõimas; kahtlemine selles saab nende meelest tähendada vaid pärssivat jõudu, mida peab võimalikult tõrjuma. Ei toimita niisiis kuigi arukalt, kui seda teadmist püütakse inimestelt võtta. Kuid väga targalt ei käituta ka siis, kui liiga agaralt hakatakse õpetama neid, kes mõistmise kuulutavad võimatuks. Tegu on ju uurijatega, kes kaugete aegade tunnetatavuses on veendunud lausa parandamatult; kui nad oma usus mõnikord kõhklema löövad, siis ainult üleväsimuse tõttu. Kuid need kõhklused ei kesta kaua, inimliku suutmatuse nentimise järel asuvad nad otsekohe tööle, et veenda end taas vastupidises.

Jäägitu eituse või jaatuse asemel oleks ammuste inimeste kohta õigem ütelda, et arusaadav on nendes arusaamatuga pidevalt kõrvu. Seejuures kehtib seaduspära: mida puhtamal kujul väljendavad sõnad vaimsust, seda raskem on jõuda nende tõelise tähenduseni. Jutt on se-

dapuhku nähtustest, mille esitamisel saab arve kasutada üksnes väga piiratult või üldse mitte. Ainelise maailma avaldused ei ole nii ebamäärased, neid saab väljendada täpsemalt.

Umbes samasuguse õigsusega võib aga väita ka vastupidist. Väga sageli osutuvad ammuse kirjanduse mõistmisel ületamatuks takistuseks juba asjade nimetused, kuigi need peaksid kuuluma kõige ühetähenduslikuma sõnavara hulka. Kunagi tarvitusel olnud tööriistad on kadunud, nende välisilme ja otstarbe kohta saab nime põhjal teha vaid oletusi. "Raha" peaks kuuluma vägagi püsiva tähendusega mõistete hulka, kuid kunagise vääringuga seotud küsimused osutuvad suures osas lahendamatuks. Ometi suudetakse maapinnalt kadunud hoonet kujutleda kergemini kui mõtet, mis ammust inimest kunagi innustas; mõlemad on nähtamatud ja kordumatud, kuid mõte, pärit vahetult inimesest ja olustikust, pole oma kordumatuses võrreldav hoone ainulaadsusega. Kuid muistset kirjandust lugedes pole siiski pääsu ka tundmusest, et kunagised mõtted on arusaadavamad ammustest asjadest ja tegudest. Põhjust tuleks näha selles, et keel, milles aineline ühineb ainetuga ja mis nähtava seob nähtamatuga tervikuks, suudab vaimuilminguid väljendada mõjusamalt kui nähtavat maailma. Sellest tulebki, et kunagised mõtted, olgugi mõnikord veidruseni arusaamatud, mõjuvad lugedes virgutavamalt kui ammuse tegelikkuse selgeimgi kirjeldus. Nähtamatu mõtlemise jaoks pole ju suuremat ahvatlust kui nähtavaiks sõnuks saanud nähtamatu mõte.

Neid lihtsaid tõdesid kinnitab ka Cicero osaliselt säilinud kirjavahetus. Ikka jälle on seda iseloomustatud ainulaadse allikana. Ei ole tavaline, et ajaloolane saab võimaluse jälgida aastatuhandete taguste sündmuste arengut mõnikord lausa päevade kaupa. Noodki uurijad, kes

pole varjanud oma põlgust saamatu poliitiku suhtes, on kirjutamiseks vajalikud teadmised saanud valdavas osas ikka selleltsamalt edevalt kõnemehelt. Edevuse mainimine on sedapuhku põhjendatud; eneseülistamist ja endast rääkimist heitsid Cicerole ette juba tema kaasaegsed. Selle jutukuse tõttu saidki uudishimulikud lugejad teada, et kõnemehe ilusad sõnad ei kattunud alati tegudega. Leebust ta küll kiitis, kuid ise ilmutas julmust: kuidas saaks õiglane autor säärast tõsiasja maha vaikida? Õiglustundest pole inimestel kunagi vajaka jäänud; juba konsul Piso, kelle poole Cicero pöördus pagenduse ärahoidmist taotledes, vastas paljutähendusliku vihjega, et julmus talle ei meeldi. Kui isegi mehelikud roomlased sellist tundlikkust ilmutasid, siis mida arvata 18. sajandi tõekspidamiste vaimus üleskasvanud ajaloolastest? Cicero ülistas ausust, kuid pidas oludest sõltuvalt võimalikuks kaitsta neidki, keda parema meelega oleks süüdistanud; niisiis varjus temas kalduvus sobingule. Theodor Mommsen säärast paindlikkust oma elus ei tunnistanud, temal ei olnud keerdkäike tarvis. Noorusliku keevalisuse tõttu tuli tal esialgu küll ebameeldivusi kogeda, kuid õnneks tasakaalustas taltsutamatust õige loomus. Viimane väljendus möödunud sajandi Saksamaal eelkõige suhtumises Prantsusmaasse. Poliitikute ees esinedes ei jätnud ajaloolane kahtlust, kui teesklematu on tema viha prantslaste vastu ja muidugi polnud ta professorlik hajameelsus nii suur, et Rooma ajaloos oleks mainimata jäänud germaanlaste üleolek keltidest. Õiget meelsust hindas isamaa igati tunnustavalt. Rahva tunnete arvestamine tuleb alati kasuks, kuigi kõike selle võttega ei saavutata; seda tõendab ka Cicero elukäik. Küll rääkis temagi oma patriotismist, pealegi veel nii ohtralt, et seda pidi tunnustama isegi vana Augustus, kes ta noorpõlves "ohverdas", kuid kirglikust poolehoiust polnud küllalt, et saavutada roomlaste hulgas heaolu. Ta pääs-

tis riigi, kuid juba mõne aasta pärast saatis tänamatu isamaa ta pagendusse; ta toetas oma venda, kuid see tegevus põhjustas hiljem liigagi ägedat vastutoimet; ta arvestas oma naise nõuandeid, kuid vanaduses ei saanud siiski mööda lahutusest. Kõigist noist asjust räägivadki Cicero kirjad. Majanduslikud kitsikused vaheldavad enese ja oma lähedaste saatusega, riigielu pisiseikade hulka põimuvad ahastused osakssaanud ülekohtu pärast. Mainimata ei jää ka raamatute kirjutamine, kuigi sellele, oludest tulenevale, jääb kirjavahetuses ootuspäraselt kõige tagasihoidlikum koht. Nii möödus see elu võimuja vaimuvõitluse vaheldudes. Võim koondus peagi õige mehe kätte, vaim hajus peremehe puudusel laiali. Kuid ometi suutis ta alles jääda ka nõnda, laokile jäetuna. Just tema tõttu ongi praegu kõigile tuntud valged raidkujud, mis peavad kujutama Cicerot, kuulsat Rooma kõnemeest. Nõnda kõlab kõige tavalisem iseloomustus, kuigi keegi ei vaevu huvi tundma, mida õieti tähendab "kõnemees".

Ja seda ei olegi nii lihtne mõista. Suurim, milleni antud juhul saab jõuda, on lihtsalt tõdemus, et tollane ühiskond erines tunduvalt praegusest. Selle erinevuse tõttu oli teistsugune tähendus ka avalikkuse ees peetud kõnel. Kõneoskus, millega paljusid suudeti mõjutada, kuulus suurimate tollaste eeliste hulka. Seda eelist taotles endale igaüks; haruldane polnud seegi, kui mõni vanaldane riigimees tundis äkitselt vajadust käia mõne kuldsuu juures oma kahanenud võimeid harjutamas. See tähendab, et vastav ettevalmistus pidi olema ka kuulajail. Praeguses ühiskonnas midagi samalaadset ei leidu. Parimal juhul osatakse vaid kuulata, mida esineja räägib; küsimusel "kuidas" pole mingit tähtsust. Ainsana tehakse vahet, kas esineja kõneleb paberilt või peast. Nüüdisaegse kõneoskuse ülimat astet tähendab suutlikkus kõnelda kolm tundi järjest ilma paberita. Ega see

tollalgi suurt teistmoodi polnud, kuid ikkagi jääb arusaamatuks, miks toonane kõne mõjus inimestele teisiti. Kuidas muidu oleks Cicero suutnud end maksma panna? Theodor Mommsen ütleb: kui nende puhul miski paneb imestama, siis on see imetlus, mida kõned äratasid, mitte aga nad ise. Säärase hinnangu tunnistab endamisi õigeks enamik praegusist lugejaist, kuid tollase olukorra mõistvat hindamist see ei näita. Iseäranis just ajaloolane peaks oma eesmärki nägema selgituskatses, miks nood kõned inimesi mõjutasid; et nad oma paljusõnalisusega jätavad praeguse lugeja ükskõikseks, võib igaüks veenduda ka ilma Mommseni juhisteta.

Kõnede kohta kehtivat võib laiendada kogu Cicero kirjanduslikule pärandile. Tänapäeva inimene eristab eelkõige kaht liiki kirjasõna: juturaamatuid ja teaduslikku kirjandust. See eritlus, üks viimaste sajandite suursaavutusi, osutub kuulsa roomlase loomingust rääkides kasutuks. Tal ei olnud aimugi noist vajadusist, mis inimesi hakkavad vaevama kaks tuhat aastat hiljem. Pole küll temagi raamatud koostatud salakirjas, kuid neid lugema asudes oleks lihtsameelne loota autori tulekut lugeja juurde. Kui aga lugeja ise püüab autorile läheneda, siis polegi tulemus täitsa lootusetu. Jacob Burckhardt, kes juba saja aasta eest tajus följetonistliku ajajärgu saabumist, on öelnud: "Sellest johtuvalt tuleb üha jälle toonitada muistsete autorite lugemise tähendust, kes on allikaks kõige avaramas ja vabamas mõttes. Viljad — sisu ja vormi poolest — on lektüüri mõningase järjekindluse korral iga püüdja jaoks kõikjal kättesaadavad. Enese ärakasutamise läbi saavutatakse isiklik suhtumine igasse autorisse.

Loomulikult ei tohi seejuures olla täielikult praeguse kirjanduse kütkes (mis meie närve mõjutab palju vahetumalt).

Ja üldsegi mitte ajalehelugemise kütkes." Ajaleht,

20. sajandi valitseja, on olematusse tõrjumas isegi "praegust kirjandust", Cicerost sootuks kõnelemata.

Põhjus jääb selgi puhul samaks: ajastud ja nende vajadused on erinevad. Võib küll söakalt kinnitada, et Cicero isik on igast küljest ligipääsetav, kuid lähenedes hakkavad peagi silma ka tühikud, mida tagantjärele täita saab üksnes väga tinglikult. Eks püütagu kujutleda, kuidas nooruk tõuseb Kapitooliumile, et kõiksugu talituste saatel riietuda mehetoogasse. Horatiuse kuulsa luuletuse põhjal on teada, et Rooma riik jääb püsima niikaua, kuni kapitooliumile vaikiva neitsi saatel sammub *pontifex*, kuid lugeda noid ridu kunagise roomlase pilguga pole võimalik. Saab võtta vaid teadmiseks, et Kapitoolium oli tähtsaim pühamu, kus iga Rooma kodanik vähemalt korra oma elus pidi austama jumalaid; sellepärast pidigi mehetoogasse riietumine toimuma just seal. Kuid mida tähendab pühamu? Kas pole see mitte sõna, millele kõige kergemini saab leida kasutuse mõnes följetonis? Parimal juhul tähendavad pühadust teadus ja tehniline progress, kuid nende iseloomustamisel vanamoelisi sõnu üldiselt ei tarvitata.

Religioon, vaimuelu avaldusist kõrgeim, ongi see, mis kõiki ajastuid omavahel ühendab ning samas lahutab; ühendab seetõttu, et temata pole ühiskonda, lahutab sellepärast, et tema avaldused eri aegadel osutuvad täiesti omanäoliseks. Kui riigi tõelist väärtust näitab tema ajakirjandus (nagu arvas Camus), siis ajastut iseloomustab ennekõike tema usund. Viimane on väga paindlik ja ebamäärane mõiste; saab ju religiooniks hõlpsasti muuta ka ateismi. Kuulus lause "ateism on seega teie religioon", mis muutus üldtuntuks vist Prantsuse revolutsiooni ajal, on igati kaalukas tähelepanek, mida võivad halvustada vaid need, kes kunagi ei vabane sõnade normatiivse tähenduse ikke alt. Seesuguste arutlejate mõttetöö aga on alati juba ette teada: sõnad

väärtustatakse ümber, see tähendab, et must kuulutatakse valgeks ja heledast tehakse tume. Sääraselt tegevuselt ei maksa loota erilisi tulemusi, sest on täiesti ükskõik, kas head sõna tähendab "religioon" või hoopiski "ateism". Õigem oleks arvata, et kõik sõltub sellest, kui inimsõbralik on mingi usund. "Nendega võis elada," arvas Burckhardt kreeka jumalate kohta, ja küllap sellega ongi öeldud kõige tähtsam. Kui kiivad jumalused lasevad lihtsurelikel rahumeeli elada, siis jääb põrmlastel vaid üle neile tänulik olla.

Cicero aega taevased eriti ei soosinud. Nende suhtumine ei olnud püsiv ja seepärast polnud kindlust ka kuulsa roomlase tõekspidamistes. Nii saigi võimalikuks esimesel pilgul kummalisena tunduv kahepalgelisus: ühelt poolt oli ta valgustatud kahtleja, kelles mõnikord on püütud näha isegi ateisti, kuid samas võis ta näidata teed ka tõelise jumala juurde. *Hortensiuse* kaotsiminekut jääb vaid kahetseda, sest see teos võimaldanuks praegugi kogeda, kui muutlikud on inimese arusaamad. Ühtaegu saaks tütart leinava Ciceroga tutvuv lugeja veenduda järjekordselt selleski, et ammused inimesed on mõistetavad üksnes osaliselt. Ei ole midagi ebaloomulikku selles, kui vana mees kõige raskemail päevil eemaldub metsa, soovimata kedagi näha, kuid kavatsus rajada tütre mälestuseks pühamu, kus talle kui jumalannale võidaks ohverdada, ei tundu nii arusaadavana. Kui tahetakse hoiduda imestusest, siis tuleb muutuda kahe tuhande aasta võrra nooremaks. See eristabki vaimuelu avaldusi ainelise maailma nähtudest: mõlemad on tagantjärele raskesti mõistetavad, kuid põhjus pole seejuures ühesugune. Tollased vaimsed ilmingud erinevad praegustest olemuslikult; ainelisemate asjade mõistmist seevastu raskendab eelkõige asjaolu, et teave nende kohta osutub ebapiisavaks. Riigi- ja kõnemehena saab Cicerot kujutleda, kuid tema esinemine augurina jääb

praeguse lugeja jaoks üksnes paberile. Kuidas omandada tarkusi, mis ka augurite endi jaoks (nagu Cicero tunnistab), olid suures osas mõistatuseks? Lindude lennu ja nende häälitsuste tõlgendamine tähendas ülikeerukat teadust; vaatluste käigus kerkis alatihti küsimusi, eriti ootamatute ennete ilmnemise korral, ja nende lahendamiseks oligi tarvis augurite kolleegiumi. Kuid seegi auväärne nõukogu polnud sageli võimeline tooma lõplikku selgust, sest vabariigi lõpuperioodil oli riigielu selleks juba liiga keeruline, et teda oleks saanud juhtida kunagiste, lihtsakoelisemas ühiskonnas kasutusel olnud vahenditega. Cicero päevil tähendas augurite tarkus juba nähtust, mille mitmekesine sisu sai avalduda vaid paljas vormitäites. Augureil endil polnud selle kohta täit selgust ja veelgi vähem suudetakse seda mõista kaks tuhat aastat hiljem.

Seepärast tulebki kõnemees lugejale lähemale siis, kui ta rohkem tegeleb maisusega. Too kunagine Sitsiilia, kus elasid Rooma rahva sõbrad ja liitlased, jääb küll samuti praegusest ajast väga kaugele, kuid selles, et nad riigi alamatena makse tasusid, pole midagi arusaamatut. Maksud tähendasid juba tollal riigielu alust ning nende kogumisega seostuvat tööd korraldasid kvestorid. Cicero pidas seda ametit eeskujuliku täpsusega, alamail polnud talle pretensioone. Kui Verres oma peremehetsemisega viie aasta pärast põhjustas skandaali, siis oli sitsiillastele väga meeltmööda, et asja asus uurima Cicero. Vähe on omavolitsejaid, kellele oleks pühendatud nii suurt tähelepanu: süüdistuskõne Verrese vastu paisus roomlase kõige mahukamaks teoseks. Nüüdisaegsete süüdistustega, mis mõnikord võtavad enda alla tuhandeid lehekülgi, pole ta muidugi võrreldav, kuid antiikses olustikus pidid Cicero paljastused siiski tunduma ebatavalised. Juba ammused lugejad leidsid, et kõigi nende raamatute läbilugemiseks on tarvis suurt visadust. Ometi ei puu-

du ka tunnustavad hinnangud. Isegi Drumanni arvates oskas Cicero oma määratut süüdistuskõnet esitada väga vaheldusrikkalt. Sitsiilia olustiku kirjeldus läheb üle ägedaiks paljastusiks, kuid nende hulka võib ilmuda ka nalju. Kui lisada, et teaberohkuse ja vaheldusrikkusega liitub hoolikas sõnastus, siis pole üllatavat tõsiasjas, et suurele mahule ja puhtpaganlikule sisule vaatamata on Cicero teos säilinud üllatavalt hästi.

Loomulik on ka kõnemehe eluaegne püüdlus kuuluda optimaatide, see tähendab hea meelsusega kõrgkihi hulka; kellele oleks teadmata, et vaimuaadel on end alati tundnud pärusaadli hulka kuuluvana. Sõnaosav roomlane võiks antud juhul olla üheks kõige ilmekamaks näiteks; oli ju ta päritolu niisama tagasihoidlik, nagu ta vaimsed võimed olid hiilgavad. Juba "Cicero", humanistide tegevusest peale üldtuntuks muutunud lisanimi, mille kasutamisest Marcus Tulliusel soovitati loobuda, kuid mida ta ise eelistas teistele, ei räägi sugugi kuninglikust põlvnemisest. *Cicer* tähendab ju ladina keeles 'hernest'; kaunvilja nimeks muutumise kohta tunneb antiikkirjandus kaht pärimust, mida on edastanud Plinius Vanem ja Plutarchos. Ühe järgi olnud kõnemehe vanaisa suur hernekasvataja, teise seletuse järgi olevat vanaisa selle lisanime pälvinud seetõttu, et ta lohukesega ninaots meenutas toda kaunvilja. Eriti ülev ei ole ka kõnemehe isa elulugu. Kõigile oli teada, et ratsanike seisusse jõudmiseks tarviliku varanduse omandas ta parkali haisva, kuid tulutoova tööga. Haridusest oskas too visa parkal siiski lugu pidada; tema kaks poega said endale kõik tarviliku ja nii nad omandasidki parima tollase hariduse, kuigi tingimused polnud selleks kõige soodsamad; möödus ju Marcus Tulliuse noorus Mariuse ja Sulla veriste heitluste keskel. Olukorra tasakaalustudes jäi püsima Sulla ainuvalitsus, mille kestel noor Cicero, kellele hiljem on ette heidetud argust, saavutas üsna-

gi söaka mehe kuulsuse: nimelt esines ta edukalt ühes kohtuasjas, mille käigus tõrjus ühe Sulla mõjuvõimsa soosiku rünnakuid. Seejärel sõitis ta kolmeks aastaks Ateenasse, kus tutvus Titus Pomponiusega, kes Atticuse nime all on tuntud Cicero eluaegse sõbrana. Roomas muutus olukord ajapikku üha rahulikumaks. Sulla loobus võimust ning pühendus memuaaride kirjutamisele. Kohkumatu mehena jalutas ta enne seda sõprade seltsis Roomas ringi ning laskis kõigile kuulutada, et on ka eraisikuna valmis andma igale soovijale aru valitsemise käigus toime pandud tegudest. Roomlased muidugi teadsid, et Cornelius Sulla pole mitte ainult väejuhina õnnelik ja sellepärast ei leidunud ühtki, kes endiselt valitsejalt midagi oleks nõudnud.

Pärast Sullat muutus Rooma poliitilises elus keskseks kujuks Gnaeus Pompeius, too ainus, kelle sisenemist Sulla austas püstitõusmisega ja kes üha kasvavas iseteadvuses söandas kõikvõimsale valitsejale lõpuks kuulutada: "Rohkem austavad inimesed tõusvat kui loojuvat päikest!" Vähemalt esialgu näis, et sel hooplusel on ettekuulutuse jõud. Cicero, kelle sõjaväeline teenistusaeg oli möödunud Pompeiuse isa käskudele alludes, tundis kõrge ülemuse hiilgavas pojas peagi ära inimese, kellega koos võib korda saata suuri tegusid. Juba varakult oli ta põhjalikult kaalunud enese maksmapaneku võimalusi. Neid oli tollases Roomas ainult kaks: sõjalised vägiteod ja tegutsemine riigiametnikuna. Eduka sõjaväelasena olnuks tõus muidugi kiirem, Pompeiuse näite varal võis igaüks selles veenduda, kuid oma suutmistesse mõõgamehena polnud pehmeloomulisel Cicerol usku. Ja siis tuligi õnnelik mõte: mõõgad peavad maad andma toogale, vaim suunaku võimu. Pompeius oli hiilgav väejuht, kuid Cicero vaimselt tasandilt polnud raske märgata ka suure sõjamehe puudusi. Ehtsa sõjaväelasena tundis Pompeius end hästi ainult omasuguste hulgas,

avalikkuse ees esines ta üle ootuste saamatult. Cicero mõistis peagi, et seda, mis väejuhil jääb vajaka, on temal ülikülluses. Niisiis pidi kõnemehe sõna toetama sõjamehe mõõka. Pompeius tahtis endale ülemjuhatust sõjas Mithridatese vastu ning muidugi oli tal Cicero näol sõnaosav taotleja; oma ülistuskõnes kuulutas esineja suure väejuhi lausa "taeva saadikuks". Seejuures pole tegemist lihtsameelsusega või inimeste vääriti hindamisega. Cicero kirjad ei jäta kahtlust, et läbinägelikkust inimeste hindamiseks oli tal piisavalt. Kuid just selle tõttu ta võiski endale lubada ülepakkumist, kui vaid pidas seda tarvilikuks.

Paraku polnud kõnemehe läbinägelikkusel võlujõudu, mis oleks teisi pannud tema suhtumist jagama. Võis ju tunda oma üleolekut, kuid see pidi jääma ainuüksi enda päralt. Rooma kõrgkihi tõekspidamisi suunasid eelkõige iidsed inimlikud väärtused, sõnade tegemise oskus nende hulka ei kuulunud. Cicero võis olla Pompeiuse heerold, kuid väljahõikamine ei too veel kaasa pärjakandjaga samastumist. Nii tulebki tal kogeda, et *homo novus* igipõliste suurustega nii lihtsalt samaväärseks ei saa. Isegi tema vägitegu, isamaa päästmine Catilina ja tema kaaslaste küüsist, ei suuda olukorda täielikult muuta. Cicero meelest tähendas see saavutust, mis pidi ta tõstma võrdsena teiste suuruste kõrvale. Seda enam oli ta tusane, kui Pompeius oma õnnitlustes jäi vaoshoituks.

Too vägitegu sai võimalikuks tänu Rooma ebakindlale olustikule. Sulla ümberkorraldustest oli möödunud kõigest paarkümmend aastat, nii et heroilised ajad polnud veel meelest läinud. Tollal jooksis Catilina oma kaaslastega ringi, jahtides priskemaid saakloomi; tundis ta end ju hästi vaid ühiskondlike ümberkorralduste keerises. Aga kui suur äkitselt omandatud varandus ka oleks, kahekümne aastaga saab ta teoka majandami-

se korral ikka otsa, nii et tuleb hakata vaatama, kust hankida täiendust. Nõnda siis hakkasidki laiguliste nägudega ja hiilgvel silmadega mehed uueks aktsiooniks valmistuma. Sellest kuulda saades sattusid senati rahumeelsed isad muidugi ärevusse. Teened, mida pakkus põline suurnik Catilina, lükati otsustavalt tagasi ning valju lärmi saatel sai kõrgeima ameti endale püüdlik *homo novus*. Tema siis valvas, et isamaad ei tabaks hädaoht, tema oli ka see, kes kokkutulnud rahvale andis teada viie vandenõulase saatusest: nende elul on lõpp!

Selle üle, kui seaduslik oli too surmaotsus, vaieldakse vist tänase päevani. Mommsen, suurim autoriteet Rooma õiguse alal, eitas seda kirglikult, kuid pole välistatud, et isegi antud juhul määras ta seisukoha suhtumine Cicerosse: "seaduslik" on ju heakõlaline sõna, mis pole sünnis tuuletallajate iseloomustamiseks. Vahemärkusena olgu tähendatud, et surmaotsus ise oli ajaloolase meelest igati mehetegu; seda nii väga, et Cicerole jättis ta vaid teiste tahte täidesaatja osa. Kõnemees poleks sellise alatähtsustamisega muidugi nõustunud. Konsulaat jäi tema silmis alati ülimaks, mille paistel ta end soojendas kogu järgneva elu vältel. Sellest pidid kirjutama ajaloolased, sellest ka luuletajad. Paraku ei tahtnud asi kuidagi vedu võtta ja sellepärast pidi Cicero ise hakkama oma suurteo laulikuks. Halastamatu aeg pole ta värsse eriti säästnud, kuid mälestus konsulaadist jäi sellegipoolest püsima.

Meenutused kunagisest hiilgusest lasevad suuremana paista ka olevikku; kes kord on olnud esimene, see ei saa enam viimaste hulka langeda ja sellepärast arvas ka kuulus kõnemees end elu lõpuni äravalitute hulka. Madal igapäevasus sellest ei hoolinud; oma seadusi järgides segas ta mõnikord isegi pühasid talitusi. Nii juhtus ka ühe jumalanna austamisel, mille käigus äratas soovimatut tähelepanu naiseks riietunud Publius Clodius,

Catulluse kuulsa Lesbia vend. Caesari naisel ei õnnestunud kahtlusest kõrgemale jääda ja seepärast hakati kogu lugu kohtulikult arutama. Clodius salgas mehiselt, kuulutades kõigile, et viibis tol päeval Linnast kaugel, kuid see väide muutus kahtlaseks, kui Cicero oli tunnistanud, et nägi tol päeval Clodiust Roomas. Terentia, kõnemehe naine, vihkas nimelt kirglikult Clodiuse õde ja abikaasa soovi tuli arvestada. Kohtu õigeksmõistvat otsust tunnistus ei mõjutanud, küll aga soetas Cicero Clodiuse näol endale paraja vaenlase. Siitpeale algabki suurmehe kannatuste ajajärk. Muinasaeg ei olnud antiikne, tavatses korrata Egon Friedell, andes niimoodi mõista, et kaugete inimeste kujutlemine ülevas valguses tähendab lihtsameelsust. Küllap on see arvamus liigagi õige. Clodiuse malgameeste eest põgenev Cicero, Pompeiuse ees põlvitav Cicero — nii näeb välja maine postament, millele toetub taevasse kõrguv surematus. Kuidas sai siis võimalikuks, et Pompeiuse jalgade ette langes see, kes salamisi pidas end temaga vähemalt võrdseks? Põhjuseks osutus lihtsalt kõnemehe ülemäärane toimekus. Oma tähtsust üle hinnates hakkas ta arvustama selle maailma vägevaid ning muutus oma tegevusega nendele tülikaks. Niisiis pidi Caesar rakendama vastumeetmeid. Clodiuse seikluste tõttu oli ta end oma naisest küll lahutanud, kuid poliitilist koostööd see ei takistanud. Agar liitlane ihkas saada rahvatribuuniks, et oma vaenlasega seaduslikul teel arveid õiendada, kuid patriitsina tuli tal selle magistratuuri saavutamiseks eelnevalt plebeide seisusse üle minna. Seisuse vahetamine sai teoks siis, kui patriits laskis end mõnel plebeil lapsendada; talitus, mis oli lubatud vaid *pontifex maximus*'e nõusolekul. Clodiuse soovidest teadlikuna andis Caesar oma õnnistuse, vastne plebei sai peagi rahvatribuuniks ning viis kohe läbi ka seaduse, mis pagendas Roomast isikud, kes kohtuliku otsuseta olid lasknud hukata Rooma kodanikke. Üli-

mas hädas pöördus Cicero Pompeiuse poole, kuid ebaleva kohtumise käigus selgus vaid kurb tõde, et saatust juba nii lihtsalt muuta ei saa. Järgnes rohkem kui aasta kestnud pagulaspõlv, mille vältel pagendatu tundis end õnnetumana, kui ta oli tegelikult. Tagasi kutsutakse ta alles siis, kui Clodius, läbinisti uulitsapoisi kalduvustega poliitik, hakkab oma jultumuses ületama sündsuse piire. Kõnemehe tagasiteed ehivad lärmavate õnnitlejate hulgad; kuidas saaksid nad puududa, kui tänamatu isamaa võtab vastu ülekohut kannatanud päästjat?

Liigutavale vastuvõtule vaatamata tuleb kõnemehel järgnevail aastail leppida endiselt oma teisejärgulise osaga. Ajad on muutunud, senatis peetakse veel vaid kõnesid. Kauges Gallias allutab Caesar maailma pealinnale uut provintsi ning tema leegionide arv muudkui kasvab. Poliitilist argipäeva sisustavad Clodiuse ja tema vastumängija Milo löömameeste jõuproovid; ühes kokkupõrkes Clodius küll tapetakse, kuid üldine olustik ei muutu sellest rahulikumaks. Dialektika spiraal üha väändub, et uuel ja kõrgemal tasandil saaks taas eluõiguse Sulla ja Mariuse heroiline aeg; uus kodusõda on tulekul.

Selle tegelike ajendite mõistjaks Cicerot ei peeta; nii enne kui ka pärast kodusõda ei mõistnud ta selle põhjust, ütleb Drumann. Kuid kes need mõistjad siis olid? Mineviku kirjeldamise pearaskus selles seisnebki, et ajalugu tehes on inimesed oma eesmärkidest vaid osaliselt teadlikud. Ka kõige sihikindlamad, Napoleon näiteks, ei söanda kunagi endale täpselt aru anda, mida nad tegelikult tahavad. Kas on siis usutav, et too pisike kühmik ja kaasõpilaste naerualune nägi oma eesmärki maailma valitsemises? See sai võimalikuks alles siis, kui oli selgunud, et olud ja inimesed on kõik määratult nõrgemad väikest kasvu suurmehest. Täpselt sama kehtib ka Caesari puhul. Eelkõige oli ta endast väiksemaisse sallivalt suhtuv suurnik, kellele meeldis isandlikul moel rahvale

kamaluga raha pilduda. See kalduvus tõstis teda rahva silmis üha kõrgemale ning sellega koos kerkisid ka Caesari sihid. Kuid päris kindlasti jäi ta kõhklevaks kuni kodusõja vahetu alguseni; selles mõttes annab *alea iacta est* väga õigesti edasi tema hingeseisundit. Pompeiuse oli saatus juba noorena kergitanud nii kõrgele, et ta ei osanudki midagi soovida; oma eeliseid endastmõistetavaks pidades polnud tal vajadust ülima taotlemiseks. Nende kahe vahele jäädes polnud Cicerol tõepoolest võimalik otsustada, kumma poole hoida. Ta kartis Caesari julmust, kuigi teadis endamisi, et halbu tegusid võiks oodata pigem Pompeiuselt. See polnud eksitus, vaid igati õige arvestus; oli ju Cicerogi piisavalt poliitik, et teada: riigiasjus tuleb arvesse vaid see, mis on kasulik. Säärases cicerolikus teadmatuses olid kõik roomlased. Igaüks nendest oskas taotleda ainult üht: enese võimalikult tõhusat maksmapanekut. Nii nad lõidki tolle kireva koosluse, vabariigi lõpuperioodi ajaloo, mida igaüks võib tõlgendada oma suva kohaselt.

Samasugune isevoolu minek iseloomustab ka Cicero viimaseid eluaastaid. Petrarcast peale on imestatud: miks tormas see vana mees nii mõtlematult taas poliitikasse? Kui ta ju ei tormanud. Cicero käitumine on niisama selge ja niisama seletamatu nagu seegi, miks vandenõulased tapsid Caesari. Kui neilt endilt küsida saaks, siis kostaksid vastuseks tõenäoliselt mingid fraasid türanniast, mis olevat vastuolus Rooma riigikorraldusega. Ilmselt oli õigus pigem Mommsenil, kui ta arvas, et oma meheteo saatsid vandeseltslased korda poisikese aruga. Cicero jaoks oli see mehetegu täielik ootamatus, kuid veendunud vabariiklasena kiitis ta toimepandud pöörde heaks, kuigi juba mõne kuu pärast pidi tunnistama, et türanni tapmine on teinud rohkem halba kui head. Paraku polnud sündmuste arengu peatamine enam kellegi võimuses ja nii jäi vaid üle lasta end kaasa viia üldisest

voolust. Kui Cicero elu poleks suures osas möödunud senatis, siis oleks ta riigielust muidugi kõrvale jäänud nagu ta eluaegne sõber Atticus, kes kõiki rahutusi sujuvalt üle elades suri õndsat vanadussurma. Kuid juba aastakümnete eest oli ära määratud, et senati kokku tulles ei saa Cicero kõrvale jääda. Nõnda siis kujuneski, et täieliku korratuse valitsedes eemaldus kõnemees oma maavalduse, kus kirjutas oma viimase ning parima traktaadi; kui aga rahvatribuunid, ainsad tollased magistraadid, olid senati taas kokku kutsunud, siis polnud enam pääsu uute kõnede koostamisest. Cicero esineb auväärsete isade ees, ründab raevukalt Antoniust, isamaa õelaimat ohustajat, mis saabki talle saatuslikuks. "Lühike on elu, mille loodus meile on andnud, kuid mälestus hästi ohverdatud elust jääb kestma igavesti," ütleb ta oma viimases kõnes Antoniuse vastu peetud lahingus langenud sõdureid ülistades. See "igavesti" tähendab üpris odavat luulet, kuid vähemalt kaheks aastatuhandeks suutis edev kõneleja selle mälestuse jäädvustada.

Viimastest minutitest rääkides jääb vaid üle usaldada Plutarchost: vasaku käega lõuga toetav Cicero sirutab ette kaela Antoniuse hakkajale sõdurile. Temagi saab surematuks ning pärandab järelpõlvedele oma nime, nagu ka Fulvia, kes olevat maharaiutud pea keelt nõelaga torkinud; keel on ju see, mis inimeses on parim ja ühtlasi halvim. Meeldivat vaatepilti too verine ja karvane pea muidugi ei tähendanud, kuigi päriselt kindel välisilmes olla ei saa. Ikkagi tähtis mees, kellel ülimas hädaski oli saatjaid ja abilisi; pole välistatud, et ta laskis ka surmapäeva hommikul endal habet ajada. Lisaks muule oleks see igati kooskõlas tema edevusega.

LUCIUS LUCCEIUSELE

Marcus Tullius Cicero

Tõlkinud Ilmar Vene

(1) Sinuga koos olles olen sellest sageli tahtnud juttu teha, kuid mingi peaaegu maamehelik ujedus hoidis tagasi; nüüd, eemal viibides, esitan selle söakamalt: kiri ju ei punasta. Minus lõõmab uskumatu iha, mida, nagu mulle tundub, pole tarvis taunida: tahan, et su teosed mu nime ülistaksid ning selle kuulsaks teeksid. Oled mulle küll sageli mõista andnud, et selle asja ükskord teoks teed; ära pane siiski pahaks mu kärsitust. Olen su teostest alati väga palju lootnud, kuid mu ootusi ikkagi ületades on nad mind haaranud ja sütitanud sel määral, et minus on tekkinud kihk usaldada oma teod nii kiiresti kui võimalik sinu kirjalike mälestusmärkide hoolde. Mind ei tõmba ju mitte ainult lootus saada järelpõlvede mälestuses mingil määral surematuks, vaid ka iha tunda veel oma eluajal rõõmu su otsuse kaalukusest, su poolehoiu avaldusest ning su vaimuande meeldivusest.

(2) Seda kirjutades olen küll teadlik, kui väga koormavad sind juba alustatud ja kavandatud teosed, kuid nähes, et sa Itali sõja ja kodusõja ajaloo oled juba peaaegu lõpetanud, ja kuuldes sinult, et võtad nüüd käsile ülejäänu, ei tahtnud ma sind jätta manitsemata, et sa kaaluksid, kas põimida mu teod ülejäänud sündmuste hulka või oleks sinulgi parem eraldada riigisisene vandenõu sõdadest väliste vaenlastega, nagu on teinud paljud kreeklased, näiteks Kallisthenes Trooja, Timaios Pyrrhose ja Polybios Numantia sõda käsitledes, kes need sõ-

jad on esitanud oma sündmuste koguhulka kirjeldavatest ajalooteostest eraldi. Minu kuulsuse seisukohalt pole sel muidugi erilist tähtsust, kuid mu kärsituse jaoks tähendab mõndagi, kui sa ei ootaks õige kohani jõudmist, vaid võtaksid kogu tolle sündmuse ja aja kohe käsile. Samas näen ma juba vaimus, kui palju külluslikumaks ja ilusamaks osutub tulemus, kui kogu su vaim pühendub ühele ainele, ühele isiksusele.

Siiski pole mulle teadmata, et toimin väga kohatult, kui panen sulle kõigepealt peale säärase koorma — oma hõivatuses võiksid sa mulle ju ära öelda — ning seejärel veel nõuan, et mind ülistaksid. Mida teha, kui sulle tundub, et mu saavutus säärast ülistust ei vääri?

(3) Kuid paraku: kes kord sündsuse piirist üle on läinud, see peab häbitu olema tublilt ja sihikindlalt. Seepärast palun ma sind otsesõnu ikka ja jälle, et sa sündmusi esile tõstaksid hoogsamalt, kui vahest pead õigeks, ega hooliks seejuures ajalookirjutamise seadustest; ja seda sõprust, millest ühes eessõnas väga kenasti oled kirjutanud, näidates, et see suutis sind mõjutada niisama vähe, nagu Xenophoni Heraklest suutis mõjutada nauding, — ära põlga seda ära, kui see mind sulle kirglikumalt peaks soovitama, ning anna meie lähedusele õigusi natuke rohkemgi, kui Tõde lubab. Kui suudan sind viia selleni, et selle ülesande endale võtad, siis, nagu kindlalt usun, saab sellest aine, mis väärib su võimekust ja väljendusvahendite küllust.

(4) Mulle nimelt näib, et vahemik vandenõu algusest minu tagasitulekuni võiks olla esitatud ühes parajas köites, milles sa võiksid kasutada ka õpetusi riigisiseste ümberkorralduste kohta, esitades kas uuenduste põhjuste selgitusi või abivahendeid hädade vastu; seejuures võid taunida, mida pead häbistust väärivaks, ning seda, mis meeldib, põhjusi esitades heaks kiita; ja kui sa oma harjumuse kohaselt pead õigeks toimida vabamalt,

siis võiksid ära märkida paljude truudusetuse, salakavaluse ja reetlikkuse minu suhtes. Tunduvat vaheldust võimaldavad sulle kirjutamisel ka minu elujuhtumid, mis suurt naudingut andes võivad lugevate inimeste vaimu suurimal määral kütkestada. Miski pole ju lugeja lõbustamiseks sobivam kui aegade vahelduvus ja saatuse muutlikkus; selle kogemine polnud minu jaoks küll soovitav, kuid selle lugemine muutub siiski meeldivaks. On ju meeldiv muretult meenutada möödaläinud valu.

(5) Teiste jaoks aga, kes ise mingeid hädasid pole talunud ning teiste õnnetusjuhte vähimagi omapoolse valuta jälgivad, on meeldivaks elamuseks juba kaastunne ise. Sest kellele meist ei annaks kaastundega segatud rõõmu too kuulus Mantinea juures surev Epaminondas, kes viskeoda laskis endast välja tõmmata alles siis, kui vastuseks ta küsimusele öeldi, et kilp on päästetud, nii et ta isegi haavast tulenevat valu kannatades rahulikul meelel ja ülistatuna sureb? Kelle huvi ei hoiaks lugedes elevil Themistoklese põgenemine ja tagasitulek? Ajaline järjestus, nagu selle esitavad annaalid, köidab meid vähe, sest see on vaid sündmuste loetlemine ajalisest vaatenurgast. Vastakused ja õnnetusjuhud seevastu, mis väljapaistvale mehele sageli osaks saavad, põhjustavad imetlust, ootust, lõbusust, muret, lootust ja hirmu; kui aga kõike kroonib mälestusväärne lõpp, siis täidab hinge ülimeeldivast lugemisest saadud nauding.

(6) Seda soovitavam oleks mulle, kui sa tuleksid otsusele oma sündmusi katkematus pidevuses ja tervikliкult esitavast teosest eraldada see minu tegude ja juhtumuste draama. Selles on ju erinevaid vaatusi ja etteasteid, mis vahelduvad otsuste ja aegade muutumise tõttu. Ja ma ei karda, et jääb mulje, nagu püüaksin su soosingut võita pisimeelitustega, kui annan mõista, et tahaksin enese kiitjaks ja ülistajaks kõige rohkem sind. Oma tegelikku väärtust teades pead sa kadedaks pigem

neid, kes sind ei imetle, kui meelitajaiks neid, kes sind kiidavad. Teiselt poolt jälle pole ma nii arulage, et usaldaksin oma igavese kuulsuse selle hoolde, kes mind soovitades ei saaks ka ise oma andekuse läbi kuulsaks.

(7) Niisamuti polnud põhjuseks soosing, miks suur Aleksander tahtis, et teda maaliks just Apelles ning vooliks just Lysippos; pigem arvas ta, et nende kunst ei too kuulsust mitte ainult neile endile, vaid ka temale. Ning see oli vaid välisilme, mille nood taidurid oma kujutistega tegid tuntuks; ka kujutiste puudumise korral ei muutuks kuulsad mehed põrmugi vähem tuntuks. Too kuulus spartalaste Agesilaos, kes ei talunud mõtet, et temast oleks maalitud või voolitud kujutis, pole vähem tuntud kui need, kes enese jäädvustamist sel viisil tähtsaks pidasid. Sest üksainus Xenophoni raamatuke tegi selle kuninga mälestuseks rohkem kui kõik maalid ja kujud. Ning sinu, mitte aga mõne teise teostesse jõudmine on mu jaoks rõõmustavam ja mälestuse jäädvustamiseks parem veel sellegi poolest, et peale sinu ande kiidab mind — nii nagu Timoleoni kiidab Timaiose ja Themistoklest Herodotose anne — veel ka kuulsa ja lugupeetud ja riigi keerukais ning tähtsais asjus pädeva ja heakskiitu pälvinud mehe autoriteet; nii et ma ei saa endale mitte ainult heeroldi, nagu Sigeumi jõudnud Aleksandri sõnutsi sai selle Homerose näol endale Achilleus, vaid ka kuulsa ja suure mehe kaaluka tunnistuse. Olen ju ühel meelel Naeviuse Hectoriga, kes tunneb rõõmu lisaks sellele, et teda kiidetakse, veel sellestki, nagu ta lisab, et teda kiidab paljukiidetud mees.

(8) Kui ma sinult seda ei saavuta, see tähendab, kui sind mõni asi peaks takistama — ma ju ei arva, et sa mu palve täitmisest keelduksid —, siis olen vist sunnitud tegema, mida sageli on taunitud: paljude kuulsate meeste eeskuju järgides kirjutan endast ise. Kuid nende enesekirjelduste puhul, nagu hästi mõistad, on kaks puudust.

Endast kirjutades on ju paratamatu, et kiiduväärsest peab rääkima tagasihoidlikumalt, taunitavast aga tuleb vaikides mööda minna. Lisandub seegi, et väiksemaks jääb usaldusväärsus, väiksemaks mõjuvõim, nii et lõpuks ütlevad paljud hukkamõistvalt: tagasihoidlikumad on võistlusmängude heeroldid, kes teiste võitjate pärgamise ja nende nimede hääleka väljahõikamise järel kasutavad teise heeroldi abi (kui neile enne mängude lõppu pärg annetatakse), et mitte ennast ise võitjaks kuulutada.

(9) Seda ma tahaksin vältida ning väldingi, kui sa mu asja ette võtad; just seda ma sinult palungi. Et sa aga ei imestaks, miks ma seda just nüüd nii tungivalt ja sõnaohtralt palun, kuigi oled mulle sageli mõista andnud, et kavatsed koostada minu konsulaadi aegsete otsuste ja sündmuste täpse esituse, siis võta teadmiseks: oma tormaka meelelaadi tõttu põlen ma ihast ja kärsitusest (millest alguses kirjutasin), et ka teised õpiksid mind mu eluajal sinu teostest tundma ning et ma isegi jõuaksin veel oma pisikest kuulsust nautida.

(10) Kirjuta mulle, palun, kui see sind ei koorma, mida antud juhul kavatsed teha. Kui asja ette võtad, siis koostan sulle lühikokkuvõtte kõigi nende sündmuste kohta; kui aga mu loo hilisemale ajale määrad, siis räägin sinuga palgest palgesse. Seni ära jää jõude; viimistle alustatut ja ole mu sõber. Jää terveks.

HUMANISM JA VALGUSTUS

Murrang Eesti kirjandusideoloogias eelmisel kümnendil

Hasso Krull

KÜMME•AFORISMI

1. "Luuletaja vaim igatseb vaatajaid: olgu need kas või pühvlid" (Friedrich Nietzsche, *Nõnda kõneles Zarathustra*, II, "Luuletajaist").

2. 1980. aastatel ei kehtinud meil valem *luule* = *proosa* + *a* + *b* + *c*. Kuid oli nii, nagu ta kehtiks.

3. Võidakse öelda, et igal ajal on ka oma reaalne poeesia, mis ei pruugi tingimata olla kirja pandud. Eelmisel kümnendil oli selleks eesti luule. Praegusel kümnendil on selleks välismaa.

4. Meie ei jõua kunagi välismaale ("meie" lugeda võtmes: "me hoiame nõnda ühte/ kui heitunud mesilaspere/ ja läheme läbi mere").

5. Eelmise kümnendi kirjandusideoloogia kõige olulisem isik oli Linnar Priimägi.

6. Linnar Priimägi näitas, et valgustus on võimalik. Tegelik valgustus sai võimalikuks pärast Priimäe hävingut.

7. Vähemalt kuni Linnar Priimäeni püsis valdavana latentne vastandus humanistlik-valgustusliku ja ideoloogiliselt determineeritud kirjanduse vahel. Priimägi tegi 1982. aastal esimese katse luua uut patentset vastandust ("õilsus" *versus* "siirus").

8. Humanism suhtub valgustusse nii, nagu uni suhtub luupainajasse. Humanism ei puuduta kedagi, valgustus aga ei hooli millestki.

9. Möödunud kümnendi kirjanduse kõige iseloomulikum tunnus on kindlasti see, et *teda ei olnud olemas enne, kui teda enam ei olnud olemas.*

Tartu kirjanduspäevadel 18. mail 1991. a pealkirjaga "Veealune kirjandus" peetud ettekanne.

10. Praegu elame ajas, kus kehtib ainult välismaa raha. Seepärast on kirjanduse katsed ennast õigustada nagu Märja Viktori selga vesi.

VEEALUNE KIRJANDUS

Viimasel ajal on mõnikord väidetud, et nn stagnatsiooniajal hoiti eesti kirjandust alal mingites kunstlikes, n-ö kasvuhoonetingimustes. See metafoor on aga vildak ja näib peegeldavat üleminekuajale omast karikatuurset tulevikunägemust (kujutlus Eestist kui neegrivabariigist, kus läbi slummide küll aeg-ajalt kihutavad *Cadillac*'id, kultuuri või selle aseaineid imporditakse aga välismaalt). Täpsustan: see on arusaam, et kirjandus võidakse jätta iseeneslikult toimivate turuseaduste hooleks, mis ta teisendavad otse vahetusväärtuseks. Niisiis, kasvuhoone võib purustada, oodates, et alles jäävad ainult kõige vastupidavamad, kapitalismiga kohanevad liigid.

Asudes sellise hoiaku suhtes poleemilisele seisukohale, peaks asendama ka kasvuhoonemetafoori enese. Pean seepärast õigemaks nimetada Eestis 1970. aastatel kujunenud ja 1980. aastatel sooldunud kirjanduslikku koodi *veealuseks kirjanduseks.*

Selle metafooriga viitan ühtaegu äralõigatusele välisilmast, pidevalt kummitavale õhupuudusele, ja samas embrüonaalsele, võitmatu emaläheduse metafüüsilisele seisundile. Meelde põikab prantsuse elektronmuusik Michel Redoff, kes mõnikord on korraldanud oma kontserte vee all. Kuulajate muljeks on sageli, et "alles nüüd hakkan tajuma, kuidas loode emaihus end võib tunda". Viimane seos on eesti kirjanduse puhul juba küllalt kaudne. Metafoori kaht poolt kokku viies ja täpsustades: möödunud kümnendi eesti kirjandus on loode, kes kannatas pideva õhupuuduse all (või ka toidu, positiivsete elamuste jne puuduse all).

Nüüd, pärast nabanööri katkemist, võime selle veealuse kirjandusega ühendust saada veel ainult mingites kunstlikult loodud tingimustes. Hapnikuballoonid süles, nagu Redoffi kontsertidel. Meie mulje sel viisil kogetust on aga varasemast täiesti erinev. Võime öelda, et "alles nüüd hakkame tajuma, mis oli see kirjandus tegelikult" — nüüd, kus teda enam ei ole.

Kuidas iseloomustada selle kirjanduse (implitsiitset) ideoloogiat, suhestades teda uue, alles tekkimas oleva (eksplitsiitse) kirjandusideoloogiaga, mis hakkab end juba tunda andma? Öelgem kõigepealt, et selle kirjanduse loomisel ja hindamisel lähtuti kindlatest väärtushierarhiatest, mis olid ühendatud eklektiliseks süsteemiks, mis omakorda strateegiliselt vastandus stalinismi ajal juurutatud kirjanduslikule koodile. Mõistagi oli see kogu tolleaegset kirjanduselu seesmiselt pingestav lähteopositsioon otseselt välja ütlemata, latentses seisundis. (Olukorda tüsistas ka see, et osa uue koodi struktuure oli tegelikult üle võetud vanast, seejuures stalinistlikke markereid taktikaliselt kustutades. Nii näiteks kirjanduse "sotsiaalsuse" nõue, arusaamad "kodanikutundest" jne). Kirjandus väitis end kaitsvat eelkõige teatavaid humanistlikke, üldinimlikke väärtusi, ise samal ajal just nende väärtuste kaudu oma olemasolu õigustades. Kahtlemata oligi selline lahendus ajalooliselt optimaalne. Arvan, et tolleaegset eesti kirjandust võib ilma mingi tautoloogiata määratleda *humanismi* mõiste abil.[1] "Ennem riskida olla abstraktne humanist,/ kui peita, varjata südame kumamist". Nii väljendas ligi kolmkümmend aastat valitsenud disponeeritust Mats Traat 1965. aastal

[1] Seejuures toetun eelkõige Michel Foucault' käsitusele humanismist: "Vähemasti alates seitsmeteistkümnendast sajandist on see, mida nimetatakse humanismiks, kogu aeg pidanud toetuma teatavatele religioonist, teadusest või poliitikast laenatud inimesekontseptsioonidele. Humanismi sisuks on jumestada ja õigustada inimesekontseptsioone, millele ta ise paratamatult veel peab tuge otsima" (Foucault 1984: 44).

("Talvepäeva poeem"). Muidugi võib toda perioodi veel mitmeti liigendada. Rein Veidemann on rööbiti "eneseõigustusega" kasutanud mõistet "eneseteostus" (1986: 33–34). On aga ilmne, et humanistliku sisuga eneseõigustus jääb siin igal juhul määravaks aspektiks, sõltumata varieeruvatest modaalsustest. Nii tunnistab Veidemanngi: "[---] paradoks seisneb selles, et eneseteostuses on ühtlasi eneseõigustus, aga eneseõigustuses seda [seesmist õigustatust] pole" (1986: 34), lisades prognoosi, et "oleme astumas taas eneseõigustusaega" (essee on kirjutatud 1979. aastal). Mööngem, et seesugune kirjandus ei saa mingil moel väljuda eneseõigustuse ja -teostuse dialektikast, ei saa esitada väljakutset ühiskonnale tervikuna, ei saa kriitilise analüüsi fookusse võtta omaenese aluseid. Sest nõnda võib käituda vaid kirjandus, mis tegi igasuguse eneseõigustusega juba lõpparve, mis on selle momendi n-ö aktiivselt unustanud.

Viimast tüüpi kirjandust võiks jällegi Foucault'st lähtudes nimetada *valgustuslikuks*. "Kaldun nägema humanismi ja valgustust pigem pingevahekorras olevate kui identsetena," võtab Foucault kokku asjakohase arutluse, kus ta on vaadelnud humanismi eelkõige kui eklektilist väärtusotsustuste süsteemi, valgustust aga kui kriitilist printsiipi (1984: 44).[2] Valgustuslik oleks niisugune kirjandus, mis enam ei hooli teda ennast põhjendavate väärtuste ülepõhjendamisest ja võib küsitavaks muuta igasuguse autoriteedi, isegi hüljata kirjandusliku kokkuleppe (või väita end seda tegevat). Ta võib nimetada end ka antikirjanduseks ja esineda antihumanistlikult positsioonilt. "Mis puutub kunstilisse ja kirjanduslikku toodangusse, siis nende puhul ei saa püstitada ühtki muud probleemi peale *mõtte suveräänsuse...*" — nii André Breton "Teises sürrealismi manifestis" (*Ma-*

[2] "Valgustuse" mõistet analüüsides lähtub Foucault Immanuel Kanti artiklist "Mis on valgustus?" (eesti keeles vt Kant 1990).

nifestes... 1962: 160). Niisugune mõtte suveräänsus ei tähenda lihtsalt kõige selgeksrääkimist. Kahtlemata on *valgustus* tänapäevases mõistes samaaegselt ka *pimestus*, igasuguse lihtsa ja domineerimishimulise selguse eitamine. Ollakse nagu Platoni koopas, kust väljapääsu otsimine tundub mõttetu, enne kui pole kinni kaetud kõiki avausi.

Kas peaks uus valgustuslik kirjandus Eestis alustama peaaegu tühjalt kohalt? Nii see siiski pole. Siin on juba olnud vähemalt üks selgelt valgustuslik, humanismist distantseeruv kirjanik — Jüri Üdi (Juhan Viiding), ja vähemalt üks selline kriitik — Linnar Priimägi. Kumbki pole küll olnud täiesti järjekindel. Viidingu luule muutus 1980. aastatel eneseõigustusliku kriitika jaoks märksa hõlpsamini assimileeritavaks, kui oli olnud Üdi, ja Priimäe arhailise varjundiga hegellus suubus uue julma aja saabudes vaikimisse. See aga ei vähenda nende olulisust, ja ma arvan, et mõne aja pärast peame nende veealustes tingimustes kirjutatud tekste kindlasti hakkama üle lugema ja re-interpreteerima.

Linnar Priimäe teatavaks "vaimseks testamendiks" veealusest ajast võib nähtavasti pidada programmilist kirjutist "Kes on kriitik?" (1987). Postuleerinud vajaduse lähtuda kirjanduse hindamisel "sõltumatutest kriteeriumidest ja rippumatutest võrdlusalustest" *à la* Goethe antiigikujutelm, mille pinnal tekkinuvat Weimari klassika, iseloomustab ta kriitikut nõnda: "Temale on oma see, mis teistele on võõras, kriitikuna vaatab ta just nagu võõrast aga nimelt seda, mis teistele on oma, o m a kirjanduse ja kunsti teos. Tema tunnetuse tee on seega ebaseltskondlik ja reeturlik, tema riik ei ole sellest maailmast, tema metakeel on "võõrkeel" " (1987: 393). See, mida ta minu meelest siin nõuab, on *kriitika kui negatiivsus*, erinevuse looja: sõltumatud kriteeriumid — või "mõõtkavad" — löövad mõra kirjanduse loomulikku,

seltskondlikku positiivsusesse, kaotavad ta enesestmõistetava identsuse. Kirjandus hakkab n-ö erinema iseendast, saavutab ajaloolise olemise Hegeli mõistes. Priimäe programmi puuduseks on see, et selline kriitika jääb paratamatult suletuks üksiku ja üldise dialektikasse, olles võimetu seletama ühtki üleastuvat, ebaseaduslikku, õõnestavat kirjanduslikku nähtust.[3] Üksiku ja üldise dialektikast väljutakse alles siis, kui lähendatakse teineteisele *erinevuse* ja *korduse* mõisted (kuni samastamiseni) (vrd Deleuze 1969). Kriitilise toimingu puändiks ei ole siis enam taasleitud identsus spekulatiivse sünteesi näol, vaid just erinevuse ülerõhutamine puhta enesejaatuse kaudu.

Minu meelest nõuab valgustuslik kirjandus kriitikalt just viimast. Sünteetilis-spekulatiivne kriitika oma ettekujutustega kirjanduse sotsiaalsusest ja žanrispetsiifikast tuleb asetada kaunisse kaugusse. Kirjanduse mõte pole kasvatada ega õpetada, mõtestada ega tunnetada, õilistada ega puhastada. Kirjanduse valgustuslik ülesanne on märksa radikaalsem. Kirjandus peab minema palju kaugemale, kuni inimliku kogemuse äärmiste piirideni. Ta peab olema teatavas mõttes teekond maailma otsa, "inimliku võimalikkuse viimsesse lõppu", nagu seesugust kogemust määratleb Georges Bataille. "Mitte igaüks pole suuteline selliseks teekonnaks; kui see aga ette võetakse, eeldab ta kõigi autoriteetide, kõigi olemasolevate väärtuste eitamist, mis võimalikkust piira-

[3] Vt nt Linnar Priimäe enda katset rakendada klassikalist kõrge/madala kategooriat Hando Runneli luuletusele "Nägin kärbeste armuelu", mille juures asjata püütakse veenda, et " "kõrge" ja "madal" ei ole siin hinnangulised" (1982: 506). Vrd Jacques Derrida arvamust klassikaliste opositsioonide kohta: "Klassikalises filosoofilises opositsioonis pole meil tegu mitte rahulikult kooseksisteeriva *vis-à-vis*'ga, vaid vägivaldse hierarhiaga. Üks kahest liikmest valitseb teist (aksioloogiliselt, loogiliselt, jne.), asetub temast kõrgemale" (1972: 56–57). Hinnanguline aspekt on paratamatult implitseeritud.

vad. Et selline kogemus on kõigi teiste väärtuste ja autoriteetide eitus, saab ta tänu enda positiivsele olemasolule ise enese väärtuseks ja *autoriteediks* positiivselt" (1954: 19). Mõistame, et seesugune kirjandus ei saa enam seista lihtsalt rahvustervikluse ja kollektiivse identiteedi alalhoidmise teenistuses — nii nagu seisis, seisab ehk veelgi veealune kirjandus.

Uus, pealetungiv valgustuslik kirjandus on vahest selles mõttes veepealne, et ta on viikingiretk: peetakse silmas mingeid kaugeid horisonte, ja teejuhiks võib olla võõras: "Lapulane võeti laeva,/ Viidi Varrak tüürimaie,/ Laeva sõitu seadimaie" (*Kalevipoeg*, XVI lugu). Kõik see kätkeb riski. Teistmoodi on lugu veealuse kirjandusega: teatav settimine, unine idüll oli selles alati käeulatuses. Veealune kirjandus pakkus kaitset sellest hoolimata, et luules väideti püsivat luuleohtu. Veealune kirjandus täitis müütide loomise, paljundamise, elushoidmise funktsiooni. Veealune kirjandus andis inimelule elust üle ulatuva mõtte, transtsendentse mõõtme. Lühidalt: ta täitis paljusid erisuguseid, mõnikord vasturäägivaidki rolle, mida tänapäeva eestlase jaoks täidavad kujutelmad välismaast.

Välismaa: see on meie viimaste aastate suurim avastus ja vallutus. Legende liikus ju varemgi, kuid neil polnud seda intensiivsust, tõeväärtust mis nüüd. Välismaa polnud võimudiskursuse ainuvaldav kääritamisbakter. Nüüd aga on ta vahetu, elav poeesia ise. Mõistagi ei salli ta teisi poeesiaid enda kõrval, ka mitte veealust kirjandust. Nii on veealuse kirjanduse eneseõigustusvõime hävimas, tal pole ju katet valuutas. Koos sellega kipub kaduma igasuguse kirjanduse olemasolu õigustus, just nüüd, kus see kirjandus hakkab tegema järsku pööret. Kirjandus pole tootlik jõud, ta ei loo vahetusväärtust ega soodusta akumulatsiooni: tal on, vastupidi, pigem ühiskonda õõnestav roll. Nagu muugi kunst, esindab ta

eelkõige *puhta kulutuse printsiipi*. Niidhöggr, kes saarepuu Yggdrasilli juurt lakkamatult altpoolt närib. Pole lootustki, et riigivalitsejad või ärimehed seda printsiipi kunagi täielikult tunnustaksid, iseäranis kirjanduse puhul. Nende jaoks jäävad alati olemuslikumaks sõda ja kuritegevus, sest on loomulikud ja paratamatud. Kirjandus pole loomulik ega paratamatu. Milleks kirjandust õieti vaja läks, seda võiks selgelt määratleda alles siis, kui kirjandust enam pole. Seetõttu on nendele, kes iseendagi jaoks seletamata põhjustel veel tahavad tegelda kirjandusega, ainult üks lahendus: sekkuda uue võimudiskursuse tootmisse nii jõuliselt kui võimalik. Tuleb õppida kaitsma kirjandust kui printsiipi. Selleks peab kirjanduse tegelik funktsioneerimine olema tema juriidilisest õigustamisest lahus.

Kirjandus

Bataille, Georges 1954. *L'expérience intérieure*. Paris

Deleuze, Gilles 1969. *Différence et répétition*. Paris

Derrida, Jacques 1972. *Positions*. Paris: Minuit

Foucault, Michel 1984. What is Enlightenment? — *The Foucault Reader*. Ed. by Paul Rabinow. New York: Pantheon Books

Kant, Immanuel 1990. Kostmine küsimusele: Mis on valgustus? — *Akadeemia*, nr 4, lk 801–809

Manifestes du surréalisme. 1962. Paris

Priimägi, Linnar 1982. Luuleteadvusest. — *Keel ja Kirjandus*, nr 10, lk 505–508

Priimägi, Linnar 1987. Kes on kriitik? — *Keel ja Kirjandus*, nr 7, lk 388–394

Veidemann, Rein 1986. Eesti kirjanduse lugu: Eneseõigustus ja/või eneseteostus. — R. Veidemann. *Elu keskpäev: Esseid ja pihtimusi*. ("Loomingu" Raamatukogu 52.) Tallinn: Perioodika, lk 23–35

LUULET

Sõja aegu

Uku Masing

***

Ainult sääl, kus lehis kitsad pinnud
keset valkjashalli unemaad,
sääl, kus käivad siit vaid väiksed linnud,
hing sa jälle õnne lauljaks saad,
mis ei lõpe ega pettu haigeks
ega tydi olles ikka noor.
Sinu sõnad on siis päikselaigeks,
mille vastu rõõmsalt paisub koor.
Ja sa hingad tuult ning tõstad käsi
mitte suutes mahutada hääd,
naerdes end, et kuulamast ei väsi
sinu laulu kastes puude pääd.

Praegu vaevled maal, kus ainult õelus
piirab sind just nagu kitsas vöö,
hullus kõik su rõõmud läbi nõelus,
tegi kõigest kokku kylma öö,
ytles: Hulluks minna võid mu pärast
või mu järgi laulda ise kõik,
siis on sulle osa tõusvast särast,
mis ei tundu enam saastavõik!
Kummarda mind, jonniv syda murra,
korra ikka alistuma pead,

sest mu käsu järgi elus surra
otsustanud juba soed ja sead.

(27. II 41)

***

Elu on ainult siniste silmadega lind, mailase
õis,
mis juba syndides pudeneda tahab, taevaks,
kust ta enese pyydis
mõneks hetkeks vaid rohtu ja tulikate kollaste
täppide sekka.
Kui kirju! Kui palju vööte, kriipse ja
sipelgateid
läheb tast läbi kuivanud tüvede karpade
peitu!
On ega ole, ei tule ega mahugi tulla teest ja
radadest yle,
sest kohisev vari tukub neelamas ryystatud
metsade taga.
Silmalaud haavalehed, päike paistab nad
sinakashalliks.
Nõnda hõlpsalt mööda läeb kõik kui
kõrkjaraas alla,
osjad ja vetikad kaovad ning jää ei takista
voolu,
milles peegeldub lehtede peidetud kylgi, sest
ega neid näe
mujalt keegi kui jõest, mitte asjust, mis
otsivad merele teed,
mööduvast mitte, sellest vaid, mida on ega
pole.
Ah need merele mööduvad tujud, millise
nirvaana nad saavad,
kas jääb liblikavarje, lindude häält või unede

helki?
Nõndagi miski on mööda, asi, mida juhuseks hüüti,
et nad ei ehmataks ellu, et keegi ei mõistaks, millest ta on.

Tyhine lohutusmull veereb ja pudeneb kaldale, kus iidsed
pääsude pesad, elu, mis teisiti nutab kui meie.
Ah ega temagi vastust leinale ytelda suudaks kui mõistaks!
Veereb kõik ja valgub, kustub ja sulab, aga sõnu pole anda
kellelegi õigeid, kellelegi valesid, asjad vaid eneste ette
elavad pyydmatult ytlemisvõrku ja meie ei saa nendest jagu.
Mis siis juhtuks kui jõuaks? Kui saaksime iidsema kuju
mõistetud asjast, kes ytleb kas elu saab endale voolida valmis
soovitud kujuks kui sõrmed ja mõtted ta ulataks võtma
otsekui pisarklaasist nõu, nii selgelt, nii kergelt ja hapralt,
et ei kahtleks ta sisus, et ei kysiks kas teda on või ei ole.

(26. VI 41)

***

Nii palju küsimusi, oh halbu ja häid, on
olematuks saanud,
mis teistele veelgi on eluks, mida näritakse
aina,
kuid pole uusi tulnud. Kas nyyd olen vaene
ja kõnnin maal, mis pole enam yhe ega teise
jagu?
Yks liiga tuttav näib, teise teedele minna ei
julge
ning ise vaevalt tean miks. Kas kardan samu
värve ja varje leida säält eest või kaotasin
võime
uut vastu võtta. Kui ma ei tea, kas teada siis
võib,
kuid nõnda maa ning taeva keskel ootan
surmatundi
ja kuhu see mu viib ei kujutella söanda.

(27. VI 41)

***

Ei tunne miski vastu nõrkust ega huvi,
sest saada väljagi, mis käsi, jalgu köidab.
Näe, kärbes siidivõrgus, paela sattund tuvi
jääb vaikseks viimati, ei enam rabelegi.
Mis läinud, tardunud; mis ees, ei jaga lootust,
kõik sama rada läheb: surra olgu sihiks,
maailmast midagi ei aima sassikootust
ja kui ma taipaks, kellele sest oleks kasu?

Et elupäevil saladust ei mõista jõua
ja rõõmust ainsat teed ei suuda pyyda välja,
ka hädast mitte, siis ma midagi ei nõua,
vaid ootan millal keerasmikest pääsen lahti

ja uuelt suudan alata, ykskõik kus, kunas
ning mida tahes. Olla võib, et minu asi
muud pole kui vaid loota, et maailma lunas
on mulgi paik ka siis kui õnne ma ei usu.

(3. VII 41)

***

Ja äkki päevale ei leidu kuskil ruumi,
hing nukrust täis on pudenenud mõtteist lahti
kui hiirekõrv, mis tõrjund ära tuuli kuumi
ei leia enam ennast haletseda mahti.

Kõik käärib, keeb ja keset rahutuse õudu
on kitsas käes, sest viimne raaski morni
lootust
ei leia mullast põua vastu tõusta jõudu,
vaid pelgub läbi elust mandumises hootust.

On lootust hirmuski, ta kaob ja viimaks pole
ka kaugeis kolkais enam õnne ega leina,
kui suudaks mõelda tunduks iga rada kole,
sest õndsamgi neist lõpeb vastu terasseina.

(6. VII 41)

***

Kuid mets on õnnelik ja sõnajalad
ning õitsvad pohlad näevad kanarbikku,
ei mõista selle suve kaduvikku,
ei Sind, kes nõnda endamisi halad

ja nukrust soonte sohu vereks valad,
et vaigistada kuuma keerasmikku,
mis vedand keset musta kuristikku
kõik hingemajalt maha kistud talad.

Võibolla, siis kui viimaks tunnen rahu
ei õitse midagi, sulgkergelt vajub
lund laia teele, kus ei käima mahu

ma rõõmuga, mis teisi tuuli tajub
ja täitnud puudest peletava lahu
öösulaks oksadele vaikselt hajub.

(6. VII 41)

***

Äkki hing on katkend kõrkjaks
keerises, kust ei saa lahti,
hommik manab õhtu mõrkjaks,
pimedus joob veretahti.
Ei sa näe, et selge taevas,
rohusirtse, pilvi valgeid
oled kinni võõras vaevas
kahvatamas tõmme palgeid.

Jätsid korra, nyyd ei leidu
kuskilt lohutuse rada,
ette viimse hingepeidu
tõusnud aedu mitusada.
Yksikumaks aina vajud,
kedagi ei tunne enam,
ainult unes vaevalt tajud,
et kord öögi oli kenam.

Ei sa hooli elust, surmast
ise kõrbe kaduv oja,
mille voolamise hurmast
tuul kord kudus metsakoja.
Nyyd on ees vaid päikse väge,
avarus, mis kisub valla
viimse piisa... Mõelda mäge,
kas ta kord mu saatis alla?

(25. VIII 41)

***

Kas me veel suudleme, mõtted ehk vaid
pyyavad möödunut tõsta me meelde
kuid nad ei suuda ka mingisse keelde
öelda, mis nägi meis unedemaid.

Vajub me värinais pudenend maa.
Kesse veel puutuma ulatab lauge,
varsti on kaaslaste nuttki nii kauge —
soov enam pyhkida palgeid ei saa.

(2. IX 41)

***

Kui syydi keegi, siis ma ainult ise,
kes lootusetut võitlust uhkelt algas
ning tondid kujutlusiks vaikselt salgas
ja naeris yle nende haukumise.
Kuid põlgus polnud kyllalt kuum ja julge,
ma pyydsin abi leida nende juurest,
kel pisut oli aimu võimust suurest,
mis Jumalal ei lase öelda: Tulge!

Need läksid varsti ja mu kantsiseina

auk teise kylge sai, ei enam pragu
mis oleks vajand yksnes nutuheina,
et olla jälle võimsalt minu jagu.

Kuid oodake, ma tulen targemana,
kas tuhande või saja aasta pärast
ja sylitan kui kuulen teie särast,
te silmi saladusi oskavana,
siis näeme, kes on ilge, kes on uni,
kes haige aju porist sonimine,
sest minu jonni sõjast pääsev vine
jääb alles võidutähe tõusenguni

ehk olgu kõik muud kustund kogunisti.

(14. IX 42)

Käsikirjadest valinud
Hando Runnel

KONSENSUS- JA ENAMUS-PÕHIMÕTETE AJALOOST

Hans Hattenhauer

Tõlkinud Marju Luts

Poliitik töötab lööksõnadega, õhtumaine jurist mõistetega. Viimased valavad õigusvõimu konkreetsesse vormi ja defineerivad, s.t piiritlevad teda. Lööksõnad seevastu väldivad defineerimist. Nad peavad jääma mitmetähenduslikuks ja ebamääraseks, et kõlvata sõidutama oma autoreid vastavalt nende poliitilisele tahtele. Piirid lööksõnade ja mõistete vahel on liikuvad. Lööksõnu võib allutada ratsionaalsele kontrollile, piiritledes ning rakendades neid õiguslike mõistetega. Teisalt võivad mõisted kaotada oma kontuurid ja muutuda lööksõnadeks. Enamusprintsiip on ühetähenduslik ja juriidiliselt selgesti hõlmatav. Enamus arvutatakse välja loendamise abil. Siin on küsimus vaid selles, kas, mil määral ja millistel alustel enamuspõhimõtet ühes õiguskultuuris tarvitatakse. Konsensus seevastu on üksnes siis õiguslikult täpselt määratletud, kui selle all mõistetakse ühehäälsust. Ometi ei pea see tingimata alati nõnda olema.

Zur Geschichte von Konsens- und Mehrheitsprinzip. — *Mehrheitsprinzip, Konsens und Verfassung: Kieler Symposium von 14.–16. Juni 1984.* Hrsg. von Hans Hattenhauer und Werner Kaltefleiter. Heidelberg: C. F. Müller Juristischer Verlag, 1986, S. 1–22.

Sellepärast kasutatakse konsensust lööksõnana ja poliitilise tegevuse instrumendina mitmesuguses vormis. Lisaks tuleb veel probleem, kuidas määratleda konsensuse ja enamuse suhet muutuvates tingimustes.

1. ANTIIGI EESKUJUD

Roomlastel oli enamuse põhimõte selge. Senat võttis oma otsused vastu senaatorite kohavahetuse teel. Järgnevalt tegi eesistuja kindlaks, kummal pool oli rohkem senaatoreid, ja kuulutas tulemuse välja sõnadega *haec pars maior videtur* (siin on näha suuremat osa). Järelikult ei loetud senaatoreid tavaliselt üle, vaid hinnati senaatoritegrupi suurust. Ometi võis eesistuja vajaduse korral korraldada loenduse. *Maior pars* (suurem osa, enamus) oli otsuse tegemisel määrava tähendusega. Nähtavasti ei kaheldud enamuse otsuse siduvas toimes vähemusele. Rooma õigus elas lausetest *refertur ad universos, quod publice fit per maiorem partem* (mida enamus on avalikult otsustanud, käib kõigi kohta) (*Digesta* 50, 17, 160, 1) ja *quod maior pars curiae effecit, pro eo habetur, ac si omnes egerint* (mida enamus nõukogus täide saadab, käsitatakse nii, nagu oleksid seda kõik teinud) (*Digesta* 50, 1, 19). Sealjuures tuleb tähele panna, et rooma *maior pars*'i olemus seisnes tema silmanähtavuses, mitte väljaarvutatavuses, samuti et siinkohal on tunda roomlaste huvipuudust täpselt defineeritud mõistete vastu.

Konsensuse peale (*consensus*) on roomlased mõtelnud eelkõige eraõiguses. Lepingud sõlmiti konsensuse, tahteakti teel. Kohustussuhted nagu abielu rajanesid tehingupartnerite tahteühtsusel (*consentire, consensus*). Selle kitsa, juriidiliselt selgesti taibatava sõnatähenduse kõrval eksisteeris ka konsensus filosoofilise põhimõttena. Pärit on ta aga kreeka filosoofiast. Nii kõlab ta Cicerol

(*Tusculanae disputationes* I, § 35): "Kõigi üksmeel on looduse hääl" või (*De natura deorum* III, 28): "Ma olen nõus sinu kõnega harmooniast ja üksmeelest (*consensus*) looduses, mida sa kirjeldasid nii-öelda läbinisti üksmeelse sugulusena. [---] See üksmeel, mida kreeklased nimetasid "sümpaatiaks", valitseb teatud määral just looduses."

See konsensusefilosoofia ei sisalda aga riigiõiguslikku tähendust ega mingit suhet enamuse põhimõttega.

2. KONSENSUS JA ENAMUS KIRIKUÕIGUSES

Seevastu sai konsensus õiguspoliitilise tähenduse kiriku õpetuses. Uus Testament toonitas kristlaste ühe kõige olulisema tundemärgina nende vastastikust armastust ja üksmeelt. Seda ei peetud mitte looduse antuks, vaid üheks Püha Vaimu toimeks. Kui suur ka võis olla inimeste päritolu, hariduse, majandusliku ja sotsiaalse seisundi erinevus, ei tarvitsenud väiksemaks jääda nende üksmeel vaimujõu läbi. Isegi keelte erinevusest saadi sel kombel üle. Püha Vaimu ilmumist nelipühade aegu mõisteti keelesündmusena, mille puhul inimesed kogu maailmast oma imestuseks üksteisest aru said. Nii rõhutas Apostlite tegude raamat ennekõike, et usklikud peavad olema "üksmeelsed", "üks süda ja üks hing". Ta ei vaikinud sellestki, et algkogudustes tuli ette arvamuste erinevust. Aga just siin kujutatigi Jumala tahte konsensustloovat jõudu. Klassikaliseks ja konsensuse põhimõtte ajaloole mõõtuandvaks tekstiks on kirjeldus vaidlusest, kas kristluse poole pöördunud paganad peavad omaks võtma juudi riitused, et neid võiks võtta vastu koguduse liikmeks (Ap 15, 5): "Siis apostlid ja vanemad tulid kokku seda asja arutama. Ja kui asjast tekkis palju vaidlust, tõusis Peetrus ning ütles neile: "[---]". Aga kogu rahvahulk jäi vait ja nad kuulasid, kui-

das Barnabas ja Paulus jutustasid, mis suuri tunnustähti ja imesid Jumal paganate seas oli teinud nende läbi. [---] Siis apostlid ja vanemad ühes kõige kogudusega arvasid heaks [---]".

Miski ei olnud algkogudusele võõram kui hääletamine enamuspõhimõtte järgi. Niisama vähe rakendati konsensust häälte ülelugemise või ühehäälsuse kindlakstegemise abil. Tõde pidi ilmsiks tulema hoopis aeganõudvas ja vaevalises protsessis, milles osalesid nii Jumal kui ka usklikud. Märkimisväärne kaal oli probleemi üksikasjalikul diskuteerival arutelul. Ei oodatud ja ega järgnenudki Jumala otsust või karistust sellele sõnavõtjale, kelle arvamus hiljem ekslikuks tunnistati. Asi oli aeganõudev ja argumente vahetati täie pingega. Vaevaga leitud konsensusele eelnes vaidlus. Teisalt ei toimitud võrdsuspõhimõtte järgi. Koguduse juhtivatel peadel oli öelda kaalukam sõna kui koguduse liikmete hulgal. Ometi ei pretendeerinud nad õpetaja ametile. Ka ei olnud vaidlusküsimus mingil juhul kogukonna poolt neile delegeeritud iseseisvaks otsustamiseks. Terve kogudus osales tõe leidmise keskustelus, aga arvamustel oli erinev kaal. Lõpuks oli otsustava tähtsusega teade Jumala imeteost. Need apostlite vaimust kantud teod õigustasid nende seisukohti ja veensid tervet kogudust. Need ei olnud mitte karistus-, vaid õnnistusimed. Nad ei ilmutanud tõde mitte vahetult, vaid läbi oma veenmisjõu. Seepärast ei võinud selle debati ja kogemuse pinnalt tõusta enam ükski vastuväide. Tõde, Jumala tahe, tuli ilmsiks üksmeele lõplikus jaluleseadmises, mis loeti välja igasuguste protestide ärajäämisest. Alles pärast selle, kõigi ühise veendumuse võitu järgnes otsuse tegemine, millest võtsid osa kokku tulnud koguduseliikmed, jällegi hierarhiliselt korraldatuna. Hääletamine oleks neil tingimustel paistnud absurdsena.

Järgnevail aegadel säilitas kirik selle arusaama ja

koondas ta õigusnormiks (*Liber Sextus* 5, 12, 29): *Quod omnes tangit, ad omnibus debet approbari* (Mis käib kõigi kohta, selle peavad kõik ka heaks kiitma).

Tõe tunnetamine vaimust kantud üksmeele läbi on leidnud väljenduse ka Blois' Peetruse (Pierre de Blois) lauses (Migne: *Patrologia latina* 207, Sp. 54) AD 1178, kes Jesajale viidates (66, 6) püstitas vormeli *vox populi vox Dei*. Täpsemini kui viimases lauses — mis võimaldab ka valestimõistmist — leidis konsensuse põhimõte väljenduse veendumuses, et Jumala tahe ei saa tulla ilmsiks arvamuste erinevuses (Gregorius Suur; Migne: *Patrologia latina* 134, 68): *In scissura mentium Deus non est.*

Näite tõendiks oli kiriklikus õiguspraktikas piiskoppide ja abtide valimise menetlus. Ülimaks eesmärgiks jäi kõigi nende hierarhiliselt ühendatud konsensus, kellesse asi puutus. Ideaali on kirjeldatud Würzburgi piiskopi Adelbero eluloos (*Monumenta Germaniae historica. Scriptores* XII, p. 131): "Naaberpiiskopid, kõik piiskopkondade prelaadid, vürstid ja aadlikud, piirkondade patroonid, tribuunid ja optimaadid, vaimulikkond ja rahvas igas vanuses ja soos, vähimast suurimani, kõik hüüdsid kui ühest suust, üksmeelses heakskiidus, samast soovist hingestatuna, et Adelbero oleks piiskopiametisse väärikaim."

Pühakute elulugudest võib tihti leida värvikaid kirjeldusi sellisest üksmeelest. Samas oli ka juhtumeid, kui ei jõutud vaimust kantud konsensuseni ja *scissura mentium* jäi ületamata. Siin ei haaratud sugugi järelemõtlematult näiteks rooma enamusprintsiibi järele. Kui konsensusest ei olnud võimalik tõde välja lugeda, püüti seda teada saada neilt, kes olid oma seisundi tõttu võimelised Jumala tahet ära tundma. Otsustamisõigusele oli kõige lähemal kõrgem vaimulik instants. Õigus otsustada kandus koguduse tervikult üle selle osale. Seal-

juures oli tähtis ootus, et sellele, kellele Jumal annab ameti, annab ta ka äratundmise.

Hierarhiline printsiip astus jõusse seal, kus puudus üksmeel, sest Jumala tahe tuli ilmsiks ka *hierarchia ecclesiastica*'s, isegi eelkõige seal. Nii määras paavst Leo Suur (*Decretum Gratiani* d. 63, c. 36): "Kui miski, milles me kahtleme ja mida me loeme ebakristlikuks, jaotab valimistel hääled kahte leeri, siis peab peapiiskopi hindamise järgi olema teiste ees eelis sellel, kes on teistest teadmiste ja teenete poolest üle, kui ta pole just teiste isikute tahte vastaselt ja nende vastu seistes ametisse määratud, et mitte sundida sellele maakohale peale piiskoppi, keda hakataks vihkama või põlgama."

Niisiis ei tohtinud peapiiskop uue piiskopi vaimulikus legitimatsioonis konsensuse puudumises ilmnenud viga parandada täiesti oma suva järgi. Määrava osa asjasthuvitatute, eelkõige ilmalike härrade kestev vastuseis seadis hierarhiale piirid. Praktikas jäädi siis parem pidama ühele kompromisskandidaadile.

Rooma enamusprintsiibi asemel tarvitas kirik hierarhilist otsustamismudelit. Rooma eeskujude lihtne ülevõtmine oleks olnud võimalik üksnes Piibli üksmeelenõude vastu patustades ja pidi seepärast kõrvale jääma. Konfliktist ühelt poolt arvamuste lahkumineku praktilise kasutatavuse ja teiselt poolt Jumala sõnale kuuletumise vahel tekkis ka benediktlaste abtivalimise reegel. Siin ei saanud ilma kloostri autonoomiat puutumata pöörduda edasi piiskopi poole. Arvamuste lahkuminekud tuli lahendada kloosterkonna sees. Ometi ei tulnud enamuspõhimõte jälle kõne allagi (c. 64): "Abti ametisseseadmisel kehtigu põhimõte, et määratakse see, kelle puhul on kas kogu kloosterkond ühel meelel, hingestatuna jumalakartusest, või siis on üks väiksem kloosterkonna osa nii valinud parema arusaamise järele".

Üksmeele saavutamisel on tähtis jumalakartus. Näh-

tavasti selgus kloostrite kogemuses varsti, et ka kõigi valijate üksmeel ei tarvitsenud kindlalt anda Jumalale meelepärast tulemust. Jumala tahte tõenduseks ei piisanud paljast üksmeelest. Nii sidus norm kloostrikoguduse konsensuse tõenduse hingestatusega jumalakartusest. Ta kehtis ka siis, kui konsensus puudus sellest jumalakartusest hoolimata. Sellisel juhul oli otsustama kutsutud *sanior pars*, teadlikum osa. Kus tervikul tarkusest puudu jäi, pidid otsustama need üksi, kellel see anne oli kaheldamatult olemas. Ka siin võib näha enamuspõhimõtte kindlakäelist kõrvaleheitmist. Üks väiksem osa kogudusest oli seatud abti valima, kui ta võis pretendeerida paremale äratundmisele. Siinjuures tuleb silmas pidada, et hierarhiliselt korraldatud ühenduses on kerge leida vastust küsimusele, kuidas teha kindlaks *sanior pars*. Enamat tarkust võis otsida nende juurest, kes kuulusid kloostris kõrgemasse klassi, kel oli kõrgem amet ja sellega koos ka suurem autoriteet. Käsikäes sellega käis ka kõrgem vanus, sest tavaliselt nõudis kloostrihierarhias tõusmine aega. Kiriku valitsemisstruktuuriga oli seotud vanatestamentlik õpetus vanaduse tarkusest. Nii võis *sanior pars* ka väljaspool kloostrit asendada puuduvat üksmeelt.

Klassikalise väljenduse leidis see õpetus Wormsi konkordaadis aastal 1122. Seal volitas paavst keisrit (*Monumenta Germaniae historica. Constitutiones imperatorum et regum* I, Nr. 105): "[---] et Saksa kuningriigi piiskoppide ja abtide valimine [---] leiab aset Sinu juuresolekul, aga ilma simooniata või mingi jõu rakendamiseta. Kui sellest parteide vahel riid tekib, siis lased Sa arusaavamal (*verständigere*) parteil (*sanior pars*) osaks saada oma nõusolekut ja abi metropoliitide ning selle kirikuprovintsi kaaspiiskoppide nõu ja otsuse järgi."

Puuduv konsensus korvati komplitseeritud menetlusega. Keiser pidi kuuluma kõrgemasse vaimulikkonda,

kes oli kiriklikus hierarhias vaieldamatult *sanior pars*. Seejärel pidi ta ise otsustama ilmaliku hierarhia tipuna. Otsust ei kaalutud ei enamuse abil ega võinud ka keiser või kõrgemad kirikuvürstid lagedale tulla üksikotsusega. *Sanior pars* jäi nõutava üksmeele esindajaks — ta võis konsensuse puhul pretendeerida sellele, nagu oleks ta juhitud Jumala vaimust.

Märkimisväärse vaeva tulemusena jõuti 12. sajandil puhta enamuse printsiibi kirikuõigusliku tunnustamiseni. Sellel muutuste ajal, kui ka silmapaistvad autoriteedid tundusid küsitavad, tekkis kahtlus, kas tõepoolest on võimalik nii lihtsalt ära tunda, milline pool ikkagi on *sanior pars*. Skepsis seni eeldatud kiriklike autoriteetide määramisõiguse suhtes oli vältimatu paavstivalimise puhul. Siin valisid võrdsed, kes ei pidanud tunnustama enese üle ühtegi teist maapealset võimu. Selle kitsikuse tõttu tuli tagasi pöörduda enamuspõhimõtte juurde, mida tehti kaks-kolmandikku-enamuse vormis. Paavst Aleksander III määras AD 1179 kindlaks, et paavst, kes on valitud häälteenamusega kaks kolmandikku, on valitud õiguspäraselt. Põhjendus kõlas järgmiselt: *Maior pars* on ka *sanior pars* (*Decretum Gregorii* IX, 1, 6, 6). Enamuse otsuseid pidi edaspidigi loetama põhjendatuks vaid seetõttu, et nad võivad pretendeerida tegelikule õigsusele.

Võrduse *maior pars* = *sanior pars* seotus konsensuspõhimõttega jäi seda selgemini tunnetatavaks, et lihtne enamus poleks mingil juhul olnud põhjenduseks õiguspärasusele. Eesmärgiks jäi "*discordia* kõrvaldamine", niisiis üksmeel. Kanooniline õigusteadus nägi suurt vaeva, põhjendamaks seda sammu lihtsa, ehkki kvalifitseeritud enamuspõhimõtte poole. Kvaliteedilt kvantiteedile üleminek jättis lahtiseks küsimuse, miks pidi just häälte arv vahendama Jumala vaimu. Viimaks aga lõi enamuspõhimõte läbi järgmise põhjendusega (*Decretum Gratia-*

ni d. 61, c. 13): "Kapiitli suurem osa teeb seda, mida näib tegevat kogu kapiitel" ja (*Decretum Gregorii* IX, 1, 6, 42 gloss): "Paljude läbi saab tõde paremini ära tunda".

Kirikuõigus oli keskaegsele ilmalikule õigusele eeskujuks, seal oli juba sajandeid varem olemas see, mille too hiljem tänulikult üle võttis. Ka germaanlaste õiguses kehtis konsensuspõhimõte. Seal aga igatahes teisel põhjusel kui kirikus. Germaanlaste veendumuse järgi oli õigus "vanem kui jumalad". Ei olnud kedagi, kes oleks võinud muuta isade õigust, head vana õigust. Keegi ei tulnudki üldse sellele mõttele, et inimesed võiksid õigust käsutada, teda teha. Protsessis käsitati õigust vana, usutud õigusena. Kohtunik küsitles õigusasjus kohtukogukonna ülikuid, keda võinuks kiriku keeles kahtlemata nimetada *sanior pars*. Küsitletute tehtud otsuseettepanekuga pidid üksmeelselt nõus olema kõik kohtuliikmed. Kui ka vaid üks oli vastu, langes ettepanek ära. Üksnes avalikult kindlaks tehtud konsensus väljendas antud tüliküsimuse õigust. Luulevormis väljendub see konsensusprintsiip ka Reinuvader Rebase loos (värss 1413jj).

Kuningas põdral, et korda saaks asi,
vannet järgides ütelda lasi,
mis tema meelest õige võiks olla.
Randolt rääkis: [---]
"Tundmata mingit kahetsusvina
vannet järgides otsustan mina
[---]
et võllas hävitaks selle reo,
nii korda saadate aulise teo."
Kuningas, kelles vihavaim käärib,
küsib: "Kas otsus toetamist väärib?"
Vastavad härrad kõik "jah" selle peale,
[---]
Seal polnud vasturääkimist,

kuid siis üks kaamel Thuschalanist,
kes oli halliks läind ja vana
ning käitus ikka arukana
[---]
ja rääkis: "Kas kuningas kuulab ka mind?
[---]
Kui kaebealune eemal on ise,
siis kojast saama peab kutsumise
ning kolme tunniga ilmuma peab.
Kui ta ei tule, siis — ise teab,
ja tema elule peetakse jahti.
[---]"
Isegrimi tegi kurvaks see jutt.
*Neil peagi sealt oli minna rutt.**

Kuigi kirikuõiguse norm *quod omnes tangit* (mis kõiki puudutab) vastas nii silmanähtavalt germaani mõtlemisele, oli konsensuse tähendus ometi piiratud. Teatavasti pidi kogu õigus, mis tulenes inimlikust tahteaktist, olema kantud kohtukogukonna konsensusest, s.t olema tunnustatud ilma ühegi vastuseisuta. Ometi oli selle kõrval ka jumalakohus. Tõendamisõiguse tähtsamates küsimustes jõuti otsuseni maagilisel teel. Nõidusmenetluse eri viisides (näiteks adratera käik, veeproov, loos, laibaproov) määrati nende tulemuse järgi kindlaks, kas kahtlustatav isik on süüdi. Kirik oleks oma õpetusega konsensusest kui jumaliku vaimu ühest viljast komistanud täielikule mõistmatusele. Sellepärast võttis ta kuni keskajani jumalakohtu korraldamise enda peale. Samaaegselt säilitab germaani-saksa kohtukogukond konsensuspõhimõtte kuni õpetatud õiguse sissetungini. Alates umbes aastast 1100 tehtud pelglikud katsed ilmalikuks seadusandluseks toimusid ikka õiguseloojate üksmeelekinnituste saatel. Nii ei juhatatud Mainzi riigimaarahu aastast 1103 sugugi mitte ilma põhjuseta sisse nii (*Mo-*

*Keskülemsaksa keelest tõlkinud Ilmar Vene.

numenta Germaniae historica. Constitutiones imperatorum et regum I, Nr. 74): "Issanda lihakssaamise aastal 1103 kehtestas keiser Heinrich Mainzis rahu ja kinnitas selle oma käega ja peapiiskopid ning piiskopid kinnitasid selle oma käega. Kuninga poeg vandus ja kogu riigi suured, hertsogid, markkrahvid, krahvid ja paljud teised. Seda rahu tõotasid hertsog Welf, hertsog Bertold ja hertsog Friedrich."

Enamuspõhimõtte ülevõtmist ilmalikku õigusesse võib kõige selgemini näha kuninga valimise juures. Algselt kehtis ka siin konsensusprintsiip. Ka siin peeti kinni sellest, nagu võiks juba *maior pars* tõhusalt kuningat valida. Üleminek enamuspõhimõttele ja vajadus õigustada seda uuendust ilmneb selgesti Švaabi õiguspeeglis (*Schwabenspiegel*) aastast 1276 (*Landrecht*, cap. 130a): "Kuninga peavad valima kolm vaimulikku vürsti ja neli ilmalikku vürsti [---] sellepärast on vürste paaritu arv, et kui kolm valivad ühe ja neli teise, siis need kolm peavad järgima nelja ja nii peab vähemus järgnema enamusele."

Enamuspõhimõttele ülemineku põhjendamine ilmalikus õiguses ei toimunud mitte nõrgestades õpetust Jumala tahtele vastavast üksmeelest, vaid kasutades otsuseettepanekuga nõustumise tuntud viisi. Nüüd aga muutus hääletajate õigus kohtus kohustuseks. Vähemus pidi andma enamushääletuseks oma nõusoleku, nii et lõpuks sai toimuda tegelikult ühehäälne valimine. Kõigi hääletavate komisjonide liikmetele tänapäeval on see tehnika tuntud. Järgimise kohustuse kaudu jõuti riigivalimisseaduses *Licet iuri* aastast 1338 enamuspõhimõtte tingimusteta tunnustamiseni. Selle järgi pidi kuningas olema see, kes on "valitud riigi kuurvürstide või nende enamuse poolt ka juhul, kui nende arvamused lahku lähevad (*etiam in discordia*)". Siin sai teoks selge ärapöördumine veendumusest, et tuleks jõuda põhimõttelise ühehäälsuseni, mis näitaks Jumala tahet, või et

otsuse jõustumiseks oleks nõutav vähemasti märkimisväärne, mitte üksnes napp enamus.

Enamuspõhimõte tekkis hädalahendusena, mille kinnistumiseks kulus sajandeid. Sealjuures tuleb lisada, et tal ei olnud ka ilmalikus õiguspraktikas nii suurt tähtsust nagu tänapäeval. Kuni Püha Rooma Riigi lõpuni võeti suurem jagu otsuseid vastu ametnike hierarhias. Selles valitsemissüsteemis oli küll ka otsustamisõiguslikke kolleegiume, näiteks linnade raed ja vürstide nõukogud ning kohtukolleegiumid. Ometi ei olnud neid arvukalt. Selliste auväärsete ühenduste loomulik kalduvus heasoovlikuks kokkuleppeks, mida vanal Riigipäeval nimetati "sõbralikuks arusaamiseks" (*freundliche Verständigung*), oli seotud nimelt neis kolleegiumides leiduvatele autoriteetidele meeldimisega. Kuni 19. sajandini võis hästi elada enamusprintsiibiga. See oli asetatud kindlasse valitsemisstruktuuri, mis loomu poolest oli suunatud ennem üksmeelele kui hääletamisele.

3. RIIGITEOORIA KUNI 19. SAJANDINI

Suuremat järelemõtlemist kui enamuspõhimõte andis riigiõpetusele konsensusprintsiip. Üksmeel sai hea riigikorralduse tähiseks. Nii võis Aquino Thomas ütelda Aristotelesele viidates (*Summa theologiae* II, I, qu. 105, art. 1): "Hea valitsemiskorra sisseseadmiseks peab iga riik ja rahvas taotlema kahesugust. Ühelt poolt peab valitsemises olema kõigil teatav osa (*partem habere*); seeläbi säilitatakse nimelt rahva rahu ning kõik armastavad ja kaitsevad sellist korda. [---] Teiseks tuleb toimida vastavalt riiklikule ülesehitusele ja valitsemiskorrale. Neid on nimelt erinevaid, nagu ütleb filosoof."

Thomas ei öelnud sellega midagi uut. Keskajast peale kasutati aastasadu väljendit *pax et concordia* (rahu ja üksmeel) tähistamaks seisundit, mida iga rahvas soovib.

Sealjuures eeldati, et rahu nagu üksmeelgi on Jumala kingitus, mille inimene oma kurja käitumisega tihtilugu kergemeelselt kaotab.

Thomas ilmalikustas need mõtted. Enne kui ta esitas Aristotelese kolm riikliku korralduse tüüpi, selgitas ta kogu rahva osavõtu põhimõtet. See lause oli niisiis klambrite ees. Kui ka vastavalt üldsuse osalemisele riigielus arendasid monarhia, aristokraatia ja demokraatia igaüks omaenda vorme, ei saadud seda siiski vältida üheski vormis. Mõõdupuuks ei olnud mitte idamaised despootiad ega varasemad või küpsemad türannia vormid, vaid kristliku riigi idee — riik oma kahe võimuga, vaimuliku ja ilmaliku mõõgaga. Ütlemata seda otsesõnu, seadis Thomas ka riigi juhtpildiks kristliku kiriku. Samal viisil nagu kogu *populus christianus* (kristlik rahvas) pidi hierarhiliselt astmestatuna osa võtma kiriklikest asjadest ja nagu vähemalt rahvahulga aklamatsiooni läbi pidi loodama üksmeel, ei võinud ka ilmalik valitsus ilma sellise osaluseta toime tulla. See ei olnud mitte ainult vaga, vaid ka tark ja kasulik.

Konsensusprintsiip elas siin kui üks riiki kandev põhimõte kristliku koguduse eeskujust ja pidi rakenduma osalemise erinevates ning astmestatud vormides. Enamus- ja konsensuspõhimõte olid teineteisest lahutatud. Kogu riigi jaoks kehtis üksnes praktikas nõrgendatud ja sellega kohandunud dogma üksmeelest kui kasulikkusereeglist. Et rahva osavõtt ei tähendanud tingimata kaasotsustamisõigust, ei olnud ühehäälsusel või häälteenamusel tähtsust. Enamuse otsuseid valmistasid ette võrdses seisundis võimukandjate (*meliores et maiores terrae*) otsustamiskolleegiumid, kellele lihtinimene oli alamana kohustatud kuuletuma.

Reformatsioon oma luterlikus vormis ei lisanud konsensuse ja enamuse probleemile midagi uut. Luther ei seadnud vürstide valitsemist kahtluse alla ega sidunud

seda alamate nõusolekuga. Küll olid ka temale rahu ja avalik üksmeel riigi kõrgeimaks eesmärgiks. Selle saavutamiseks ei pidanud ta ometi vajalikuks konsensuseidee juurde tagasi pöörduda. Tema õpetus ülimusriigist (*Obrigkeitsstaat*) ning kristlaste kuulekast teenistusest oma ametis ja seisuses vastas tekkivate uusaegsete riikide vajadustele. Tema õpetus kinnitas vürstide võimu, muide noid õpetusega kahest riigist liiga palju segamata.

Kalvinismi riigiõpetusega oli seevastu teisiti. Kontinendil oli selle esindajaks eelkõige Johannes Althusius oma teosega *Politica methodice degesta* (AD 1603). Siin toimus hiljem Otto von Gierke poolt taasavastatud konsensuse mõtte elustamine. Althusiuse jaoks oli üldine olemine (*Gemeinwesen*) *consociatio*, kreekalik-uustestamentliku eeskuju järgi elav "rahvakeha", milles üksik on liikmena aktiivselt osaline. Liikmete ühtekuuluvust kujutas Paulus (1. Kor. 12, 12jj) Püha Vaimu annina. Althusius püstitas oma riigiõpetuse alguses probleemi üksikust paljuses (II): "7. Ühisest õigusest võtavad kõik osa. Tema mõte on korras ja vastavuses kõigi elukaaslaste tegevusega. Ta hoolitseb selle eest, et igaüks oma eripära kohaselt teisega õigesti kokku sobiks. 8. Üksmeel (*consensio*) annab selle, et ühinenud elukaaslased on üks süda ja üks hing. Nad tahavad kõike teha ja tegemata jätta vaid üldist heaolu silmas pidades."

See küsimus oli Althusiusele nii tähtis, et ta sellest hiljem veel korra juttu tegi (XXXI, 1): "Alamate üksmeel ja rahu tähendab nende omavahelist ja valitsuse vastu ülesnäidatud üksmeelt. Ühise olemise hoidmiseks rahu ja heasoovlikkus ilma vastastikuse riiu ja kadeduseta."

Althusius jätkas Piibli keelt ja algkoguduse eeskuju ("üks süda ja üks hing"). Erinevalt ülenevusele rajatud luterlikust institutsionaalsest kirikust oli kal-

vinistlik kirikuideaal kantud personaalsest mõtlemisest ning koguduse- ja liiduprintsiibist. Kristlik, algkoguduse eeskujul moodustatud kogudus pidi kujundama riikliku ühiskonna. Koguduses jutlustatav konsensuseusk pidi vastavalt ka riigi jaoks kehtima.

Enamuspõhimõtte kohta väljendus Althusius tagasihoidlikumalt ja seostas seda selgesti uustestamentliku õpetusega. Seda käsitleti märgusõna all "kolleegiumid". Niisiis ei olnud terve rahva arvamuse kujundamine allutatud enamusprintsiibile. Seal võidi kehtestada ainult absoluutne konsensusekäsk. Enamuspõhimõttele oli ruumi vaid äsja mainitud linnade- ja muis võrdsete kolleegiumides. Aga ka siis oli enamuspõhimõttel Althusiuse jaoks üksnes piiratud tähendus. Ta võis õiguslikult siduvat jõudu rakendada vaid niivõrd, kui see oli kõigi kolleegiumide huvides (IV): "18. Kõigi kogunenud kolleegide enamus (*maior pars*) võidab vähemuse hääletamise teel ühistes asjades, mis puudutavad neid kõiki ühiselt või kolleegide ühendust ja mis ei käi kolleegide kui üksikute kohta nende ametis väljaspool kolleegiumi." Selle definitsiooni järelduse põhjendas Althusius tagasivaates konsensuse põhimõttele: "20. Ühistes asjades, mis puudutavad nii kõiki kui ka üksikut, ei võida hoopiski enamus. Mis puudutab kõiki, peab saavutama ka kõigi heakskiidu."

Tagasipöördumine reegli juurde *quod omnes tangit* (mis puudutab kõiki) tegi selgeks, et Althusiuse ja kalvinistliku õpetuse abil oli konsensuse ja enamuse side selgesti ja otstarbekohaselt taasloodud.

Selle kalvinistliku panuse riigiõiguslik tähendus tuli ilmsiks Inglismaal ja Ameerika Ühendriikides. Erinevalt kontinentaalsetest demokraatiatest võttis sealne demokraatiamõistmine üle kalvinistliku pärandi. Konsensus on tähtsam kui enamuspõhimõte. Viimane jäi samas kandma hädalahenduse häbiplekki. Demokraatia

on kristliku koguduse eeskujul alaline üksmeele ja kompromissi poole püüdlev keskustelu ning seisneb sisuliselt avalike debattide korraldamises, nagu oleks nende tulemus iseenesestmõistetav üksmeelse otsuse kindlaksmääramisel. Hääletamised, liiati veel napi enamusega, jäid vastuolude tõendina kahtlaseks.

Kalvinismi teine suur vili oli õpetus ühiskondlikust lepingust, olgu see ka loodud erinevate saavutuste tagajärjena. Siin õpetas Althusius (XIX, 6): "Kõrgeima valitsemise korraldus seisneb rahvakeha poolt kõrgeima võimu ja riigi valitsemise ülekandmises valitsusele. Riigi liikmed kohustuvad olema kuulekad. Kuidas rahvas ja valitsus omavahel vastastikku lepinguliselt ühinevad valitsemislaadi määratlevate teatud seaduste ja allumistingimuste kaudu, see kinnitatakse ja ses suhtes lepitakse lõpuks mõlemapoolselt kokku."

Althusiuse jaoks ei olnud õpetus ühiskondlikust lepingust konsensuse ja enamuse probleemi asukohaks. Siin kanti lihtsalt rooma lepinguõpetuse kitsas konsensusemõiste üle riigiõigusesse. Just ühiskondliku lepingu õpetuse arendamine pidi näitama, et sellest saab teha väga erinevaid järeldusi. Samal ajal kui kalvinistid olid seisukohal, et valitsemise ülekandmist võib tühistada, ja nõudsid sellega konsensuse püsimist valitsuse kogu võimuloleku ajaks, oli Thomas Hobbes vastu rahva õigusele valitsust tagasi kutsuda ka siis, kui too lepingut rikub, ja eitas sellega konsensuse poliitilist tähendust üldse.

Absolutism avas seni eksisteerinud teoloogilised sulud konsensus- ja enamusprintsiibi vahel. Üksipäinis vürsti otsustav sõna ei vajanud kinnitust ei konsensuse ega enamuse läbi. Ka vürstlike nõukogude ja kolleegiumide enamusotsused olid piiratud vürsti otsuse ja mitte konsensusprintsiibiga. Rahva osalemine vürstlikus valitsemises, mingi sedalaadi kaasnev nõusolek, ei saanud samuti kõne alla tulla. Absolutistlike vürstide poliiti-

line funktsioon oli seisnenud selles, et nad olid kõrvaldanud seisused võimu teostamise juurest ja paigutanud kogu poliitilise võimu trooni juurde. Seetõttu ei saanud ka *vox populi* (rahva hääl) olla enam *vox Dei* (Jumala hääl).

Thomas Hobbes tegi sellest vaikse järelduse konsensusõpetuse heaks. Pärast seda kui konsensus oli langenud sekulariseerimise saagiks ja ei olnud enam teoloogiliselt põhjendatud kui Vaimust kantu, ei näinud Hobbes enam põhjust hinnata kõrgelt lihtrahva arvamuse poliitilist jõudu (*De cive*, II, 1): "Konsensus on pigemini viha, hirmu, lootuse, armastuse või mõne teise kire kui mõistuse tulemus. Seepärast juhtub tihti, et terved rahvad täielikus üksmeeles ja kogu jõust teevad midagi, mida iga kirjamees silmapilk nõustuks pidama loomuliku seaduse rikkumiseks." Sellele mõistusetuse-konsensusele seadis Hobbes vastu vürsti tahte ja tema seaduse: "Seepärast on seadus seesama, mis õige mõistus."

Vähem järsult, ent põhimõtteliselt sedasama väljendas Pufendorf. Ta ei uskunud enam loova igakülgse vaimu üksmeelesse (*Natur und Völkerrecht*, VII, 2, 5): "On iseenesestmõistetav, et pole võimalik kõigi tahet loomulikult ühendada üheksainsaks, või siis, et kõik kuni selle üheni, kes peab neid esindama, kaotavad oma tahte, või et arvamuste ja kalduvuste loomulik erinevus ületatakse ja asendatakse alalise üksmeelega." Just see raskus tingivatki ühiskondliku lepingu: "Pigem võib kõikide tahte ühendada üheks tahteks siis, kui igaüks annab oma tahte niiviisi ühele üksikule või kindlale kogule üle, et kõigi jaoks ja igaühe tahteks peab pidama seda, mis näib sellisel üksikisikul või niisugusel kogul ühise heaolu huvides hästi õnnestuvat. Sest mis on seatud selle üksiku tahtesse, seda tahetakse samas ka ise."

Pufendorf avas küll oma ühiskondliku konsensuse võimaluse eitusega tee absolutismi põhjendamisele

konsensusõpetuse abil. Ometi oli tal aluseks fiktsioon, nagu sulanduks alamate tahe valitsejate omasse. Nii nagu keskaeg oli kitsikuse lahendanud fiktiivse võrdusega *maior pars = sanior pars*, tuli ka nüüd jälle haarata hädavale järele, et põhjendada monarhi ainuotsustamisõigust kui üht rahva konsensuse funktsiooni.

Uus olukord tekkis siis, kui alama osavõtusoovist sai kodaniku (*Bürger*) pretensioon olla kaasotsustaja. Alles sellega sai probleem moodsa dimensiooni. Muidugi murdis traditsioon sisse erineval moel.

John Locke, võiduka kodanluse eeskõneleja, asetas "hiilgava revolutsiooni" järel 1690. a konsensus- ja enamusprintsiibi teooria uuele alusele. Niimoodi andis ta tekkivaile Lääne demokraatiaile tulevikku viitava valemi (*Second Treatise of Civil Government*): "95. Et inimesed on loomu poolest vabad, võrdsed ja sõltumatud, ei saa kedagi sellest olukorrast välja tõrjuda ega tema enda nõusolekuta allutada kellegi teise poliitilisele võimule [—] Kui mingi hulk inimesi on kokku leppinud luua mingi ühisus või valitsus, on nad kohe ka sellesse hõlmatud ning moodustavad poliitilise kehami, kus enamusel on õigus tegutseda ning ülejäänuid tõkestada. 96. Sest kui mingi hulk inimesi on iga üksiku nõusolekul loonud kogukonna, on nad selle loonud kehamina, millel on ühise keha jõud ainult enamuse tahte ja otsustuse läbi."*

Locke'i järgi sõltus poliitilise kehami teokssaamine ilmselgesti iga üksiku kodaniku nõusolekust, põhikonsensusest (*Grundkonsens*), ent poliitilise võimu praktikale jäi see täiesti võõraks. Poliitikas oli sel vaid see väärtus, et ta tegi valitseva enamuse otsused kohustuslikuks ka vähemusele. Kõigi kodanike tahteühtsus ei puudutanud mitte poliitilise valitsemise teostamist, vaid

*Inglise keelest tõlkinud K. H.

poliitilise kehami korraldust täiesti üldiselt. Locke kõneles küll väga kindlalt selle vajadusest, seevastu aga väga ebaselgelt selle sisust. Põhikonsensuses oli tähtis eelkõige see, et ta õigustas enamuse konsensust. Alles see andis koha *Civil Government*'ile. Locke'i jaoks näis piisavat viitamisest põhikonsensusele, et vastata küsimusele enamuse õigusest nõuda vähemuselt kuulekust.

Valgustus oli see üleminekuaeg, mil formuleeriti uued põhimõtted. Euroopa mandril lahendas vaidluse Montesquieu *Seaduste vaimuga*. Kui ratsionalism leidis lihvituima väljenduse Christian Wolffi mõistuseõiguse süsteemis, siis Montesquieu püstitas küsimuse uudselt. Tema jaoks ei olnud enam oluline igal ajal ja igas ühiskonnas ühtviisi toimiv mõistus (*raison*). Ta ei taht-nud mõistuse tunnetamiseni jõuda tingimata selle avalduste kaudu, vaid *esprit*' (vaimu) abil. Viimane sisaldas objektiivseid ja subjektiivseid elemente. See oli kogum kultuuri jaoks määravaid faktoreid, milles inimlik konsensus, üksmeel, pidi olema vaid üks osa, eeldus ja tulemus ühekorraga. Otsustav oli eeldus, et iga rahvast võetaks isiklikult, kui ühegi teisega vahetamatut olevust. Mitte ainult üksikuid inimesi, vaid ka natsioone nähti, teadlikult eitades mõistuseõiguse võrdsustavat ühiskonnaõpetust, kui erinevaid individuaalsusi. Nii jõuti küsimuseni rahvati erinevast seaduste "vaimust" (XIX; 4, 5): "Mis on (ühe rahva) üldine vaim? Inimest valitsevad erinevad asjad: kliima, religioon, seadused, valitsemispõhimõtted, minevikueeskujud, kombed ja tavad. Sellest kõigest kasvab välja ning võtab kuju üldine teadvus (*esprit général*). [---] Seaduseandja ülesandeks on sobitada end natsiooni vaimuga (*esprit de la nation*), kui see pole vastuolus valitsemispõhimõtetega. Sest midagi ei tee me nii hästi kui seda, mida me teeme oma vabast tahtest ja vastavalt oma loomusele."

Esmapilgul tundub, et siin pöördutakse tagasi Aqui-

no Thomase "osaluse" juurde. Kuid ometi oli see Montesquieule enam kui valitsuse nõusolev delegeerimine rahva poolt. Valitsuse tegevuse ja rahva vaimu ühtelangemine vaid tõestas *esprit général*'i õpetuse õigsust, kuid ei põhjendanud seda. See pidi saama mõistena ise üheks persooniks, iseseisvaks, rahva kohal ja tema sees elavaks jõuks. Montesquieu ei defineerinud teda ka mõistuseõiguslaste kombel, vaid kirjeldas piltlikult. *Esprit*'d tema olukorrale vastavas individuaalsuses määravad kultuurijõud niihästi põhjendasid rahva vaimu kui ka määrasid tema toime. Ühe rahva seadused olid selle vaimu määrajaks niisama suurel määral, kui nad ise olid selle vaimu vermitud. Selles süstematiseerimisest ja definitsioonist tuletatud *esprit*' omaduses oli Montesquieu formuleeringu uudsus.

Sellega võeti küll ka konsensusõpetus ilmalikustatult ja kultuurmorfoloogilise märgi all jällegi käsile. Kuid enam ei arutletud konsensuse päritolu üle ühisolemise avalikust üksmeelest, kooskõlast ühes rahvas. *Esprit* ise oli viimane instants. Ta muutus Jumala vaimu viljast või mõistusest endast personaalselt toimivaks jõuks, loodust loojaks, kelle suveräänsust ei saanud defineerida, vaid üksnes näitlikult kirjeldada.

Rousseaule ei olnud *Ühiskondlikus lepingus* tähtis mitte rahvusliku karakteri tunnetamine, vaid tõusva kodanluse juhtimisambitsioonide revolutsioonieelne põhjendamine. Konsensus, ühisel meelel olemine kui mõtlemist, tundmist ja tahtmist korraga hõlmav teadvuse seisund suruti üldise tahte, *volonté générale*'i raamidesse (II, 1): "Esimene ja tähtsaim lõppjäreldus seni esitatud põhimõtteist oleks see, et üksnes üldine tahe võib juhtida riigi jõude vastavalt tema korralduse eesmärgile, mis seisneb üldises heaolus. Sest kui ka erahuvide põhimõte on teinud vajalikuks ühiskonna rajamise, siis on alles tema võimaldanud nendesamade huvide kooskõlastamise

(*l'accord de ces mêmes intérêts*). Ühine neis erinevates huvides loob ühiskondliku sideme; ja kui poleks mingit punkti, kus kõik huvid ühte langevad, ei saakski tekkida ühiskonda. Ükspäinis vastavalt sellele ühisele huvile peab ühiskonda valitsema."

Nüüd ei pidanud igasuguse valitsemise mõõdupuuks saama mitte õhtumaise traditsiooni *bonum commune* (ühishüve), vaid rahva tahe.

Sellega oli Rousseau igatahes esitanud valemi, millele juba Hobbes ja Pufendorf hästipõhjendatud kogemuse toel vastu olid vaielnud. Lõpuks tunti ju piisavalt näiteid, kus rahva üksmeelne tahe oli toiminud hukatuslikult. Kas tahe, mis sõltub rahva tunnetest ja meeleoludest, on tõepoolest nii kindel mõõdupuu? Vastuseks sellele etteheitele esitas Rousseau õpetuse *volonté générale*'i erinevusest *volonté de tous*'st (II, 3): "Eelnevast järeldub, et üldine tahe on alati õige ja seab alati oma eesmärgiks üldise hüvangu. Ometi ei tohi sellest järeldada, nagu oleksid rahva otsused alati õiged. Ikka tahetakse parimat, ometi ei nähta iga kord, mis see peaks olema. Rahvas ei lase end kunagi ära osta, küll aga juhtida pimedusse, ja vaid siis näib ta tahtvat halba. Kõikide tahtel ja üldisel tahtel on tihti suur vahe; viimane lähtub üksnes üldisest heaolust, esimene erahuvidest ja on vaid üksikute tahteavalduste summa."

Pärast seda kui personaalne konsensus oli saanud kõrgeimaks instantsiks, polnud võimalik teda õigustada ilma mingisuguse usutunnistuseta. Ebameeldivaid kogemusi oli sellise avaliku tahte kaheksjaotamise põhjal võimalik süstemaatiliselt eitada ja kõrvale heita.

(*Järgneb*)

EESTI—VENE MAJANDUSLIK KÜLGETÕMME EESTI OMARIIKLUSE ESIMESEL AASTAKÜMNEL

Jaak Valge

Eesti Vabariigi ja N. Liidu kaubavahetuse ulatus kahekümnendail aastail, mis moodustas pärast eriolukorda (1920–1922) vaid 6–7% Eesti väliskaubanduskäibest, on maailma majanduse ajaloos omamoodi fenomen. Nimelt on majandussidemete katkemine NSV Liidu ja Balti riikide vahel võrreldav ehk ainult Balkani riikide ümberorienteerumisega pärast vabanemist Türgi sultaniriigi võimu alt. Mis oli selle põhjuseks ja mil määral olid need põhjused majanduslikud ning edasi: kui tugev oli Eesti—Vene majanduslik külgetõmme tegelikult?

Eriuurimusi nende küsimuste lahendamiseks ei ole tehtud; põhjendusi, miks endised majandussidemed sisuliselt katkesid, jätkub aga siiski. Ametliku nõukogude ajalookontseptsiooni järgi[1] oli tegemist Eesti kodanluse (kodanliku valitsuse) püüdega Eestit Nõukogude Venemaast majanduslikult ja poliitiliselt isoleerida. Käsitledes Läänemere osatähtsust Vene väliskaubanduses pika

[1] Ametlikuks nõukogude ajalookontseptsiooniks lubab seda pidada asjaolu, et nimetatud tees on esitatud kõigis ENSV ajaloo üldkäsitlustes (*Eesti NSV ajalugu*. 1952: 329; *Eesti NSV ajalugu*. 1957: 424; *Eesti NSV ajalugu*. 1971: 212; *Eesti NSV ajalugu*. 1980: 142).

aja jooksul, esitab Edgar Kant teesi Venemaa majandusliku raskuskeskme pidevast nihkumisest itta ja kagusse (1990: 1246). Karl Inno arendab E. Kanti mõtet edasi, pidades Eesti ja kogu Baltikumi tööstust Venemaale oluliseks vaid XIX sajandil, ühtlasi lisades, et Eesti omariiklusaegne arengusuund oli loomulik, tingitud täiel määral Eesti tihedast geoökonoomilisest seosest Lääne-, Kesk- ja Põhja-Euroopaga (1955: 15). Erinevalt K. Innost peavad aga H. Ojamaa ning A. ja T. Varmas majandussidemete katkemist N. Liiduga ebaloomulikuks: see pidurdas iseseisvusaegset majanduslikku arengut ja heaolu kasvu; nad vihjavad N. Venemaa boikotile noorte piiririikide suhtes (Ojamaa, Varmas, Varmas 1946: 390–391). Poliitilisi põhjusi näeb ka Evald Uustalu (1968: 200).

*

Ehkki Eesti majandussuhteid N. Liiduga iseloomustab eelkõige pidev kõikumine, võib kahekümnendail aastail siiski eristada kaht ajajärku: aastaid 1920–1922 ja 1923–1929. Seejuures oli kaubavahetuse ja transiidi juriidiline alus sama, Tartu rahulepingu artikkel XVI, mis nägi ette enamsoodustuse tingimuse ja vaba transiidi põhimõtte. Esimese perioodi eripära tulenes peamiselt kahest tegurist: N. Venemaa osaline isoleerimine läänerii-kide poolt, eeskätt "kullablokaadi" ja krediidikitsendus-te näol (murranguks oli Rapallo-sõbra tekkimine kommunistidele 1922. a kevadel) ja majandus- ning suhteline võimuanarhia Venemaal — "uue formatsiooni" tegelik toimimine ei olnud esialgu kuigi kindla kontrolli all. Nii näiteks läks 1920. aastal kubermangulinnades läbi ametlike kanalite vaid 29% toiduaineist (Nove 1982: 62). Arvesse võiks tulla ka kolmas faktor — NSVL liidrite positiivne "eritähelepanu" Eestile seoses sooviga kal-

lutada ka teisi riike majanduslikule suhtlemisele (Kukk 1929) või vähemalt negatiivse "eritähelepanu" puudumine. Läbi tollipunktide eksporditi Eestist noil aastail põhiliselt toiduaineid (rukis, rukkijahu, kartul, heeringas) ja paberitööstustooteid (ERA = Eesti Riigiarhiiv, f 957, n 5, s 54, l 24–25), imporditi aga väga vähe, sest polnud, mida importida. "Aknana Euroopasse" vahendas Eesti ka lõviosa N. Liidu transiidist, mille maht 1922. aastal — 346 000 tonni (*Väliskaubandus...* 1930: 19) — jäigi kogu omariiklusaja tipuks.

Seda ajajärku ei ilmesta aga kaugeltki ainult tollistatistika. Otsekui Hansa-kaubanduse kummalise kõverpeegeldusena sai Eesti taas korraks Ida—Lääne vahelaoks. Eesti ärimeestel ja nende Euroopast kokkusõitnud kolleegidel oli idakaubanduse arendamiseks kolm võimalust: tehingud Nõukogude kaubandusesindusega Tallinnas, äritsemine Venemaal ja piirikaubandus.

Et Tallinn oli 1920. a sügiseni, mõnede kaupade osas aga aasta lõpuni, enamlaste ainsaks sisseostukohaks, sai siinne kaubandusesindus kõigi Nõukogude välisressursside hoidjana erakordselt laiad volitused, säilitades need peaaegu 1922. a lõpuni (ЦГАНХ СССР = Центральный Государственный Архив Народного Хозяйства СССР, f 413, n 10, s 426, l 70). Sisseoste tehti, eriti alguses, üsna läbimõtlematult ning maailmaturu hindu tundmata, ja esimestena oma teeneid pakkunud firmad said sadu protsente vaheltkasu (ЦГАНХ СССР, f 413, n 10, s 424, l 1). Nõukogude kaubandusesindaja Isidor Gukovski olevat väitnud, et ta on nii mõnegi eestlase miljonäriks teinud (Tomingas 1970: 334).

Rikastuda võis aga kaupadega tegemist tegematagi. Vene kulla "puhtakspesemisega" teenis Tallinna pangakontor G. Scheel & Co., hilisem Eesti tööstuse suurfinantseerija, mõnedel andmetel üle 30 miljoni kuldrubla (*Riigikogu II...* 1925: v 406, 628–633). Ilma ei jäänud

ka Eesti Pank (*Riigikogu II...* 1923: v 2218; АВП СССР = Архив Внешней Политики СССР, f 214, n 3/34, s 4, l 42).

Kes kaubandusesinduses löögile ei pääsenud, võis proovida mõneti riskantsemat tegevust Venemaal. Äritsesid peaaegu kõik sinna sattunud või end sinna sokutanud, vagunisaatjaist valitsusametnikeni. Moskva opteerimiskomisjoni esimeest Juhan Kartaud peeti juba 1920. a lõpul Eesti rikkaimaks meheks (ERA, f 957, n 12, s 63, l 88). Eesti saatkonna kaastööliste kohtade pärast Moskvas käis vihane konkurents (ERA, f 957, n 12, s 8, l 82).

Laadaplatsiks kujunes ka esialgu üsna auklik Venemaa läänepiir. 1922. a suveks oli Petserimaale ja Peipsi läänerannikule asutatud üle saja kaubabaraki, kus vahetati piirituse, suhkru ja tarbekaupade vastu vene salakaubitsejailt lina, väärismetalle ja väärtuslikumat paberraha (ERA, f 73, n 1, s 893, 894, 895).

Niimoodi said eestlased esimesena sõlmitud rahulepingu eest justkui teise preemia veel. Kui palju väärtusi idast kokku sisse voolas, ei tea muidugi keegi. Arvata võib, et Eestisse jäänud kapitali koguväärtus oli küll suurem kui rahulepingu esimene preemia — 15 miljonit kuldrubla —, kuid ei kompenseerinud siiski kaugeltki sõdade käigus Venemaale evakueeritud varanduste üldväärtuste ja Tsaari-Venemaa finantssüsteemi kokkuvarisemise tagajärjel kaotatu kogusummat — 200 miljonit kuldrubla.

Siiski oli see ehk mitme sajandi vältel ainus ajajärk, mil eestlastel oma geograafilisest asendist tõusis ka majanduslikku tulu. Paraku peamiselt äritsejail. Soliidsemail majandusringkondadel ei tulnud suhete arendamisest N. Liiduga suurt midagi välja. Ametliku ja mitteametliku kaubanduse kokkuarvamisel võiks NSVL osakaalu Eesti väliskaubanduses küll hinnata peaaegu

poolele, kuid sellel oli väga vähe tegemist tsaariaegsete majandussidemete ennistamisega, kui paberitööstustooted välja arvata. See ennistamine pidi Eestist vaadatuna alles algama, ja selleks andis spekulantide tegevus lootust juurde.

Aga ei alanud. 1923. aastast vähenesid nii eksport, N. Liidu transiit kui ka salakaubandus mitmekordselt. Esimesel aastal (1923) ei saanud Eesti Pank Vene turu avanemise lootuses tegutsevate suurtööstusettevõtete ja kaubandusfirmade krediteerimisega pidama, ning aasta lõpust — ka teiste ebasoodsate tegurite mõjul — algas Eestis üpris raske majandussurutis. Osa tsaariajal Vene turu varustamiseks Eestisse rajatud suurtööstusettevõtteid osutus Trooja hobusteks ning likvideeriti edaspidi. Ka kaubandusettevõtteid pankrotistus ridamisi. Majandusolukord suudeti stabiliseerida 1924. a lõpul (vt Valge 1991).

Järgmist, hoopis igavamat ajajärku iseloomustab *tabel 1*.

Tabel pikemaid kommentaare ei vaja. Nõukogude Liit oli Eesti majandusele oluline vaid paberikaupade importijana, vedades neil aastail sisse üle 1/3 selle tööstusharu toodangust (arvutusalus: tabel 1; Janusson 1932: 73). Aga stabiilsusest oli siingi asi kaugel.

Eesti import N. Liidust oli mõnevõrra tasakaalukam ja kõikus peamiselt koos teravilja sisseveo kõikumisega.

N. Liidu transiit läbi Eesti moodustas neil aastail kaaluliselt vähem kui 1/10 Tallinna sadama kogukäibest 1913. aastal (arvutusalus: tabel 1; Inno 1955: 12) ning transiiditulu andis vähem kui 1% Eesti Vabariigi eelarvetuludest (Renning 1928). Kokku oli Eesti tootmispotentsiaalist rakendatud NSVL tarbeks vaid mõni protsent, kusjuures sidemete täielik katkemine tähendanuks ainult transiiditulude ärajäämist: vastav tööstuspotentsiaal ei oleks seiskunud, sest peaaegu kõiki kaupu, mõnel

Tabel 1. Eesti ja N. Liidu vaheline kaubandus aastail 1923–1929 (tuh Ekr)

	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929
	Eesti väljavedu N. Liitu						
Kokku	3809	4156	10329	12381	6652	5496	2801
Sellest:							
Paberitööstustoodang	3687	3974	9456	7992	6535	5173	2586
Osakaal Eesti kogueks-pordis N. Liitu (%)	97	96	92	65	98	94	92
Osakaal Eesti paberi-tööstuse kogueks-pordist (%)	63	62	84	80	67	42	20
Tekstiilitöös-tussaadused	25	61	553	2180	-	-	-
	Eesti sissevedu N. Liidust						
Kokku	3780	10481	4262	7120	8775	4939	5203
Sellest:							
Teravili	2991	7266	1832	4193	5615	275	9
Nafta ja nafta-saadused	431	1154	961	1022	1483	1365	1664
Nende osakaal Eesti vastavast impordist (%)	16	33	32	30	39	36	36
Suhkur	-	-	-	485	288	846	756
N. Liidu transiit läbi Eesti (1000 tonni)	95	162	62	78	87	43	29
N. Liidu osa Eesti kogueksportdis (%)	6,7	5,3	10,7	13,9	6,3	4,3	2,4
N. Liidu osa Eesti koguimportdis (%)	4,0	12,8	4,4	7,5	9,1	3,8	4,2

Allikad: *Eesti—Vene kaubandus...* 1935: 602; *Väliskaubandus...* 1924: 28, 39, 56–57; 1925: 14, 32–34, 67; 1926: 31, 49, 50–51, 83; 1927: 29, 37, 48–50, 82; 1928: 27, 47–49, 81–82; 1929: 29, 39, 51–53, 94–95; 1930: 14, 16, 19, 41–42, 52, 62, 70–71, 80.

juhul peale tootmise teatavat ümberkorraldamist, oleks saanud ka mujale müüa. Eesti majanduse seisukohalt oli üsna ükstapuha, kas Peipsi järve taga on N. Liit või on järve asemel ookean.

*

Reaalselt eksisteerinud majandussidemetel Eesti jaoks erilist tähtsust ei olnud. Vene turu sulgumise tagajärjel vähenes aga mitmekordselt tootmine metallitööstuses. Ka muudel tööstusharudel (tekstiilitööstus, keemiatööstus jt) oli raske leida uusi turgusid. Miks ei tekkinud ülesaamatuid raskusi põllumajandussaaduste turustamisega ja miks olid Venemaaga "orgaanilises seoses" (nõukogude ajalooteaduse põhitees kogu Eesti majanduse kohta) just nimetatud tööstusharud — milles seisnes see orgaaniline seos?

Mitmed uurijad on leidnud paralleele möödunud sajandi kaheksakümnendail aastail alanud Venemaa industrialiseerimise ja NSV Liidu sotsialistliku industrialiseerimise vahel. Mõlemad viisid Venemaa maailma viie võimsaima industriaalkompleksi hulka, mõlema puhul oli oluline riigi roll, mõlemad olid seotud stagnatsiooniga põllumajanduses ja isiklikus tarbimises (Grossman 1973: 486). Siiski see võrdlus pigem kirjeldab kui seletab. Tsaari-Venemaal toimus industrialiseerimine turusuhete raamides ning kiirendas ka agraarse naturaalmajanduslikkuse lagunemist. Tõsi küll, riigi roll oli tolleaja mõiste järgi äärmiselt suur. Kuid see polnud totaalse riigi roll.

Seletuse võimaldab ehk leida hoopis tuntud "piiratava mentaliteet", sajandite vältel kujunenud rahvuslik iseloomujoon, mis on andnud aluse vastavate kasvumudelite rakendamiseks ainult Venemaal, mitte aga teistes ligikaudu sama arengutasemega riikides; see on lubanud võimul ületada igasugused raamid ning pannud riigipiirid pulseerima, ähmastades vahe kaitse ja rünnaku vahel.

Eristamaks Tsaari-Venemaa industrialiseerimist loomulikust, enam siseturu arengul rajanevast tööstuskasvust, kasutab Olga Crisp terminit "mõjustatud kasvu

hoovus" (1976: 52). Tundub, et see markeerib üsna täpselt kirjeldatava mudeli olemust, kõlbab niisama hästi kasutada ka näiteks natsistliku Saksamaa majandusarengu iseloomustamiseks, kuid määratleb selge distantsi stalinliku industrialiseerimisega. Mõjustatud kasvu hoovus seisnes eelkõige valitsuse erakordselt tugevates protektsionismilaadsetes meetmetes, mis said erilise hoo ajal, mil Vene majanduspoliitikat juhtis Sergei Witte. Nagu kõik ajalukku läinud Vene majandusreformaatorid, rõhutas see väga dünaamiline isiksus ennekõike riigi, mitte rahva huvisid. Nii nagu Peeter I ja Stalini jaoks ei olnud industrialiseerimine eesmärk omaette, vaid vahend poliitiliste sihtide teostamisel, ei olnud ka Witte ja tema eelkäija Reuterni majanduspoliitika suunatud ainult mingile erilisele tööstuslikule revolutsioonile. Kõik läks nagu iseenesest. Witte meelest ei arvestanud eraühingud raudteeasjanduses üldriiklikke huvisid, peale selle solvas üks raudteekuningaist tsaari (Witte 1937: 190–191), mispeale riik võttis endale suurema rolli raudteede ehitamises ning ekspluateerimises ja oli 1913. aastaks omandanud 2/3 raudteevõrgustikust (Munting 1982: 33). Aleksander III pööras poliitikapurjed Prantsuse tuule järgi — puhkes tollisõda Saksamaaga (Witte 1937: 181–189), võimendus tolliprotektsionism ning Venemaad hakkas ümbritsema Euroopa kõrgeim tollimüür (Munting 1982: 34). Kõrgete kaitsetollide tingimustes, pärast S. Witte teostatud rubla kindlustamist kulla alusel, sai Venemaa väga meelitavaks investeerimismaaks. Sõja eel tõusis väliskapitali osatähtsus kogu aktsiakapitalist 43%-le (Karma 1963: 419), 50% kaevandustest, peaaegu 100% naftaekstraheerimisest, 40% metallitööstusest, 50% keemiatööstusest ja 28% tekstiilitööstusest oli välisomand (Munting 1982: 34).

Oluliseks investeerimisallikaks olid riigi vahendid.

Aastatel 1898–1900 mahutas riik Venemaa majandusse üle 3 miljardi rubla, summa, mis ületas kontributsiooni, mille Prantsusmaa oli pärast 1870. aasta sõda maksnud Saksamaale (Crisp 1976: 26). Witte perioodil läksid käiku riiklikud tellimused ja eelislepingud kodumaistele ettevõtetele, peamiselt raudteede ehituseks ja ekspluateerimiseks ning sõjalisteks vajadusteks. Tulemuseks oli tööstuse soolokontsert, keskmine kasvuprotsent oli 1890. aastatel 8 ning aastatel 1910–1913 7,5. Mõjustatud sektori kasv oli saavutatud rohkem kapitalide juurdetoomise kui enesegenereerimise abil, kasumid olid poolsuletud majanduse tõttu — tollitulud moodustasid 1902. aastal 40% kogu impordi väärtusest (Munting 1982: 34) — kunstlikult täis puhutud. Nii näiteks ei kahanenud Inglise ja Vene tekstiilitööstustoodangu omahindade vahe produktiivsuse tõusust hoolimata, vaid hoopis kasvas (Crisp 1976: 30).

1908. aastal olid Eesti- ja Liivimaa Venemaa Euroopa-osa 50 kubermangu seas vastavalt 4. ja 5. kohal tööstustoodangu mahult elaniku kohta (Köörna 1961: 15). Samal ajal kui Vene keisririigis tervikuna võib alates 1906. aastast seoses Stolõpini reformidega jt teguritega kõnelda kahe majandushoovuse, mõjustatud ja autonoomse hoovuse koosmõjust (Crisp 1976: 52), hakkas Eesti ala tööstuse kujunemist paar aastat hiljem võimsalt mõjutama uus tegur — Esimese maailmasõja eelne militariseerimine. Tallinn pidi saama Vene sõjalaevastiku peamiseks tugipunktiks ja sadamaks Balti merel. Samuti võttis tsaarivalitsus vastu otsuse laevaehitustehaste rajamiseks Tallinnasse (Karma 1963: 287).

Sõjaeelset tööstuse struktuuri iseloomustab *tabel 2.*

Juba struktuur sellisena viitab sellele, et valdavalt oli tegemist Vene keisririigi tööstusega Eesti territooriu-

Tabel 2. Eesti aia vabrikutööstuse struktuur

Tööstusharu	Toodang 1913. a (milj. rbl)	Töölisi 1914. a (tuh. in.)	Põhikapital 1914. a (milj. rbl)
Tekstiilitööstus	40.5	17.6	24.5
Metallitööstus ja masinaehitus	21.4	13.0	37.6
Tselluloosi- ja paberitööstus	15.5	3.5	16.0
Ehitusmaterjalide tööstus	3.7	6.2	10.0
Metsa- ja puidutööstus	4.0	7.2	2.4
Teised tööstusharud	3.9	19.2	7.5

Allikad: Karma 1963: 345; Torpan 1984: 188–191.

mil. Turgude, tooraine- ja energiabaasi vaatlemine kinnitab seda hinnangut.

Tekstiilitööstusettevõtted valmistasid sisseveetud toorainest peamiselt poolfabrikaate edasise töötlemise tarvis Vene tehastes (ERA, f 957, n 4, s 2, l 25).

Masina- ja metallitööstuse suurettevõtted töötasid sisseveetud energia ning Vene tooraine baasil ja ka 50% töölistest oli vene päritolu (ERA, f 1584, n 1, s 6, l 54). Laevaehitus, masinaehitus, raudteevagunite ehitus jne sõltusid täielikult Vene turu, eriti Vene sõjalaevastiku nõudmisest. Enne sõda täideti peamiselt riiklikke tellimusi (ERA, f 1831, n 1, s 4568, l 3).

Ehkki ka paberitööstus, nii nagu kaks eelmainitud tööstusharu, kuulus mõjustatud kasvu sfääri ega oleks sellisena kujunenud Eestis iseseisva riigi oludes, olid selle tekke- ja arengutingimused tänu kohalikule või lähedalasuvale toorainele ka liberaalse majandusteooria kohaselt loomulikumad. Paberitööstuse elujõudu tõestab as-

jaolu, et tselluloosi eksporditi ka Euroopasse ning Põhja-Ameerikasse (Karma 1963: 221).

Kui tööstuslik kasv Eesti alal oli tsaaririigi poolt forsseeritud, siis siinse põllumajanduse areng oli mõneti kammitsetud. Esimese maailmasõja eelõhtuks oli 40% mõisamaast suudetud talupoegade poolt välja osta. Ülejäänu kuulus ligi 1200 mõisale ning veerand mõisamaast oli taludena välja renditud. Et Balti mõisnike perekonnad elasid tihti välismaal, siis viidi kaalukas osa mõisate kasumist Eestist välja.

Talupojad olid sotsiaalsest sõltuvusest juba vabanenud, kuid majanduslik sõltuvussuhe püsis. Et sissetulekute kasvades tõsteti tavaliselt kohe renti, puudus renditalude pidajail korralik töömotivatsioon. Ostutaludest maadles enamik aga ostuvõlgadega ja kapitalide säästmine uuenduste toetuseks oli raskendatud. Seda pidurdas ka tsaaririigi eelarvepoliitika. Kõrged kaudsed maksud, mis suures osas läksid industrialiseerimiseks, ei olnud küll Venemaa üldise agraarse viletsuse peapõhjuseks (Crisp 1976: 27–28), kuid puudutasid tarbimisstandardi allasurumise ja uuendusteks vajalike kapitalide "äralõikamise" kaudu eriti valusalt talumajandeid neis piirkondades, kus üleminekul turumajandusele oli kaugemale jõutud. Ka Baltimaade talupoegi.

Eesti põllumajanduse arengutaset Tsaari-Venemaa lõpuaastatel võiks pidada ligikaudu Euroopa keskmiseks. Mõisamajandus oli enam spetsialiseerunud idaturule, sinna müüdi nuumloomi, piiritust ja piimasaadusi. Ka talude toodang jõudis Euroopa turule harva. See ei tähenda siiski konkurentsivõime puudumist: lihtsalt avara idaturu olemasolu ja põllumehe loomulik konservatiivsus ei soosinud sellesuunalisi ettevõtmisi. Ka suhtus tsaarivalitsus üsna umbusklikult talude ühistegevusliikumisse ning viimane, Eesti tingimustes hädavajalik eeldus radikaalseteks ümberkorraldusteks nii tootmis-

kui turustussfääris, sai hoo sisse alles mõni aasta enne sõja algust.

Teraviljatoodang jäi seevastu omatarvidusele alla ja leivavilja ning odavat söödateravilja osteti Venemaalt juurde (Pool 1921: 146). See oli loomulik spetsialiseerumine.

Venemaa transiitkaubandusel läbi Eesti ilmnes alates möödunud sajandi 80. aastatest tugev vähenemistendents. Kui 1881. aastal veeti läbi Eesti sadamate välja 8,5% ja sisse 17,5% Tsaari-Venemaa kaupadest (kaaluliselt), siis 1913. aastal olid vastavad arvud vaid 1,2% ja 5,2% (Inno 1955: 11). Osaliselt on see põhjendatav Tallinna sadama sõjalise otstarbe kasvuga.

Eesti oli tõesti tihedas seoses ülevenemaalise turuga. Seda orgaaniliseks pidada oleks aga liig, sest see seos oli enam k u j u n d a t u d kui kujunenud. Hoopis kaheldav on aga selle seose vajalikkus või kasu Eesti rahvale.

*

Venemaa industrialiseerimise viis määras suures osas Eesti majanduse omariiklusaegse lähtepunkti. Esimese maailmasõja käigus kandis Eesti tööstus üsna raskeid kaotusi: hävis "Waldhofi" tselluloosivabrik, paljude, peamiselt sõjavajadusteks töötanud suurtööstusettevõtete sisseseade evakueeriti täielikult või osaliselt Venemaa sisekubermangudesse (Pihlamägi 1991: 67). Ometi ei seleta ainuüksi tellimuste vähenemine mõjustatud kasvu pinnasel tekkinud tööstusettevõtetele ega sõjakaotusedki idaturu osakaalu vähenemist s e l l i s e s ulatuses.

Edgar Kanti väitele Venemaa majandusliku raskuskeskme nihkumisest itta ja kagusse on raske vastu vaielda. Kuid ka see üksi ei põhjenda toimunud

üppelist majandussuhete kitsenemist.

Hoopiski ei kannata kriitikat tees Eesti kodanluse püüdest Eestit N. Liidust majanduslikult isoleerida. Energilisi katseid idaturule pääseda ja endisi sidemeid taastada tehti Eesti poolt eriti aastail 1920–1923, mil, peamiselt Vene turu avanemise lootuses, domineeris nn suurtööstuslik orientatsioon. 1924. aasta alguses märkis NSV Liidu kaubandusesindaja aruandes Väliskaubanduse Rahvakomissariaadile: "[---] sellist rahulikku kommertsõhkkonda, mis oleks niivõrd vaba poliitilistest eelarvamustest, ei leia me üheltki teiselt maalt" (ЦГАНХ СССР, f 413, n 10, s 426, l 5). Eesti poliitiliste ringkondade suhtumine küll muutus mõnevõrra pärast 1. detsembri riigipöördekatset, ning seoses 1923.–1924. aasta pankrotiseeriaga tekkis teatud umbusk ja vähenes huvi ka majandusringkondades, kuid see ei olnud põhjus, vaid tagajärg, mis pealegi mõjutas edasiste sidemete ulatust vähe. Siinkohal sobib ehk tsiteerida Feliks Sauksi. Üritades tõestada Eesti loobumist ajalooliselt kujunenud sidemetest, väidab ta, et NSV Liidust "osteti kaupu ainult siis, kui mujalt ei saanud, või kui see osutus Eesti ärimeestele eriti tulusaks" (1968: 187). F. Sauks on kenasti sõnastanud üldise turumajandusprintsiibi: osta sealt, kust saab, ja osta odavalt. Sihiliku loobumisega kindlaks kujunenud sidemetest siin küll tegemist ei ole.

Lahenduse otsimist võib aga alustada samast lähtepunktist: miks NSV Liidu ja Eesti Vabariigi vastastikune kasu haakus sedavõrd vähe, ning edasi: mida üldse tähendas kasu NSV Liidu jaoks?

Küsimust võib vaadelda kahel tasandil: esiteks NSV Liidu olemus üldse ning sellest tulenev välismajanduspoliitika; teiseks NSV Liidu poliitika ja eesmärgid Eesti suhtes.

Nõukogude Liit oli majanduslikule autarkiale püüdlev totaalne riik. Jossif Stalin käsitas maailma majan-

dussüsteemi kuulumist kapitalismi ripatsiks või abikäitiseks olemisena (Stalin 1947: 287). 1926. aastaks, mil maailmakaubandus ja ka Nõukogude Liidu tööstus olid saavutanud sõjaeelse taseme ning põllumajandustoodang lähenes sellele, moodustas NSVL väliskaubandus 32% (kaotatud territooriume arvestades 40%) Tsaari-Venemaa väliskaubanduskäibest 1913. aastal (Carr, Davies 1969: 705). Totaalse majanduse üheks võtmeelemendiks on väliskaubanduse riiklik monopol. Nõukogude liidrid tundsid küllaltki täpselt, et välisvõistlus võib lisaks tööstusliku kasvu mahasurumisele viia hävingule kogu sotsialistliku süsteemi (Smith 1972: 9). Autarkiline majandussuund, taastamine ja industrialiseerimine oma jõule tuginedes, nõudis ka rangust maa majanduse arendamisel. Et eksportkaupu oli vähe, välisvaluuta seetõttu raskesti kättesaadav ning nõudmine tarbekaupadele alla surutud, mis on seletatav vene inimese vaese mineviku ja "piiratava mentaliteediga", võidi kättesaadavad ressursid rakendada eelkõige tööstustehnoloogia, tooraine jms ostuks. Väliskaubanduse riiklik monopol hoidis ära tarbekaupade sissevoolu.

1926. aastal tõmmati maailma raharinglusest tagasi kullal baseeruv tšervoonets. Nõukogude välisvaluuta muutus isoleerituks, tema vahetuskurss, mille määras Riigipank, ebareaalseks. Muutus üldse võimatuks määratleda, kas Nõukogude kaupade eest saavutatud hinnad andsid välismaal omamaa hindadega ja omahinnaga võrreldes kahjumit või kasumit. Nii näiteks arvestati Eestis, et NSV Liidu soola vedu siia on kallim kui hind, mis selle eest saadakse (ERA, f 891, n 1, s 147, l 17). Väliskaubandus ei toiminud mitte kasu saamiseks selle traditsioonilises mõttes, eksporditi selleks, et maksta planeeritud impordi eest.

Väliskaubanduse riiklik monopol andis Nõukogude juhtidele relva, mida sai otseselt ja väga efektiivselt ka-

sutada poliitilistel eesmärkidel. Seoses sellega iseloomustavad N. Liidu üldist välismajanduspoliitikat pidevad rõhuasetuse muutused: kümnendi alguses kohandati kaubandussuundi *de jure* tunnustuse saamiseks läänerii-kidelt (Smith 1972: 30), üritusi pärast Locarno konverentsi piiririikidele majanduslikult läheneda võib seostada jahenemisega Saksamaa vastu jne. Et niisuguste võngete algpõhjuseks võis olla hoopis kolmandate riikide välispoliitika, oli see N. Liidu kaubanduspartneritele eriti tülikas.

NSV Liidu poliitiliste eesmärkide osas Eesti suhtes on vastavate arhiivide praeguse kasutatavusastme tõttu paljugi segast. Ka ei ole totaalse riigi välispoliitika tegelikult sugugi järjekindel: ladviku eri voolude võitlusest johtub sammude süsteemitus.

Hüpoteesi, et 1. detsembri riigipöördekatsele eelnes "revolutsioonilise situatsiooni" tekitamise püüe ka Eesti majanduse kahjustamise kaudu, toetab suhete kitsendamise sünkroonsus 1922. aasta lõpust kuni 1923. aasta alguseni, samuti viis, kuidas seda tehti — eriti Eestile nii majanduslikus kui sotsiaalses mõttes väga olulise vedurite parandamise lepingu nurjaajamisel (vt Valge 1991: 92–94). Nõukogude liidrid võisid siiralt uskuda, et Eesti majandus on pärast idasidemete kokkutõmbamist kokkuvarisemise äärel, sest kaubandusesinduste aruanded kümnendi esimesest poolest sisendasid seda arvamust (ЦГАНХ СССР, f 413, n 10, s 421, l 40; s 425, l 43; s 427, l 4). Pärast 1924. aastat muutusid aruanded realistlikumaks.

Nõukogude 1917. aasta revolutsioonilise internatsionalismi teisenemine Stalini 1925. aasta väljakutsuvaks natsionalismiks (Day 1981: 40) on jälgitav ka NSV Liidu meetodite muutumises Eesti suhtes. Lootused proletaarse revolutsiooni võitmiseks taandusid, kuid Eesti luure andmeil arvas vähemalt üks osa Nõukogude

liidreist 1925. aasta alguses, et Eesti ja Läti liidendamine on saavutatav diplomaatilisel teel, Leedu jaotamise hinnaga (ERA, f 957, n 1, s 251, l 25). Sellise variandi realiseerimiseks vajaliku kõrgepinge rahvusvahelises olukorras laadis aga oktoobri alguses toimunud Locarno konverents hoopis maha. 1926. aasta alguses Välisministeeriumi Informatsiooni Büroo juhatajale Hans Oidermannile laekunud agentuurandmetel oli Balti-küsimus taas poliitbüroo laiendatud koosolekul päevakorras 31. oktoobril 1925. a. Istungil olevat ilmnenud kaks suunda: Zinovjev, Stalin, Dzeržinski, Molotov jt pooldasid agressiooni, Kamenev, Litvinov, Sokolnikov, Rudzutaks jt aga arvasid, et Balti riigid tuleb allutada rahulikult, majandusliku ja poliitilise lähenemise teel või kasutades majanduslikku survet. Ülekaalu sai teine vool: majanduslik ja võimalikult ka poliitiline lähenemine, lõppeesmärgiks Balti mere sadamate piiramatu kasutamine ühel või teisel kujul (ERA, f 957, n 1, s 369, l 3–4). Selle teabe õigsuses võib muidugi kahelda, kuid raske on leida motiivi, miks olnuks niisugune valeinformatsioon NSV Liidule või mõnele teisele riigile vajalik. Ka Nõukogude saadik mainis ühes eravestluses, et poliitbüroo on küsimust arutanud ja pidanud vajalikuks majanduslikku ning poliitilist lähenemist (ERA, f 957, n 1, s 369, l 14).

NSV Liit muutuski Eestis mõneks ajaks väga aktiivseks. 1925. ja 1926. aastal anti Eestile mitmeid tellimusi. 1926. aasta alguses sai Nõukogude kaubandusesindus korralduse tõrjuda Eesti turult välja teised suhkru, soola ja paljude elektrikaupade importijad (ЦГАНХ СССР, f 5240, n 19, s 528, l 9). Selleks hakati neid kaupu realiseerima odavamalt ja ka üksikmüügil, kartuses, et vastasel korral veetakse kaup lihtsalt suurte partiidena Eestist välja. Väikemüük tekitas Eesti kaubandusringkondades pahameelt ja vallandas elava poleemika ajakirjanduses — hakatigi arutama NSV Liidu kavasid Eestit

majanduslikul teel vallutada. Üritus ise lõppes ebaõnnestunult tarnete järjekindlusetuse tõttu (suunamuutused?).

NSV Liidu ambitsioonikate poliitiliste eesmärkidega seostub ka püüd igati vältida Balti liidu tekkimist (Rauch 1974: 109–110; Medijainen 1990: 15). Liidu keskse riigina nähti Lätit (ERA, f 957, n 1, s 369, l 39). Just sooviga Lätit N. Liidule enam lähendada ning hiljem Eestit ja Lätit majanduslike vahenditega üksteisele vastandades Eesti—Läti tolliuniooni kujunemist mineerida võib tõenäoliselt seletada transiidieelistusi ja mitut soodsat pakkumist Lätile. Ja nii nagu 1920. aastal oli Balti riikide liidu loomine läbi kukkunud Eesti soovi tõttu siiski eraldi rahu sõlmida (Arumäe 1983: 31), mille eest ka "preemiat" saadi, maksti Läti järeleandlikkus kinni Eestiga võrreldes või Eesti arvel eelisseisundisse asetamisega.

*

Detailidesse süvenematagi on selge, et tegeliku vastastikuse majandusliku tõmbega oli Eesti—Nõukogude kaubandusel väga vähe ühist. Eesti omariiklusaegne arengusuund oli normaalne ja loomulik sel juhul, kui pidada totaalset riiki Venemaa jaoks normaalseks ja loomulikuks.[2] Aga kui mitte?

Venemaast eraldunud territooriumidega kaotas impeerium kogu tööstuspotentsiaalist 19%, sealhulgas vil-

[2]Mis on Venemaale olemuslik? Võib öelda, et eestlastel, kes on Vene võimu all olnud keisririigi suhteliselt normaalsetel aegadel, on vedanud. Kui aga rõhud ümber tõsta ja väita näiteks, et kahe maailmasõja vahel demokraatliku Venemaa koosseisus olles ei oleks eestlased ja lätlased rahvustena hävinud ja säilinud tegelikult hävinud väikerahvad? Missugune on Balti rahvaste roll Vene "piiratava mentaliteedi" redutseerimises (või Baltimaade Venest eraldatus kui "piiratava mentaliteedi" tootja), ühiskondliku mõtte kujunemises üldse, katsepolügoonina?

lase riide tööstusest 46%, nahatööstusest 37%, paberitööstusest 35%, keemiatööstusest 22%, puuvillatööstusest 21%, metallitööstusest 19% (Nove 1982: 16), elanikkonnast alla 20%, kuid nende arvude suhet ja eelnenud importi ei saa, kasvõi majandussuuna paratamatu muutuse tõttu iga riigi sõjajärgses arengus, võtta Venemaa oletatava sisseveo hindamisel kindlaks aluseks . Rudolf Renning, Eesti—Nõukogude kaubanduskoja direktor ja innukas NSV Liidule majandusliku lähenemise propageerija, tegi huvipakkuva kalkulatsiooni 1926. aastal, s.t ajal, mil Eesti oli oma ümberorienteerumise vaevad juba suuremalt jaolt üle elanud. Renning hindas Eesti võimalikku eksporti NSV Liitu kokku 60–65 miljonile Eesti kroonile, sealhulgas tekstiilitööstuse toodang 30 miljonit, paberitööstuse toodang 13–15 miljonit, masinaehitustoodang 5 miljonit, ning võimalikku importi 12,5 miljonile, aasta pärast aga, NSV Liidu kaupade sortimendi mitmekesistudes, 25–30 miljonile Eesti kroonile (Renning 1926). See tähendab, et juhul kui NSV Liidu osakaal kasvanuks teiste välissidemete arvel, moodustanuks see kümnendi teisel poolel *ca* 2/3 Eesti ekspordist ja *ca* 1/3 impordist. Renningu hinnang põhineb aga arvestusel, mida Eestil oli NSV Liidule pakkuda, ning on tõepärane vaid juhul, kui NSV Liit otsustanuks anda Eestile ühepoolseid eeliseid nii teiste maade kui passiivse kaubabilansiga leppimise näol. Niisuguseid eeliseid andnuks NSV Liit aga ainult ENSVle.

Vene keisririigi 1913. aasta ja Eesti Vabariigi 1928. aasta väliskaubanduse struktuuri sarnasus ei peegelda mitte ainult nende riikide lähedast seisundit oma aja maailmamajanduses. Viimases toimib midagi ühendatud anumate seaduse taolist: Venemaa traditsioonilise ekspordi ärajäämine või tugev vähenemine alandas vastavate kaupade nivood maailmaturul, põhjustas hinnatõusu ja tagas teiste riikide, sh Eesti vastavate ma-

Januseon, Juhan 1932. *Eesti majanduslik areng.* Tallinn: Põllumajanduslik Konjunktuuribüroo

Kant, Edgar 1990. Eesti geopoliitilisest ja geoökonoomilisest asendist, eriti Venemaa suhtes. — *Akadeemia*, nr 6, lk 1229–1250

Karma, Otto 1963. *Tööstuslikult revolutsioonilt sotsialistlikule revolutsioonile Eestis.* Tallinn: ENSV TA Ajaloo Instituut

Kukk, Juhan 1929. Otto Strandman majanduspoliitikuna. — *Vaba Maa*, nr 283, 30. XI, lk 2

Köörna, Arno 1961. *Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni majanduslikud eeldused Eestis.* Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus

Medijainen, Eero 1990. Balti ühisturu mõtte ajaloost. — *Horisont*, nr 5, lk 12–15

Munting, Roger 1982. *The Economic Development of the USSR.* London—Canberra: Croom Helm

Nove, Alec 1982. *An Economic History of the USSR.* Penguin Books

Ojamaa, H., A. Varmas, T. Varmas 1946. *Eesti ajalugu.* Stockholm: Eesti Raamat

Pihlamägi, Meie 1991. Tööstuspoliitika omariikluse algaastail Eestis (1918–1919). — *Eesti TA Toimetised. Ühiskonnateadused*, kd 40, nr 1, lk 67–72

Pool, Theodor 1921. Eesti põllumajandus ja selle arenemise sihtjooned lähemas tulevikus. — *Agronoomia*, nr 4, lk 145–174.

Hauch, Georg von 1974. *The Baltic States: Estonia, Latvia and Lithuania: The Years of Independence 1917–1940.* London: Hurst

Kenning, Rudolf 1926. Meie majandussuhted Venega. — *Vaba Maa*, nr 217, 16. IX, lk 2

Kenning, Rudolf 1928. Venemaa ja Balti majandus. — *Vaba Maa*, nr 142, 23. VI, lk 2 (initsiaalid *R. R.*).

Riigikogu II koosseis. Täielikud protokollid: II istungjärk. 1923.

Riigikogu II koosseis. Täielikud protokollid: IX istungjärk. 1925.

Sanks, Feliks 1968. *Kaubanduse arengust Eestis kapitalismi tingimustes (1900–1940).* Tallinn: Eesti Raamat

Smith, Glen Alden 1972. *Soviet Foreign Trade: Organization, Operations and Policy, 1918–1971.* New York—Washington—London: Praeger Publishers

Stalin, Jossif 1947. *Teosed.* 7. kd. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus

Tominga, William 1970. *Mälestused.* Toronto: Kultuur

Toome, Anatol 1922. Üldjooned Eesti transiidist 1920–1921. a. ja tema järgnevad perspektiivsed. — *Eesti Statistika Kuukiri*, nr 1, lk 118–167

Torpan 1984 = Торпан, Нина. *Монополистический капитал в промышленности Эстонии (90-е годы 19 в.– 1917 г.).* Таллин: Ээсти раамат

Uustalu, Evald 1968. *Eesti Vabariik.* Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv

Valge, Jaak 1991. Eesti üleminek uuele majanduspoliitikale ja Otto Strandmani osa selles. — *Eesti TA Toimetised. Ühiskonnateadused,* kd 40, nr 1, lk 90–96

Väliskaubandus 1923. a. 1924. Tallinn

Väliskaubandus 1924. a. 1925. Tallinn

Väliskaubandus 1925. a. 1926. Tallinn

Väliskaubandus 1926. a. 1927. Tallinn

Väliskaubandus 1927. a. 1928. Tallinn

Väliskaubandus 1928. a. 1929. Tallinn

Väliskaubandus 1929. a. 1930. Tallinn

Witte, Sergei 1937. *Mälestused.* Tartu—Tallinn: Loodus

DOKUMENTE PETSERI- JA VIRUMAA JAOTAMISE KOHTA

EESTI NSV ÜLEMNÕUKOGU PRESIIDIUMI SEADLUS EESTI NSV PETSERI MAAKONNA LIKVIDEERIMISE JA ENDISE PETSERI MAAKONNA VALDADE JA VALLAOSADE VÕRU MAAKONNAGA LIITMISE KOHTA*

Vastavalt NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi 23. augusti 1944. a. seadlusele "Pihkva oblasti moodustamise kohta VNFSV koosseisus":

I. Likvideerida Eesti NSV Petseri maakond.

II. Liita Eesti NSV Võru maakonnaga järgmised endise Petseri maakonna vallad ja vallaosad, millised ei lähe üle VNFSV Pihkva oblasti koosseisu:

1. Mäe vald — tervelt.

2. Järvesuu vald, välja arvatud valla ida- ja põhjapoolne osa, mille piiriks on järgmine joon: algab valla piirist lõuna pool Linnaste küla, suundub loodesse ja pöördub ida pool Lutepää küla põhja, kust läheb lääne pool Jatsmani ja Jäätsrova külasid kuni Kalda valla piirini ida pool Velna küla, millest põhja pool pöördub läände kuni Kalda valla piirini.

3. Saatse vald, välja arvatud valla kirde- ja kagupoolne osa, mille piiriks on järgmine joon: algab valla piirist põhja pool Krabilova küla, suundub kirdesse lääne pool Vedernika ja Lädina külasid kuni Mološva—Satseri maanteeni, läheb edasi loodesse põhja pool Perdagu küla kuni valla piirini lõuna pool Linnaste küla.

4. Petseri valla osa, mis asub vasemal pool Piusa jõge. Nimetatud Petseri valla osa liita Saatse vallaga.

---

* *Eesti NSV Teataja*, nr 5, 10. II 1945, lk 58.

5. Meremäe vald, välja arvatud valla kagupoolne osa, mille piiriks on järgmine joon: algab valla piirist põhja pool Moona küla ja suundub kirdesse põhja pool Voronkina küla valla teisepoolse piirini lääne pool Lapteva küla.

Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi Esimees J. Vares.
Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi Sekretär V. Telling.

Tallinn, 18. jaanuaril 1945.

UUTE RAJOONIDE MOODUSTAMINE*

VNFSV Ülemnõukogu Presiidiumi seadlustega 18. detsembrist 1944 ja 15. ning 16. jaanuarist moodustati uued rajoonid:

a) Jaroslavli oblasti koosseisus: [---];

b) Kostroma oblasti koosseisus: [---];

c) Pihkva oblasti koosseisus:

1. Katšanovo rajoon — keskusega Katšanovo külas. Rajooni koosseisu lülitati uuesti moodustatavad külanõukogud: Britšinski, Võssokovski, Gorbunovski, Djadnovski, Žurkovski, Katšanovo, Laura, Lugovski, Pavlovski, Rotovski, Stukolovski ja Šuminski.

2. Petseri rajoon — keskusega Petseri linnas. Rajooni koosseisu lülitati: linnad Petseri ja Uus-Irboska ja uuesti moodustatavad külanõukogud: Velje, Verebkova, Gnilkina, Gorodištše, Ivanovo-Boloto, Irboska, Kuleiski, Lezgi, Mitkovitski, Pangevitsa, Petseri, Petški ja Senno.

3. Põtalovo rajoon — keskusega Põtalovo linnas. Rajooni koosseisu lülitati: Põtalovo linn ja uuesti moodustatavad külanõukogud: Arteminski, Bubnovski, Vorošilovski, Võsgorodski, Gavrovski, Gorski, Ždanovski, Žogovski, Zautrojenski, Zahhodski, Linovski, Mohhovski, Nivski, Nossovski, Paltsevski, Põtalovo, Skordovski ja Tovarovski.

AKT**

Seoses Pihkva oblasti moodustamisega koostas kooskõlastamiskomisjon koosseisus Pihkva oblasti poolt kooskõlastamiskomisjoni esimees sm. A. I. Barygin, kooskõlastamiskomisjoni liige sm. M. V. Nečaev, Eesti NSV poolt kooskõlastamiskomisjoni esimees sm. N. H. Andresen ja kooskõlastamiskomisjoni liige sm. A. A. Leonov NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi 23. augusti 1944. aasta seadluse alusel käesoleva akti

---

* *NSVL Ülemnõukogu Teataja*, nr 10, 28. II 1945, lk 4.

** **Eesti Riigiarhiiv, f R-3, n 2, s 23, l 36–61. Kinnitatud koopiad. Tõlge vene keelest.**

Eesti NSV territoriaalse, administratiivse ja majandusliku jaotamise kohta.

1. Eraldada äsjamoodustatud Pihkva oblastile 1135 km^2 suurune territoorium — elanike üldarvuga 1. novembril 1944. a. toimunud loenduse järgi 40 709 inimest, sealhulgas 2328 linnaelanikku, 38 381 maaelanikku —, mille koosseisus on Petseri linn, 6 täielikult ja 4 osaliselt eralduvat valda, neis asustatud punkte 471. (Vt. lisad nr. 1 kuni 11.)

2. Määrata Eesti NSV ja Pihkva oblasti vaheline piir kindlaks järgmist joont pidi:

Alates lõunast piki ENSV Petserimaa ja Võrumaa maakondade piiri Meremäe valla piirini, — lääne poolt Sohhina küla, ida poolt Kivioru k., põhja poolt Lomištše k., lääne poolt Tootsi k., ületab Pihkva—Riia maantee lääne poolt Gorlanova k., suundub põhja lääne poolt Moona k. piki Meremäe valla piiri, edasi läheb piir kirdesse põhja poolt Voronkina k. järvest mööda, lääne poolt Lapteva k., suundub põhja piki Meremäe ja Petseri valdade piiri kuni Veski jaamani Petseri—Võru raudteel, sealt pöörab piir itta ja läheb mööda Piusa jõge kuni Saatse valla piirini Räptseva k. lõunas ja edasi itta mööda Saatse ja Petseri valla piiri, põhja pool Krabilova k. pöördub piir kirdesse ja läheb lääne poolt Vedernika ja Läpina k. Moložva—Satseri maanteeni ja läheb edasi loodesse Perldagu k. mööda, lõuna poolt Linnaste k., ida poolt Lutepää k., kust pöördub põhja ja läheb lääne poolt Jatsmani ning Jäästrova külasid, ida poolt Velna k., kus pöördub läände ja jõuab piki Järvesuu ja Kalda ning Mäe ja Kalda valdade piiri, mööda Pihkva järve lääne poolt Kolpina saart VNFSV ja ENSV piirini.

3. Anda endisest Eesti NSV rahvamajandusest äsjamoodustatud Pihkva oblastile üle:

a) tööstuse alal

2 vabariikliku alluvusega riiklikku ettevõtet (üks neist lõpuni ehitamata).

10 kohaliku alluvusega ettevõtet, neist taastatakse 4, kogutoodangu mahu oodatava täitmisega 1944. aastal riikliku tööstuse poolt kogusummas 118,6 tuh. rub. (Vt. lisa nr. 12.).

b) põllumajanduse alal

1 sovhoos kolme osakonnaga (Pankjavitsa, Kirova, Laura), ilma traktoripargita. 4 hobust, teisi kariloomi pole.

c) metsamajanduse alal

21 tuh. ha metsaga kaetud ala.

d) maanteede-majanduse ja side alal

Tänan Eesti Vabariigi Ülemnõukogu Presiidiumi loa eest publitseerida seni salajased materjalid. Lisades leiduvad kohanimed on esitatud muutmatult ja translitereeritud rahvusvahelise süsteemi järgi, v.a. vallanimed ja mõned tuntumad kohanimed. Tühja lahtrit tabelis märgib + . *M. O.*

Rüklike auto—hobuteede võrk kogupikkusega 139,5 km ja kohaliku tähtsusega teed 194,5 km; linna telefonivõrk liinide pikkusega 14,92 km, juhtmeid 252,28 kilomeetrit, kaablit 1,966 km.

Telefonijaamade monteeritud maht 100 numbrit, sealhulgas 14. novembri 1944. a. seisuga tegutsevad 57 numbrit. Üks raadiotranslatsioonisõlm 30 raadiotranslatsioonipunktiga. (Vt. lisa nr. 13.)

e) kaubanduse ja ühiskondliku toitlustamise alal

Jaekaubandusvõrk 10 kaubapunktiga. Ühiskondliku toitlustamise võrk 3 sööklaga. (Lisa nr. 14.)

f) elamu-kommunaalmajanduse alal

Elamufond Petseri linnas 35 335 m^2, sealhulgas kohalike nõukogude fond 12 535 m^2. Petseri kommunaalne elektrijaam võimsusega 100 kW, veevärk võrgu kogupikkusega 1,5 km, keskmise ööpäevase tootlikkusega 20 m^3 ööpäevas. Kanalisatsioonivõrk pikkusega 4,5 km, peakollektorite läbilaskevõimega 125 kuupmeetrit tunnis, 1 saun üheaegse mahutavusega 44 riietuskohta.

g) hariduse alal

72 üldhariduskooli õpilaskontingendiga 1944/1945. õppeaasta alguses 7217 inimest, sealhulgas:

I–IV klassides	5156 inimest
V–VII "	1061 "
VIII–X "	-

Üks lasteaed Petseri l. 40 kohaga.

Üks lastekodu Petseri l. 80 kohaga.

Üks raamatukogu Petseri l.

h) kunsti ja kinofikatsiooni alal

Üks tegutsev kinoteater Petseri l.

i) tervishoiu alal

Üks haigla 20 voodikohaga, üks ambulatoorium, kaks arstipunkti, 2 velskripunkti, 50 kohta alalises lastesõimes. (Vt. lisa nr. 15.)

j) sotsiaalkindlustuse alal

Üks arstlik-töökomisjon.

4. Pihkva oblastile eraldatud administratiivüksused (vallad, Petseri l.) koos kogu aparaadi, varanduse ja inventariga antakse täielikult üle sellises olekus, millises nad eksisteerisid Eesti NSVst eraldamise hetkeni.

Partei ja nõukogude maakonnaorganisatsioonide juhtivad kaadrid ja spetsialistid antakse Pihkva oblastile üle kokkuleppe alusel, arvestades nende rahvuslikku eripära ja osutatud soovi.

5. Määrata, et kogu võlgnevuse kustutamine nii asutuste aparaadi palga kui ka teiste administratiiv-majanduslike kulude osas kuni üleandmise päevani (15. november 1944. aastal) peab olema tehtud ENSV Rahanduse Rahvakomissariaadi poolt.

6. Pretensioone maa-ala administratiiv-majandusliku jaotamise juures kumbki pool esitanud pole.

16. novembril 1944. a.

Kooskõlastuskomisjoni esimees Eesti NSV poolt: (N. Andresn)
Kooskõlastuskomisjoni esimees Pihkva Obl. Töörahva Saadikute Nõukogu poolt: (A. Barygin)
Liikmed: (A. Leonov) (N. Nečajev)

Lisa nr. 1.

PETSERI VALLA ASUSTATUD PUNKTIDE NIMEKIRI ÜHES NENDE ELANIKE ARVU OSUTAMISEGA

Nr.	Asustatud punkti nimi	Elanike arv 1. XI. 44. a.		
		venelased	eestlased	lätlased
1.	Čal'covo	–	51	–
2.	Tajlovo	296	–	–
3.	Šljahovo	53	–	–
4.	Golovino	–	93	–
5.	Lazarevo	–	31	–
6.	Kotelevo	38	–	–
7.	Povsidovo	17	–	–
8.	B. Goruška	–	33	–
9.	M. Goruška	–	10	–
10.	Gorelyj rej	57	–	–
11.	Dvenkovo	36	11	–
12.	Arestovo	143	–	–
13.	Krivonožka	21	–	–
14.	Ščevelevo	44	–	–
15.	Poleno	74	–	–
16.	Ulanovo	105	–	–
17.	Demidovo	–	23	–
18.	Syromjatina	76	–	–
19.	Stukolovo	79	–	–
20.	Kuničina gora	60	–	–
21.	Rossolovo	79	–	–
22.	Kudrovo	39	–	–
23.	Boron	49	–	–
24.	Litanovo	50	–	–
25.	Sahalin	57	–	–
26.	Slaboda	276	–	–
27.	Butyr'ki	390	–	–
28.	Šamihino	18	–	–
29.	Kamtino	–	11	–

30.	B. Pačkovka	102	–	–
31.	Malaja Pačkovka	188	–	–
32.	Zagor'e	120	–	–
33.	Tevikovo	19	–	–
34.	Belousovo	–	8	–
35.	Keh'kovo	–	81	–
36.	Boronnok	–	90	–
37.	Sjajilo	–	48	–
38.	Kustovo	–	27	–
39.	Gorelyj Bor	–	24	–
40.	Nutricovo	–	15	–
41.	Aniskovo	–	6	–
42.	Černojarovo	10	–	–
43.	Muraškino	21	–	–
44.	Jupatovo	–	38	–
45.	Bobkovo	68	–	–
46.	Lysihino	7	–	–
47.	Ševelevo	25	–	–
48.	Ul'jancevo	50	–	–
49.	Dekšino	83	–	–
50.	Volodino	91	–	–
51.	Podovalicy	75	–	–
52.	Novaja	25	–	–
53.	Teterkino	7	–	–
54.	Pometkino	24	–	–
55.	Pavlovo	35	–	–
56.	Čerehovo	25	–	–
57.	Maškovo	150	–	–
58.	Rogova Gora	25	–	–
59.	Bystra	–	8	–
60.	Ragazino	257	–	–
61.	Mačurino	–	40	–
62.	Zažino	56	–	–
63.	Ėmel'janovo	49	–	–
64.	Verepkovo	126	–	–
65.	Myl'nikovo	187	–	–
66.	Golino	50	–	–
67.	Zatul'e	14	–	–
68.	Vaartsi	–	71	–
69.	Zalapov'e	29	–	–
70.	Retino	41	–	–
71.	Sredne Nečaevo	–	45	–
72.	Ryžikovo	–	57	–
73.	Vederkino	–	64	–
74.	Babino	65	–	–
75.	Zales'e	133	–	–

76.	Lebedy	109	–	–
77.	Zadreb'e	77	–	–
78.	Bulatnovo	–	78	–
79.	Gvozdnikovo	38	–	–
80.	Laubino	85	–	–
81.	B. Buravcy	–	54	–
82.	L. Mjae [Mäe]	–	33	–
82.	Košelevka	3	–	–
83.	Bejvsko	102	–	–
84.	Račeevo	–	68	–
85.	St. Pečery	85	–	–
	Kokku	4633	1142	–

Kõik kokku 5775

Lisa nr. 2.

SENNO VALLA ASUSTATUD PUNKTIDE NIMEKIRI ÜHES NENDE ELANIKE ARVU OSUTAMISEGA

Nr.	Asustatud punkti nimi	Elanike arv 1. XI. 44. a.		
		venelased	eestlased	lätlased
1.	Bol'šie Rečki	140	–	–
2.	Malye Rečki	58	–	–
3.	Černyševo	67	–	3
4.	Senno — Senno hutor	501	1	–
5.	Ivericy	97	–	–
6.	Panikovka	45	–	–
7.	Podgrom'e	310	1	–
8.	Grjadišče	26	–	–
9.	Luki—Bogorodickoe	336	11	–
10.	Goruška I	91	–	–
11.	N. Izborsk	309	21	2
12.	Kolomno	20	2	1
13.	Viski	389	2	–
14.	Niž. Koponicy	128	–	–
15.	Verh. Koponicy	129	–	–
16.	Barabanovo	29	–	–
17.	Kolomno II	+	+	+
18.	Kolomno I	124	–	–
19.	Zagor'e	70	1	–
20.	Kuncevo	74	–	–
21.	Soha	91	7	–
22.	Letnij Borok	115	–	–
23.	Lesicko	308	2	–

24.	Malye Kalki	162	–	–
25.	Bol'šie Kalki	156	–	–
26.	Apohovo	32	–	–
27.	Barapanovo	62	–	–
28.	Usadišče	110	–	–
29.	Pečki	180	–	–
30.	Goruški II	103	–	–
31.	Malye Vidoviči	189	–	–
32.	Bol. Vidoviči	261	–	–
33.	Rešetovo	+	+	+
34.	Podovčin'e	44	–	–
35.	Zaput'e	135	–	–
36.	Bol. Gverstan'	115	–	–
37.	Mal. Gverstan'	101	–	–
38.	Podgor'e	72	–	–
39.	Kudina Gora	73	–	–
40.	Krivsk	101	–	–
41.	Moločkovo Dubenec	81	–	–
42.	Ivanovo boloto	241	–	–
43.	Fomino podpolot'e	+	+	+
44.	Litoviž	80	–	–
45.	Pesok	132	–	–
46.	Zimnij Borok	296	–	–
47.	Višnekovo	129	–	–
48.	Bol. Manikovo	72	–	–
49.	Mal. Manikovo	52	–	–
50.	Sludicy	103	–	–
51.	Golbiticy	103	–	–
52.	Moložva Lap.	296	–	–
53.	Kilinec	+	+	+
54.	Moložva Oblicovo	235	–	–
55.	Issad	?*	–	–
		7120	48	6

* Lahtris on maha tõmmatud 235. *Toim.*

Lisa nr. 3.

IRBOSKA VALLA ASUSTATUD PUNKTIDE NIMEKIRI ÜHES NENDE ELANIKE ARVU OSUTAMISEGA

Nr.	Asustatud punkti nimi	Elanike arv 1. XI. 44. a.		
		venelased	eestlased	lätlased
1.	Izborsk I	353	–	5
2.	Izborsk II	292	–	–
3.	Izborsk III	60	–	–
4.	Oparino	57	–	–
5.	Vastcy	202	–	–
6.	Krupsk-Nižn.	125	–	–
7.	Krupsk Verh.	46	–	–
8.	Plitka	31	–	–
9.	Kamenka	75	–	–
10.	Aspotovo	51	–	–
11.	Zamogil'e	66	–	–
12.	Zabrod'e	64	–	–
13.	Brod	75	–	5
14.	Dubnik	95	–	–
15.	Slizovo	56	–	–
16.	B. Mil'cy	230	–	–
17.	B. Mil'cy II	68	–	–
18.	M. Mil'cy	323	–	–
19.	Zalav'e	120	9	–
20.	Zabab'e	89	–	–
21.	Plesok	99	–	–
22.	Ledišče	12	–	–
23.	Zagriv'e	2	–	24
24.	Lebež	80	–	–
25.	Novoe Volkovo	34	–	–
26.	Volkovo	93	–	–
27.	Zuevo	161	–	–
28.	Filippovo	44	11	–
29.	Krjakovo	174	–	–
30.	Teševicy	135	–	–
31.	Maly	131	–	–
32.	Zahnovo	128	–	–
33.	Rogovo	100	–	–
34.	Gnilkino	139	–	–
35.	Konečki	80	–	–
36.	Makorovo	25	–	–
37.	Mokšino	59	–	–
38.	Vertuškino	40	–	–

39.	Trostino	34	–	–
40.	Bobkovo	70	–	–
41.	Piskoni	150	–	–
42.	Podvišan'e	45	–	–
43.	Zadreb'e	64	–	–
44.	Petrovsk	104	–	–
45.	Kosygino	83	–	–
46.	Anaškino	41	–	–
47.	Goristnica	18	–	–
48.	Mihalevo	50	–	–
49.	Kyrgemjae [Kõrgemäe]	10	13	–
50.	Kot'ja-Gora	18	–	–
51.	Vel'e	76	5	–
52.	Poddub'e	93	–	–
53.	Kostino	80	–	–
54.	Kulanovo	33	–	–
55.	Rešetovo	18	–	–
56.	Zvanovo	52	–	–
57.	Novaja	119	–	–
58.	Bel'kovo	59	–	–
59.	Bodogovo	55	–	–
60.	Kolosovka I	81	3	–
61.	Kolosovka II	37	–	–
62.	Kolosovka III	54	–	2
63.	Kurkovo	80	–	–
64.	Tret'jakovo	64	–	–
65.	Vjaz'movo	48	–	–
66.	Avdoševo	93	–	–
67.	Pyževo	22	–	–
68.	Kil'sk	38	–	–
69.	Tgreb	46	–	–
70.	Obolčani	21	–	–
71.	Borščevicy	114	–	–
72.	Kljukušino	35	–	–
73.	Davydovo	38	–	–
74.	Gusenic	154	–	–
75.	Bor-Bel'kovo	97	–	–
76.	Babino	77	–	–
77.	Polzohnovo	30	–	–
78.	Lakno	22	–	–
79.	Zapol'e	34	–	–
80.	Kobylkino	36	–	4
81.	Turok	67	–	–
	Kokku	6578	41	58

Kõik kokku 6577

Lisa nr. 4.

VILO VALLA ASUSTATUD PUNKTIDE NIMEKIRI ÜHES NENDE ELANIKE ARVU OSUTAMISEGA

Nr.	Asustatud punkti nimi	Elanike arv 1. XI. 44. a.		
		venelased	eestlased	lätlased
1.	Sigovo	–	73	–
2.	Pečerskoje Olohovo	–	29	–
3.	Čeremnovo	–	83	–
4.	Nevskoe Olohovo	–	64	–
5.	Nečaevo	–	34	–
6.	Malyj Bereznjug	–	12	–
7.	Kovjazlovo	–	53	–
8.	Podles'e	7	14	–
9.	Kubanovo-Žukovo	–	36	–
10.	Barkanovo	–	64	–
11.	Dubovo	18	–	–
12.	Pal'cevo	–	21	–
13.	Vruda	–	61	–
14.	Kerino	–	64	–
15.	Smojanik	–	154	–
16.	Podzabrož'e	–	21	–
17.	Usovo	–	18	–
18.	Kol'covo	47	–	–
19.	Moldaivišče	–	19	–
20.	Mančihino	16	–	–
21.	Zelena Gora	32	–	–
22.	Juncevo	–	43	–
23.	Dubrovka	54	–	–
24.	Saltanovo	–	51	–
25.	Gorohovo	90	–	–
26.	Veselkino	–	25	–
27.	Podgor'e	–	56	–
28.	Zamšar'e	41	–	–
29.	Dovydov-Konec	132	–	–
30.	Metkoviči	347	–	–
31.	Motovilovo	89	–	–
32.	Prudišče	60	23	–
33.	Kašel'ki	1	88	–
34.	Zabelino	–	82	–
35.	Poddub'e	4	19	–
36.	Mahnovo	1	38	–
37.	Suhlovo	42	?*	–

38.	Vohino	3	22	–
39.	Lytino	4	39	–
40.	Vašina gora	199	10	–
41.	Matylino	55	8	–
42.	Tryntovo	5	86	–
43.	Makarovo	–	64	–
44.	Račevo	142	10	–
45.	Kašel'ki	–	90	–
46.	Zaput'e	2	105	–
47.	Brezdelovo	17	24	–
48.	Rakovo	1	42	–
49.	Pečersk. Zagor'e	57	–	–
50.	Potolovo	12	33	–
51.	Kučino	47	7	–
52.	Andrejkovo	28	82	–
53.	Lukovka	6	21	–
54.	Lykovo	6	397	–
55.	Gačarino	–	28	–
56.	Ugar'eno	24	10	–
57.	Buravenki	–	74	–
58.	MET-Zagor'e	7	69	–
59.	Sakolovo	1	62	–
60.	Panikoviči	18	15	–
61.	Tormahino	42	43	–
62.	Ignatovo	–	66	–
63.	Kuroviči	–	24	–
64.	Zabolot'e	1	116	–
65.	Umkoviči	2	214	–
66.	Zatrub'e	–	175	–
67.	Bebeškino	15	46	–
68.	Pokolodovo	–	71	–
69.	Ulazovo	–	12	–
	Kokku	1675	3290	

Kõik kokku 4965

* Tabelisse on trükitud Vohino nimi. *Toim.*

Lisa nr. 5.

ROOTOVO VALLA ASUSTATUD PUNKTIDE NIMEKIRI ÜHES NENDE ELANIKE ARVU OSUTAMISEGA

Nr.	Asustatud punkti nimi	Elanike arv 1. XI. 44. a.		
		venelased	eestlased	lätlased
1.	Mal. Stojki	40	–	–
2.	Bol. Stojki	41	–	–
3.	Šubenki	71	–	–
4.	Gora	53	–	–
5.	Bobry	53	–	–
6.	Dimitrovsk	48	–	–
7.	Želčany	60	–	–
8.	p. Želčany	40	13	25
9.	Lapkovo	26	–	4
10.	Novye Pečery	–	–	17
11.	Novoe Litvinovo	–	–	12
12.	Ključi	2	–	4
13.	Novaja doroga	–	–	4
14.	Pen'evo	23	7	–
15.	Pridanka	5	–	–
16.	Rotovo	27	4	–
17.	Mustiševo	67	–	–
18.	Klezino	133	–	–
19.	Bol. Mihailkino	73	–	–
20.	Mal. Mihailkino	30	13	1
21.	Mihailkino	–	7	–
22.	Ljadinki	18	–	–
23.	Pepkino	–	13	–
24.	Russkij Bor	125	–	–
25.	Laptevo	56	–	4
26.	Mostok	32	–	–
27.	Veselkino	33	–	–
28.	Djatlovo	67	–	–
29.	Bogomolovo	150	–	–
30.	Kašino	180	–	–
31.	Mal'nino	40	–	–
32.	Gorončarovo	26	–	–
33.	Šumilkino	81	–	–
34.	Rogozina gora	140	–	–
35.	Prjadlevo	50	–	–
36.	Lobony	–	–	9
37.	Jankino	60	15	5
38.	Natalkino	90	–	–

39.	Bol. Gorlanovo	73	–	–
40.	Železovo	49	–	–
41.	Madolovo	30	–	4
42.	Železovo	81	–	–
43.	Ljubry	57	–	–
44.	Puriki	30	–	–
45.	Syreck	8	–	2
46.	Turaviny	38	–	–
47.	Buhalovo	81	–	–
48.	Leonovo	47	–	–
49.	Kazino	57	–	–
50.	Zajkovo	60	–	2
51.	Ladejnikovo	80	20	–
52.	Lugi I	47	7	29
53.	Lugi II	22	9	–
54.	Danilov Ostrov	–	–	2
55.	Ključki	–	–	4
56.	Puzovo	41	–	10
57.	Černyj Ručej	–	–	5
58.	Repišče	–	–	7
59.	Loginovo	–	–	3
60.	Greveli	43	–	36
61.	Bol. Žir	–	–	3
62.	Lidva I	76	–	5
63.	Šumilovo	25	7	–
64.	Šilovo	30	5	–
65.	Kamennaja Niva	–	–	12
66.	Novye šumki	13	–	5
67.	Tjakovo	41	–	7
68.	Pokolodovo	–	–	–
69.	Lidva I	80	–	5
70.	Miheenki	21	–	–
71.	Vys. Lidva I	47	–	17
72.	Černyševo Šumki	105	–	9
73.	Barsuč'i jamy	10	–	7
74.	Drozdovo	10	–	5
75.	Piševo	52	–	6
76.	Teterevo	25	–	10
77.	Garbovo	30	–	1
78.	Potoševo	12	–	–
79.	Teterevo	13	–	6
80.	Verelevo	18	–	–
81.	Kapkovo	27	–	–
82.	Frolkino	12	–	15
83.	Detjatino	15	–	14
84.	Semendjaevo	20	–	10

85.	Sokolovo	45	–	10
86.	Sokolovo	35	–	10
87.	Makarovo-Bobrovo	70	–	–
88.	Litvinovo	10	–	6
89.	Krivikovo	10	–	6
90.	Kosygovo	5	–	10
91.	Gavzino	18	–	6
	Kokku	3659	120	375

Kõik kokku 4154

Lisa nr. 6.

LAURA VALLA ASUSTATUD PUNKTIDE NIMEKIRI ÜHES NENDE ELANIKE ARVU OSUTAMISEGA

Nr.	Asustatud punkti nimi	Elanike arv 1. XI. 44. a.		
		venelased	eestlased	lätlased
1.	Zamošče	151	–	17
2.	Ključišče	–	–	–
3.	Lavry	164	2	23
4.	Čuhnovo	30	–	–
5.	Sohino	41	12	35
6.	Proezženo	17	–	–
7.	Šumreninovo	63	–	1
8.	Terehovo	27	–	2
9.	Bruniševo	98	–	4
10.	Apolihino	89	–	7
11.	Stukolovo	66	10	26
12.	Usadišče	32	–	12
13.	Krasikovo	48	–	2
14.	Lomišče	35	14	–
15.	Milueno	72	6	11
16.	Sohino	51	–	2
17.	Botvino	17	–	–
18.	Papušaevo	58	–	–
19.	Kendiši	58	–	–
20.	Bobren'ki	37	10	–
21.	Lidva II	125	–	–
22.	Suznikovo	65	1	6
23.	Gagulino	33	–	–
24.	Bobrovo	+	–	–
25.	Goruški	+	+	+
26.	Stehnovo	39	–	–
27.	Borisovka	20	–	–
28.	Zahar'evo	14	18	7
29.	Vysokij most	16	–	50

30.	Ljubjatevo	86	–	–
31.	Nikol'ščina	26	–	4
32.	Tarantaevo	43	–	19
33.	Kostomary	95	–	3
34.	Smoljanska	102	–	7
35.	Hrebty	57	–	2
36.	Lidva II	117	–	–
37.	Podgor'e	75	–	–
38.	Slezuevo	+	+	+
39.	Fedossy	65	–	5
40.	Baskakovo	+	+	+
	Kokku	2357	73	249

Kõik kokku 2689

Lisa nr. 7.

KULJE VALLA ASUSTATUD PUNKTIDE NIMEKIRI ÜHES NENDE ELANIKE ARVU OSUTAMISEGA

Nr.	Asustatud punkti nimi	Elanike arv 1. XI. 44. a.		
		venelased	eestlased	lätlased
1.	Kul'e	406	–	–
2.	Dubki	98	1	–
3.	Kolpino	276	–	–
4.	Medli	236	–	–
5.	Šartovo	300	–	–
6.	Zamoš'e	122	–	–
7.	Zabolot'e	263	–	–
8.	Dreslivik	107	–	–
9.	Glazovo	165	–	–
10.	Kiršino	132	2	–
11.	Martyšovo	90	–	–
12.	Krasnaja Gora	179	–	–
13.	Suhlovo	133	–	–
14.	Dal'nevo	111	–	–
15.	Koloncy	111	–	–
16.	Lis'e	650	–	–
17.	Budoviži	319	–	–
18.	Sel'cy	33	–	–
19.	Medovo	163	–	–
20.	Kamenka	146	–	–
21.	Rožedec	170		–
	Kokku	4220	3	–

Kõik kokku 4223

Lisa nr. 8.

SAATSERINNA VALLA ASUSTATUD PUNKTIDE NIMEKIRI ÜHES NENDE ELANIKE ARVU OSUTAMISEGA

Nr.	Asustatud punkti nimi	Elanike arv 1. XI. 44. a.		
		venelased	eestlased	lätlased
1.	Vedernikovo	–	158	–
2.	Sorokino	–	48	–
3.	Grabolvo mal.	–	83	–
4.	Grabolvo bol.	–	43	–
5.	Goruška	–	25	–
6.	Ledino	–	86	–
7.	Perdakovo	–	138	–
8.	Vertuškino	62	–	–
9.	Zahody	206	–	–
10.	Krupa	167	–	–
11.	Zabolot'e	146	–	–
12.	Lezgi	208	–	–
13.	Duravino	84	–	–
	Kokku	873	581	–

Kõik kokku 1454

Lisa nr. 9.

JÄRVESUU VALLA ASUSTATUD PUNKTIDE NIMEKIRI ÜHES NENDE ELANIKE ARVU OSUTAMISEGA

Nr.	Asustatud punkti nimi	Elanike arv 1. XI. 44. a.		
		venelased	eestlased	lätlased
1.	Lypol'e	–	62	–
2.	Jamuste	3	52	–
3.	Gorodišče	202	–	–
4.	Jaumani	–	117	–
5.	Metrova	1	101	–
6.	Pyrste	–	90	–
7.	Kujsko	340	–	–
8.	Viloste	–	50	–
9.	Kesksaare	–	–	–
	Kokku	555	472	–

Kõik kokku 1027

Lisa nr. 10.

MEREMÄE VALLA ASUSTATUD PUNKTIDE NIMEKIRI ÜHES NENDE ELANIKE ARVU OSUTAMISEGA

Nr.	Asustatud punkti nimi	Elanike arv 1. XI. 44. a.		
		venelased	eestlased	lätlased
1.	Krantsovo	3	61	–
2.	Vasil'de	–	25	–
3.	Kirovo	15	42	5
4.	Varonkino	192	–	–
	Kokku	210	128	5

Kõik kokku 343

Lisa nr. 11.

PETSERI MAAKONNA VALDADE NIMEKIRI, MIS ANTAKSE EESTI NSVlt ÜLE PIHKVA OBLASTILE ÜHES NENDE ELANIKE ARVU OSUTAMISEGA

Nr.	Valdade nimed		Elanike arv 1. XI. 44. a.
1.	Petseri	vald	5775
2.	Senno	"	7174
3.	Irboska	"	6577
4.	Vilo	"	4965
5.	Rootovo	"	4154
6.	Laura	"	2689
7.	Kulje	"	4223
8.	Satserinna	"	1454
9.	Meremäe	"	343
10.	Järvesuu	"	1027
11.	Petseri	linn	2328
		Kokku	40 709

Lisa nr. 12.

TÖÖSTUSETTEVÕTTED, MIS LÄHEVAD ENSVst PIHKVA OBLASTI KOOSSEISU

Nr.	Ettevõtte nimi	Asukoht	Alluvus	Oodatav kogutoodang 1944. a. tuh. rbl.	Märkused
1.	Kipsitehased "Kips"	Senno ja Irboska	Vabar.	118,6	
2.	Trükikoda	Petseri l.	Kohalik	45,5	
3.	Linavabrik	Petseri l.	Vabar.		Lõpuni ehitamata
4.	Veski "Novek"	Petseri vald	Kohalik	7,3	
5.	Veski "Bakis"	Rootovo vald	Kohalik	84,1	
6.	Saeveski "Kovšikov"	Petseri vald	Kohalik	24,7	
7.	Saeveski "Garšnek"	Irboska vald	Kohalik		Taastatakse
8.	Pottsepatöös-tus "Ljatka"	Petseri vald	Kohalik	4,2	
9.	Telliskivi-tehas "Titov"	Petseri vald	Kohalik		Taastatakse
10.	Limonaaditöös-tus "Ruusma"	Petseri l.	Kohalik	4,0	
11.	Mehaanikatöö-koda "Küpas"	Petseri l.	Kohalik		Taastatakse
12.	Villaketrus-vabrik "Muru"	Petseri l.	Kohalik		Taastatakse

Lisa nr. 13.

TEEDE NIMEKIRI, MIS LÄHEVAD EESTI NSV KOOSSEISUST PIHKVA OBLASTILE

Nr.	Teede nimed	Pikkus
	a) Riiklikud	
1.	Pihkva—Riia	36 km
2.	Petseri—Võru	7,5 km
3.	Petseri—Tartu	2 "
4.	Petseri—Izborsk	22 "

5.	Tajlovo—Lavry	30 "
6.	Panikoviči—Meksi	11 "
7.	Petseri—st. Izborsk	25 "
8.	Riia maantee—st. Izborsk	6 "
	Kokku	139,5 km

b) Kohalikud

1.	Petseri—Vymorsk	5,5 km
2.	Staryj Izborsk—st. Izborsk	13 km
3.	Rotovo—Durkovo	13 "
4.	Petseri—Zalest'e	7 "
5.	Panikoviči—Gorohovo	12 "
6.	Staryj Izborsk—Ostrov	7 "
7.	Staryj Izborsk—Bor-Bel'kovo	13 "
8.	Panikoviči-Lugi—Pylgino	18 "
9.	Kroncevo—Lidva	10 "
10.	Lavry—Zamost'e	13 "
11.	Lavry—Bytvino	7 "
12.	Lavry—Stukanovo	10 "
13.	Lavry—Modanovo—Solovo	18 "
14.	Kitse—Zalest'e—Metkovicy	14 "
15.	Kitse—Poroslovy	6 "
16.	Rakovo—Gusenicy	9 "
17.	Zabolotino—Lisički	12 "
18.	Petseri—Mološva	2 "
19.	Vjarsk [Värska]—Kul'ja—Krasnaja Gora	5 "
	Kokku	194,5 km

Lisa nr. 14.

KAUBAPUNKTIDE NIMEKIRI, MIS LÄHEVAD EESTI NSVst PIHKVA OBLASTILE

Nr.	Asukoht	Arv
	a) Kaubapunktid	
1.	Petseri linn	5
2.	Lavry	1
3.	Mitkavicy	1
4.	Rotovo	1
5.	Stancija Izborsk	1
6.	Staryj Izborsk	1
	b) Ühiskondliku toitlustamise võrk	
1.	Petseri linn	3 sööklat

Lisa nr. 15.

RAHVATERVISHOIUASUTUSTE NIMEKIRI, MIS LÄHEVAD EESTI NSVst PIHKVA OBLASTI KOOSSEISU

Nr.	Nimetus	Asukoht	Kohtade arv
1.	Nakkushaigla	Petseri l.	20
2.	Ambulatoorium	Petseri l.	-
3.	Lastesõim	Petseri l.	50
4.	Jaoskonnarstipunkt	St. Izborsk	-
5.	Velskripunkt	Vilo vald	-
6.	Velskri-ämmaemandapunkt	Staryj Izborsk	-
7.	Jaoskonnaarstipunkt ja akušööripunkt	Laura vald	-

Lisa nr. [16].

KOOLIDE NIMEKIRI, MIS LÄHEVAD ENSVst PIHKVA OBLASTILE

Nr.	Kooli nimetus	Õpilaste arv		Kokku
		1–4	5–7	
	Meremäe vald			
1.	Krancevskaja kool	52	13	65
2.	Voronkinskaja "	41	11	52
	Senno vald			
1.	Ivanovo-Bolotskaja	74	18	92
2.	Moloževskaja	103	15	118
3.	Pečkovskaja	302	51	353
4.	Senskaja	+	+	400
5.	Zimnij Borok	133	19	152
	Saatserinna vald			
1.	Zahodskaja	76	11	87
2.	Grabilovskaja	+	+	90
3.	Lezotskaja	+	+	92
4.	Vedernikovskaja	+	+	70
	Vilo vald			
1.	Alaotsa	+	+	54
2.	Jaska	66	30	96
3.	Košel'skaja	124	32	156

4.	Mitkavickaja	43	13	56
5.	Smol'kovskaja	68	+	68
6.	Motovilovskaja	40	4	44
7.	Nurme	+	+	30
8.	Sjavere	57	4	61
9.	Panikovskaja	55	5	60
10.	Truba	+	+	60
11.	Dovydovokoneckaja	+	+	40
12.	Vyšinogorskaja	+	+	30
	Irboska vald			
1.	Avdaševskaja	64	19	83
2.	Izborskaja	196	74	270
3.	Kosyginskaja	47	15	62
4.	Krykovskaja	79	16	95
5.	Mal'skaja	72	16	88
6.	Bor-Bel'kovskaja	31	18	49
7.	Mil'cevskaja	77	33	110
8.	Mokšinskaja	92	11	103
9.	Pleskauskaja	67	26	93
10.	Poddubskaja	52	12	64
	Rootovo vald			
1.	Grevel'skaja	51	16	67
2.	Ličnikovskaja	+	+	83
3.	Lugovskaja	+	+	30
4.	Novosel'skaja	50	14	64
5.	Rotovskaja	134	22	156
6.	Šumilkinskaja	100	23	123
	Laura vald			
1.	Lavrovskaja (eest.)	+	+	56
2.	Lavrovskaja (ven.)	+	+	200
3.	Stehnovskaja	42	10	52
	Järvesuu vald			
1.	Gorodiščenskaja	66	24	90
2.	Jatsmanskaja	79	52	131
3.	Kulijskaja	50	11	61
	Kulje vald			
1.	Kiršinskaja	127	12	139
2.	Kolpinskaja	120	15	135
3.	Lisejskaja	135	31	166
4.	Šartovskaja	53	3	56

5.	Zabolotskaja	76	16	92
6.	Budovičі	+	+	30
7.	Kulejskaja	+	+	120
8.	Medovskaja	+	+	30
9.	Rožitetskaja	+	+	60
	Petseri vald			
1.	Butyrskaja	80	+	80
2.	Dekšinskaja	49	12	61
3.	Golovinskaja	31	12	43
4.	Lebedovskaja	25	12	37
5.	Bulatnovskaja	+	+	50
6.	Bel'skaja	72	15	87
7.	Piiroja	+	+	40
8.	Rogohinskaja	35	15	50
9.	Pačkovskaja	28	–	28
10.	Tajlovskaja	75	18	93
11.	Zalesskaja	+	+	91
	Petseri linn			
1.	Linnakool (poiste)	103	51	154
2.	Linnakool (tütarl.)	179	89	268
3.	Vyimorskaja	82	–	82
4.	Naiskutsek.	46	–	46

Lisa nr. [17].

ÕIEND MAADEST, MIS LÄHEVAD PIHKVA OBLASTILE

ENSVst Pihkva oblastile antava territooriumi üldsuurus on 1135,35 km^2, sh

põllumaad	459,47 km^2
heinamaad	173,86 km^2
karjamaad	139,83 km^2
metsa	210,62 km^2
sh riigi-	62,39 km^2
kasutamata	151,57 km^2

(*Järgneb*)

ARVUSTUS

UURIMUS IDAPOOLSETEST SOOME-UGRI RAHVASTEST

Seppo Lallukka. *The East Finnic Minorities in the Soviet Union: An Appraisal of the Erosive Trends.* (Suomalaisen Tiedeakatemian Toimituksia. Sarja B. Nide 252.) Helsinki, 1990. 344 pp.

N. Liidus elavate soome-ugri rahvaste demograafia- ja territoriaalprobleemide uurimist püüti Tartu ülikoolis alustada 1960. aastail. Kuigi ametlikku uurimissuunda polnud, algatas sellekohast tegevust üliõpilaste geograafiaring. Nii pidaski allakirjutanu geograafiaringi aastakoosolekul detsembris 1960 ettekande läänemeresoome väikerahvaste saatusest. Üliõpilaste algatust toetas ettevaatlikult kateedrijuhataja Endel Varep (1915–1988). Kokkuleppel Permi ülikooli etnograafist geograafiaprofessori Boris Višnevskiga (1891–1965) töötas allakirjutanu suvel 1961 kaks kuud Komi-Permi rahvusringkonnas. Kogutud materjalidest valmis kursusetöö; kaugemale tollastes tingimustes ei jõutud. Sama aastakümne lõpul ilmusid vaid mõned ülevaateartiklid laplastest ja läänemeresoomlastest. Järgmisel kümnendil jõuti Tartu ülikooli geograafiaosakonnas etnogeograafiliste diplomitöödeni. Viimastes käsitleti Alūksne (Vaike Lorents 1971) ja Volgamaa eestlasi (Kersti Lepasaar 1975) ning mari (Maie Ehatäht 1974), udmurdi (Vaike Kalm 1975) ja mordva asustust (Mai Männiste 1977), aga ka uurali rahvaste etnilisi protsesse (Heno Sarv 1978). Töödes on rikkalikult faktilist materjali territoriaalautonoomiate kujundamisest, rahvastiku paigutusest ja koosseisust, asustuse iseloomust. Vähem on teavet ja analüüsi rahvaste demograafilisest taandarengust, sest selle väljatoomine oli takistatud N. Liidu ametliku ideoloogia poolt. Järgneva kümnendi alguseks oli N. Liidus juba ilmunud Lev Gumiljovi etnoseteemalised kirjutised

ajakirjas *Природа* jm; kättesaadav oli ka tema deponeeritud käsikiri "Этногенез и биосфера Земли" (Leningrad 1979, raamatuna 1989). Toetuda sai ka István Bátory (1980) ja Seppo Lallukka kirjutistele. Viimaselt ilmus hiljem eraldi uurimus *Suomalais-ugrilaiset kansat Neuvostoliiton uusimpien väestönlaskentojen valossa* (Neuvostoliittoinstituutin julkaisusarja. 1982. A II). 1987 avaldati Soome Maateaduse Seltsi ajakirjas *Terra* artikleid saamidest (laplastest) (Ari Lehtinen, Risto Kekarainen, Pirkko Suihkonen) ning käsitlus uurali rahvastest rahvaloenduste valguses (Pirkko Suihkonen). Kättesaamatuks jäi aga Valev Uibopuu teos *Meie ja meie hõimud* (Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1984). Selle aastakümne lõpul valmisid Tartus diplomitööd permikomi etnosest (Stella Tillo 1987) ning mari etnose kujunemisest ja struktuurist (Tiia Peedumäe 1989).

Möödunud aasta aprillis valmis Seppo Lallukkal uus monograafia, mis läks novembris Helsinki ülikoolis doktoritööna kaitsmisele. Sissejuhatavas tänusõnas märgib autor, et ta alustas tööd 1983. a. Uurimus koosneb lühikesest erialasõnastikust, sissejuhatusest, kaheksast peatükist, järeldustest, lisadest, märkustest, bibliograafiast ja isikunimede registrist.

Uurimus algab etnilisuse teoreetiliste perspektiivide ja etnilise erosiooni käsitlusega. Analüüsiks on kasutatud rohkesti allikaid — Lenini, Stalini, Hruštšovi, Brežnevi ja Gorbatšovi kirjutisi ning sõnavõtte, bolševistlikust ideoloogiast lähtuvate rahvateadlaste Julian Bromlei, V. Kozlovi, abielupaar Irina ja Nikolai Tšeboksarovite jt seisukohavõtte ning Lääne teadlaste Tõnu Parmingu, R. Karklinsi, Erik Allardti jt uurimusi. Kasutamist pole leidnud Lev Gumiljovi tööd. Etnilise identiteedi juures peetakse silmas Parmingu poolt esitatud personaalset, sotsiaalset ja kollektiivset identiteeti. Lallukka poolt toodud etnilise erosiooni mõiste sisaldab etnilist akulturatsiooni ja assimilatsiooni. Toetutud on seejuures M. Gordoni töödele. Autor on välja töötanud ka vähemuste etnilise dünaamika mudeli.

Uurali keelkonna rahvaste ajaloo käsitlemisel kasutab autor ka saksakeelset terminoloogiat, nagu *Stammbaum*, *Urheimat*, *Gesellschaft*, *Gemeinschaft*. Veel on osutunud vajalikuks venekeelsete (sovetlike) terminite sissetoomine. Keelte sugupuu juures on arvestatud uuemaid seisukohti, nt läänemeresoome ja lapi keelte lähtumist ühisest aluskeelest. Et uurimise all on sürjakomide, udmurtide, maride ja mordvalaste probleemistik, siis alustatakse ajajärgust, mil algas nende rahvaste asualade lõhkumine Venemaa tsaaride poolt. Rahvusliku haritlaskonna kasvatamisel oli tähtis osa Kaasani õpetajate seminaril (1872–1919). Bolševistlike ideede levik uuritavate rahvaste hulgas oli väike. Esimesed autonoomsed vabariigid Euroopa Venemaal anti turgi rahvastele — tatarlastele, baškiiridele, tšuvašširidele. Soomeugrilastele anti autonoomia madalam aste. Oma autonoomse oblasti said 1920. aasta novebris tšeremissid ehk marid ja votjakid ehk udmurdid. Aprillis 1921 said selle ka sürjalased ehk sürjakomid. Alles 1925–1928 moodustati 30 mordva val-

da ja külanõukogu Pensa, Uljanovski, Saraatovi ja Nižni Novgorodi kubermangus. Juunis 1928 moodustati Kesk-Venemaal Mordva ringkond, mis jaanuaris 1930 tõsteti autonoomse oblasti ja detsembris 1934 autonoomse vabariigi tasemele. Detsembris 1934 said autonoomse vabariigi udmurdid ning detsembris 1936 ka marid ja (sürja)komid. Sellised "autonoomiad" erinevad tavalistest haldusüksustest (nt oblastitest) mõningase emakeelse hariduse andmise ning "sisult sotsialistliku ja vormilt rahvusliku kultuuri" viljelemisega. Töös pole käsitletud permikomisid, sürjakomide lõunanaabreid, kes said 1925 rahvusringkonna staatuse, millega nad on pidanud leppima tänini (aastast 1977 on nimetuseks autonoomne ringkond). Veel analüüsib Seppo Lallukka sürjakomide, maride, udmurtide ja mordvalaste osatähtsust kommunistliku partei ja nõukogude asutusis, vaatleb nende rahvaste rahvuskeelse kirjaoskuse arengut. Kõige selle juures on kasutatud rahvaloenduste (1897, 1926, 1939, 1959, 1970, 1979, 1989) andmeid rahvusliku kuuluvuse, emakeele ja teiste keelte kasutamise kohta.

Põhjalikult on uuritud rahvaste arvukust ja paiknemist. Rahvaste elanike arvu muutumist 1719–1926–1989 ilmestavad tabelid. Skeemkaardid annavad ülevaate rahvaste paiknemisest oma autonoomsetes vabariikides, samuti diasporaa-mordvalastest ja idamarilastest. Uuritavate soomeugrilaste arvukus kasvab kõige enam 1897–1914 (1,8%) ja 1926–1939 (2% aastas). Kõige väiksem juurdekasv on olnud 1979–1989 (vaid 0,5% aastas).

Ersadeks ja mokšadeks jagunevate mordvalaste arv on viimase 50 aasta jooksul pidevalt kahanenud (0,2–0,6% aastas). 1989 oli neid 1 153 500. Oma autonoomses vabariigis moodustavad nad vaid 32,5% rahvastikust. Nende osatähtsus elanikkonnast kõikus 1979. a 5,5%-st Romodanovo rajoonis 74,1%-ni Kotškurovo rajoonis, kusjuures 22-st rajoonist vaid kuues oli põlisrahvastiku osatähtsus üle 60% kogurahvastikust. Linnadest ja alevitest olid mordvalaste ülekaaluga vaid Atjašev ja Tšamzinka (ersad) ning Potma (mokšad). 72,8% mordvalastest elab väljaspool Mordva ANSVd. Nende põhilised asualad on Nižni Novgorodi oblastis (1979. a 45 028), Tšuvaši (18 696), Tatari (28 859) ja Baškiiri ANSVs (31 923, kõik 1989. a), Orenburgi (80 611), Kuibõševi (117 127), Saraatovi (23 344), Uljanovski (64 016) ja Pensa oblastis (95 718, kõik 1979. a).

Suuruselt teine idapoolne soome-ugri rahvas on udmurdid — 746 562 inimest 1989. a. Nende arv veel kasvab, kuigi väga aeglaselt. Kultuuriliselt jagunevad nad põhja- ja lõunaudmurtideks. Esimesed on olnud vene, teised tatari kultuuri mõjuväljas. Eraldi rühma moodustavad Loode-Udmurtias Tšuptsi (Tšeptsa) jõe ääres asuvad besermanid (u 10 000 hinge). 66,5% udmurtidest elab autonoomses vabariigis, mis on pindalalt peaaegu Eesti suurune (42 100 km^2) ja kus nad moodustavad 30,9% rahvastikust (1989). Valdavas ülekaalus (78,9–84,9%) on nad vaid mõnes Põhja-, Ida-, ja Lõuna-Udmurtia piirkonnas — Šarkani,

Malaja Purga, Glazovi, Debessõ, Alnaši ja Jari maarajoonis. Väljaspool Udmurdi ANSVd elab seda soome-ugri rahvast Baškiiri (23 696), Tatari (24 796) ja Mari ANSVs (2457 el., kõik 1989. a) ning Permi (32 311), Vjatka (22 187, 1979. a) ja Sverdlovski oblastis.

Maride arv on 670 277 (1989). Seoses madalama linnastumisastmega on nende juurdekasv suurem kui udmurtidel. 48,3% maridest elab oma autonoomses vabariigis, kus nad moodustavad 43,2% rahvastikust. Selline osatähtsus Mari ANSV rahvastikus on püsinud juba 30 aastat. Marid valdavad maapiirkondades, kusjuures suurim osatähtsus rahvastikust on neil pealinnast Joškar-Olast idas ja Mägi-Maris, Volga paremal kaldal. Lisaks põhiliselt oma autonoomses vabariigis elavatele niidu- ja mäemaridele moodustavad kolmanda suurema rühma idamarid (27% kõikidest maridest), kes elavad põhiliselt Baškiiri (105 768), Tatari (19 446) ja Udmurdi ANSVs (9543, kõik 1989. a). Omal vanal asualal Vjatka oblastis elab loodemaride rühm (47 910 el., 1979. a). Mari asulaid on ka Nižni Novgorodi oblasti kirdeosas. Sürjakomide arv on 345 007 (1989), kellest 291 542 ehk 84,5% elab umbes Rootsi-suuruses Komi ANSVs (415 900 km^2). Oma autonoomse vabariigi kogurahvastikust moodustavad nad 23,3% (1926 oli see 92,2%). Väikeses enamuses (üle 50% rahvastikust) on nad veel Lõuna-Komis, Udora (lääne) ja Izva (Ižma, põhjas) maarajoonis. Viimasest piirkonnast välja rännanud izvakomisid elab Jamali Neenetsi (5746) ja Handi-Mansi autonoomses piirkonnas (3436, mõlemad 1989. a), Arhangelski oblastis (1979. a 7056, neist 5160 Neenetsi autonoomses ringkonnas) ning Koola poolsaarel (1970. a 1830, enamik Lovozero rajoonis). Permi- ja jazvakomisid autor ei käsitle.

Seega on kõik neli rahvast oma põliskodumaal vähemuses. Kolmes autonoomses vabariigis (v.a Maris) on 1959–1989 põlisrahvastiku osatähtsus pidevalt vähenenud. Olulisteks põhjusteks on muulaste, eriti venelaste sisseränne ja põlisrahvastiku hajumine N. Liidu avarustele. Viimati nimetatud tendents on tugevnenud udmurtidel ja maridel. Uuritavate rahvaste loomulikku iivet ja soolis-vanuselist koosseisu on tugevasti mõjutanud migratsiooni ja assimilatsiooni kõrval ka ebaloomulik surm (*unnatural death*). Kõiki neid nähtusi aitavad lahti mõtestada ja ülevaatlikustada tabelid ja graafikud.

Ulatuslikult on käsitletud keelte ja kakskeelsuse probleeme. Komi, mari, mordva ja udmurdi sõnastikke ja grammatikaid ilmus juba 18. saj lõpus ja 19. saj alguses. Kirjakeelte aluseks sai kürillitsa. Vaid komid hakkasid 1932 kasutama ladina tähestikku, mis aga 1938 asendati kürillitsaga. Sürjakomi ja udmurdi kirjakeel kujundati ühe põhimurde baasil, kuid mordvalastel ja maridel jäi püsima kaks kirjakeelt. Kui alguses kasutati kirjakeelte sõnavara väljaarendamiseks murdeid ja neologisme, siis pärast üleüldist kürillitsa sisseviimist 1930. aastate lõpus toimus keelte "rikastamine" ainuüksi vene keele abil. 1938 algas N. Liidus kõigi vähemusrahvaste keelte taandumine koolides ja asja-

ajamises, hulk kirjakeeli (soomeugrilastel lapi, vepsa, isuri ja karjala) likvideeriti hoopiski. Kakskeelsuse arendamise ja rahvuste lähenemise sildi all hakkas vene keel rahvuskeeli välja tõrjuma. Alates 1958. aastast vähenes emakeele osa hariduses drastiliselt, sest rahvuskoolides hakati siirduma venekeelsele õpetusele. Küresti vähenes rahvuskeelsete trükiste arv. Järjest vähenes ka rahvuskeele kasutamine perekonnas. Sellised protsessid toimusid nii linnas kui ka maal, omas etnilises keskkonnas.

Oma osa rahvuslikus erosioonis ja assimilatsioonis on olnud ka segaabieludel, mida autor on uurinud statistikamaterjalide ja kirjanduse põhjal. Eri rahvuste ja piirkondade segaabielude võrdlemiseks on kasutatud spetsiaalset indeksit. Sõjajärgse assimilatsiooni mõõtmiseks on kasutatavad vaid kahe — 1959. ja 1970. aasta — rahvaloenduse tulemused, sest 1979. a omad salastati ja viimase rahvaloenduse materjale pole veel avaldatud. Sovetoloogid B. Anderson ja B. Silver selgitasid välja 26 rahva assimilatsiooni suurusnäitajad. Seppo Lallukka toob esile nelja rahva kaotused vanusrühmade lõikes. Kõige suuremad assimilatsioonist tingitud kaotused olid 1940–1949 sündinutel (komidel — 16,8%, maridel — 24,4%, mordvalastel — 30,5%, udmurtidel — 22,1%). Assimilatsiooni suuruselt teisel kohal oli aastail 1950–1958 sündinute rühm (vastavalt — 7,8%, — 5,2%, — 14,4% ja — 9,5%). Aastail 1950–1958 sündinute assimilatsioonist tingitud kaotused olid mordvalastel — 13,4%, udmurtidel — 8,3%, maridel — 6,9% ja komidel — 6,3%.

Huvipakkuvad on Seppo Lallukka uurimuse üldjäreldused. Tutvustan neid siinkohal lühidalt, autori poolt antud järjestuses.

Etnilised territooriumid kahanevad pidevalt, nii linnastatud piirkondades kui ka traditsioonilises maakeskkonnas, kus põliselanikest kujuneb teisejärguline etniline rühm.

Rahvaste demograafiline struktuur deformeerub; 1970. a oli see parim maridel ja halvim mordvalastel.

Põliselanike demograafiline viljakus (fertiilsus) vähenes 1960. ja 1970. aastail.

20. sajandil on olnud rahvuslike kirjakeelte tõus, millele järgnes järsk langus.

Rahvuslik-vene kakskeelsusest on kujunenud vene ükskeelsus.

Pärast Teist maailmasõda on venestumine lisandunud segaabielude kaudu; nende teine põlvkond on juba täiesti venekeelne.

1959–1970 toimus assimilatsioon kõigi uuritud rahvaste juures. Pärast Teist maailmasõda kasvas veel komide, maride ja udmurtide arvukus, kuid alates 1970. aastast on nende rahvaarv vaid pisut suurenenud.

Lisadest tõstaksin esile Ida-Euroopa ja Lääne-Siberi põhjaosa haldusüksuste skeemkaarti, tabeleid nelja autonoomse vabariigi linna- ja maarahvastiku muutustest 1920–1989, rahvuste soolis-vanuselisest koosseisust 1897–1970 ning rahvuskeelsuse säilivusest 1959–1989. Huvipakkuvad on rahvuspüramiidide võrdlused aastaist 1897, 1926 ja 1959 ning diagrammid keelekasutamisest. Viimaseist selgub iga rahva rah-

vuslik ükskeelsus, assimileerimata kakskeelsus, assimileeritud kakskeelsus ning assimileeritud ükskeelsus.

Seppo Lallukka publikatsioon on suurepärane näide sellest, kuidas ka lünkliku ja ebatäieliku statistilise materjali ning ideoloogiliselt töödeldud kirjandusallikate põhjal saab kirjutada põhjaliku uurimuse. Autor jätkab soome-ugri rahvaste käekäigu uurimist. Nagu eelpool selgus, on see kurb. Mis saab rahvaist, kes annavad oma arvust 15–30% assimileerunutena venelastele? Nagu näitab Lallukka teine uurimus "Karjalaisasutuksen eroosio Neuvosto-Karjalassa" (*Suomen Antropologi*, 3/90), on kiiresti kadumas meie lähihõimlased karjalased, kes moodustavad veel vaid 10% Karjala ANSV rahvastikust. Lõplikust hävimisest võib päästa vaid vähemusi soosiv rahvuspoliitika. Teadlastel on aga tarvis jätkata uurimistööd. Sellesse peaksid tugevamini lülituma ka eesti rahvastikuteadlased.

Ott Kurs

EDITORIAL NOTE

On the first pages of this issue psychologist Eve Suurvee who lives in Sweden analyzes from the psychoanalytic viewpoint the functioning of social groups and the types of their leaders. Here the emotional ties of dependence which have influenced all the people in their early childhood and cannot be shaken off easily during the lifetime are of special importance. Next, Paul Tillich (1886–1965), one of the most interesting protestant theologians of the 20th century, speaks about the similarities and differences in the treatment of man in Marxism and Christianity. The author finds an analogical presumption in both of them: the man lives in a world where he is alienated from himself. But the Marxist treatment of man lacks the vertical transcendency characteristic of Christianity, and therefore alienation is seen in the case of others and not of oneself.

Rein Silberberg, an astrophysicist living in the USA, deals with rapidly developing branch of science — astrophysics of cosmic rays and atomic nuclei. In his article the author introduces the theory of the origin of cosmic rays and the make-up and sources of energy of this phenomenon. Kenneth E. Bolding warns that only limited resources exist in the limited space of the planet Earth. Therefore it is inevitable to switch over to economy the aim of which is to reduce turnover and to improve quality. In opposition to the economy directed at increasing turnover or the cowboy economy, the author calls the closed-system economy of the future the astronaut economy.

Editorial note

We continue with part 2 of Ilmar Vene's essay about Marcus Tullius Cicero's life. As an example of Cicero's writings we publish his letter to Lucius Lucceius. Poet and critic Hasso Krull claims that in the 1980s a breakthrough took place in Estonian literary consciousness. The author calls the hitherto existed postwar literature "submarine". The new "marine" literature doubts all the existing values — an enlightening attitude as opposed to the humanistic one begins to emerge. After that we publish some poems by Uku Masing (1909–1987).

Professor Hans Hattenhauer of Kiel University discusses the alternate priority of the principles of consensus and simple majority in Western Europe. In the first part of the article he gives a survey of the problem from ancient Rome to the 18th century when Locke spoke about the will of the majority of citizens and Rousseau supplemented it with the principle of general volition. The article will continue.

Jaak Valge analyzes the economic ties between Estonia and the Soviet Union during the first decade of Estonia's independence. There were two distinct periods: 1920–1922 when economic cooperation was relatively extensive, and 1923–1929 when the share of the USSR in Estonia's foreign trade turnover was only 6–7%. As a source material we publish the 1944 decree of the Presidium of the Estonian SSR Supreme Soviet about the liquidation of the Petseri county of the Estonian SSR and uniting some parishes and their parts of the former Petseri county to the Võru county (part of the Petseri county was annexed to the Russian SFSR).

In the section of reviews Ott Kurs studies Seppo Lallukka's book about the eastern Finno-Ugric peoples.

In this issue we start publishing a new serial — José Ortega y Gasset's famous essay *Revolt of masses.*

Leaders and groups from the psychoanalytic viewpoint

Eve Suurvee

We are strongly influenced by those we have had strong mental ties with. These ties become the components of our own personalities — our inner leaders — making up instances which in the psychoanalytic theory are called "ego" and "super-ego". The inner leaders make us search for counterparts in external life. The leaders concealed in us most early are our father and mother, siblings and other relatives, and the environment. Psychoanalysis concentrates attention mainly on one's parents.

On the social level the leader is elected according to the "super-ego" of the majority of the group.

Usually the leader encounters a number of difficulties. For beginners the principal one is loneliness which they deal with in several different ways. According to Else-Britt Kjellquist there are some pathological types of leaders. The narcissist leader hopes to find the love he missed during the earliest period of his life. The paranoid leader's main characteristic is exaggerated distrustfulness. The charismatic leader tries to enrapture the group by presenting an impracticable vision of future.

Identification — one of the earliest expressions of emotional ties — manifests itself in the group in the identification of each of its members with the leader. The individuals are related to something powerful like to mother, father or family at their early stage of life. The kind of mass of individuals with a reduced "ego"-ideal can later fall victim to manipulation. Bion divides such groups into three types: dependence group or mother group, fight/defence group or father group and pair-forming group or parents group. In the real work group its members develop their abilities in order to fulfil a joint task. Responsibility is shared and each other's differences are tolerated. In the work group the leader is not the only competent person, while in the other groups the leader is actually the only one whose opinion is taken into account. The work group elects its leader according to the situation and the task performed.

The despotic person is characterized in psychoanalysis as someone belonging to the anal type of character. Anal features of character include rigidity, stinginess and fixed ideas. In his relationships the despotic person strives for power and control over others. Those controlled must improve the deficient self-reliance of the leader, a feeling he could not build up as a child.

According to Stefi Pedersen democracy is possible when society consists of psychically mature people. Fear to make independent decisions and uncrit-

ical subordination to the authorities hamper the functioning democracy.

Submarine literature

Hasso Krull

Estonian literature has been submarine for about thirty years. Now the situation is rapidly changing, we have lost our premature embryonal safety and feel we are in constant danger. So our literature must become marine, it must emerge on the surface and start to move on like the vikings. We must give up humanist self-justification and acquire a more self-questioning, more dynamic spirit of enlightenment. (The author has used some ideas proposed by Michel Foucault in his short analysis called "What is Enlightenment?")

Economic attraction between Estonia and Russia during the first decade of Estonia's independence

Jaak Valge

The extent of severance of economic ties between Russia and Estonia after Estonia gained independence, and from 1923 in particular, is unprecendented in the history of the world economy. In 1908 the provinces of Estonia and Livonia occupied correspondingly the 4th and 5th place among the 50 provinces of European Russia for the amount of industrial output per head of population. This, however, did not show Estonian industry's ability of competition outside the Russian empire. The development of industry in Russia from the late 1880s was a "solo recital" which could happen first and foremost thanks to extremely strong protectionist measures and was accompanied by stagnation in agriculture and consumption. While from 1906 Stolypin's reforms brought about fast development of agriculture in the Russian empire as a whole and economy revealed tendencies of getting balanced, then the industry on the territory of Estonia, according to the plans of the Tsarist government to make Tallinn the main base of the Russian navy on the Baltic and to build shipyards here, also developed rapidly, but got even more separated from natural market conditions. Because of all that the industry of Estonia was very closely connected with Russia and entirely inappropriate for an independent state. On the other hand, the development of Estonian agriculture was hindered by the peasants' economic dependence on the Baltic nobility and the budget policy by the Tsarist state. The remnants of agricultural produce were also marketed mainly in the east, in St. Petersburg, but unlike industrial products,

agricultural produce would have been, after some quite easy rearrangements, competitive on European markets as well. The existence of wide eastern market, the peasants' innate conservatism and the distrust of Tsarist government in cooperative movement did not favour necessary reforms.

In 1920–1922 the relatively extensive economic cooperation between Estonia and Soviet Russia was mainly due to the partial isolation of Soviet Russia by the West. Half-legal and illegal trade was also significant. In 1923–1929 the share of the Soviet Union in Estonia's foreign trade was on average only 6–7 per cent. It could be partly caused by the transition of Russia's economic centre of gravity to the east that had been notable during a longer period already, partly by the changes in the structure of Estonian industry after Estonia and Russia had become "foreign countries", but the main reason should be the essence of the Soviet state. As a country striving for economic autarchy, the USSR developed all its foreign relations only on a limited scale, importing mainly equipment necessary for industrialization and militarization. The monopoly of foreign trade was also a weapon for the Soviet leaders which they could effectively use for political purposes. It is quite probable that the aim of restricting economic relations from 1923 was to damage Estonian economy in order to prepare a coup d'état. According to Estonian intelligence data at least some of the Soviet leaders did not give up the plans of annexation after the unsuccessful revolt of 1924 either, and several economic steps of the USSR can be explained by the wish to make political advances or to prevent the formation of the Baltic Union or the Estonian—Latvian customs union. This had very little to do with economically profitable trade relations in the traditional sense. The nature of the Soviet state nullified the opportunities arising from the geographical position of Estonia, but it is arguable whether it slowed down the development of the Estonian Republic because just the essence of the Soviet state changed the Estonian—Russian attraction, as much as there was of it, into a push "helping" Estonia to integrate into the European economic system.

ОТ РЕДАКЦИИ

На первых страницах этого номера психолог из Швеции Эве Суурвеэ анализирует с точки зрения психоаналитика функционирование социальных групп и типы их руководителей. У всех людей важны отношения, повлиявшие на них в раннем детстве, от которых трудно избавиться в дальнейшей жизни. Далее один из самых интересных протестантских теологов XX века Пауль Тиллих (1886–1965) рассуждает об общности черт человеческого поведения и о различиях марксизма и христианства. Автор находит в марксизме и христианстве аналогичные предпосылки: человек живет в мире, в котором он отчужден от себя. Но в марксистском подходе к человеческому поведению отсутствует свойственное христианству вертикальная трансцендентность, благодаря чему отчужденность стали видеть в других, а не в себе.

Живущий в США астрофизик Рейн Силберберг представляет быстро развивающееся научное направление — астрофизику космического излучения и атомного ядра. Автор знакомит нас с теорией возникновения космического излучения и его разложения, а также с источниками энергии. Кеннет Э. Боулдинг предупреждает, что в ограниченном пространстве планеты Земля существуют ограниченные ресурсы. Поэтому остро необходимо переориентироваться на экономику, цель которой уменьшение оборота и повышение качества. В качестве противовеса экономике, ориентированной на увеличение оборота, или рыночной экономике, он называет будущую закрытую систему экономики "экономикой космонавта".

Далее мы публикуем продолжение эссе Ильмара Вене, в котором анализируется жизнь Цицерона и его письмо к Луциусу Луцию. Поэт и критик Хассо Крулль утверждает, что в 1980-е годы в эстонской литературе произошел перелом. Литература с конца войны до 1980-х гг. автор называет "подводной". Новая "надводная" литература подвергает сомнению все существующие ценности — начинает прорываться противоположная гуманистической просветительская манера. Как пример подводной литературы мы публикуем стихотворения Уку Мазинга, написанные во время войны.

Профессор Кильского университета Ханс Хаттенхауэр рассматривает различия в приоритетах консенсуса и простого большинства в Западной Европе. В первой части статьи автор дает обзор проблемы начиная с периода античности до XVIII века. Статья имеет продолжение. Яак Валге рассматривает экономические отношения между Эстонией и Советским Союзом в первое десятилетие самостоятельности Эстонии. Выделены два периода: 1920–1922 гг., когда совместная экономическая деятельность была относительно широка, и период с 1923–1929 гг., когда доля СССР во внешнеторговом обороте Эстонии составляла 6-7%. В качестве источника мы публикуем Постановление Президиума Верховного Совета Эстонской ССР 1944 г. о ликвидации Печорского уезда Эстонской ССР и подборку документов о включении большинства волостей Печорского уезда в состав Псковской области РСФСР.

В разделе рецензий Отт Курс исследует книгу Сеппо Лаллукка о восточных финно-угорских народах.

В этом номере начинается публикация известного эссе Хосе Ортега и Гассета *Бунт масс.*

ных условий. Благодаря этому промышленность Эстонии в период самостоятельности оказалась слишком подчиненной интересам России. В противоположность этому эстонское сельское хозяйство, благодаря зависимости крестьян от дворянства и бюджетной политике царского правительства, в своем развитии было связано. Излишки сельскохозяйственного производства продавали в основном в Петербург, но аграрные достижения после относительно легко осуществляемой реорганизации могли бы быть конкурентноспособными и на европейских рынках. Наличие широкого восточного рынка, консервативность крестьян и недоверие царского правительства в кооперацию препятствовали проведению соответствующих реформ.

В 1920–22 гг. относительно широкая совместная экономическая деятельность Эстонии и Советской России была обусловлена частичной экономической изоляцией России со стороны Запада. Были и полулегальная и контрабандная торговля. До 1923–29 гг. доля Советской России во внешнеторговом обороте Эстонии составляла в среднем 6–7%. Частично это было обусловлено смещением в течение длительного времени экономического центра тяжести России на восток и юго-восток, а частично изменением состояния промышленности Эстонии после обретения статуса "заграницы". Но главной причиной надо считать наличие советской страны. Стремясь к экономической автаркии, Советский Союз поддерживал внешнеторговые связи лишь в ограниченном виде, импортируя в основном необходимую продукцию для индустриализации и милитаризации. Монополия внешней торговли давала советским лидерам оружие, которое можно было эффективно использовать в политических целях. Вполне правомерно предположение, что ограничение экономических отношений с начала 1923 г. было направлено на развал эстонской экономики, чтобы подготовить почву для государственного переворота. По данным эстонской разведки часть советских лидеров не отказалась от программы присоединения Эстонии после провала путча 1924 г. и многие шаги Советского Союза в экономике были продиктованы желанием политического сближения или стремления избежать создания Прибалтийского союза и Эстонско—Латышского таможенного союза. О экономической выгоде в традиционном значении в предложенных экономических отношениях речи не было. Наличие СССР превратило возможности извлечения выгоды из географического положения Эстонии в ноль. Но именно наличие советской страны изменило эстонско-русские отношения, дало толчок и "помогло" интеграции Эстонии в европейскую экономическую систему.

MASSIDE MÄSS

José Ortega y Gasset

Tõlkinud Ruth Lias

I

José Ortega y Gasset. *La rebelión de las masas.* Madrid: Revista de Occidente, S.A., 1966.

JOSÉ ORTEGA Y GASSET

SISUKORD

Eessõna
Jüri Talvet. *Masside mässu* autorist

Esimene osa

MASSIDE MÄSS
(*La rebelión de las masas*)

1. peatükk. Kuhjumise ilming (*El hecho de las aglomeraciones*)
2. peatükk. Ajaloolise taseme tõus (*La subida del nivel histórico*)
3. peatükk. Ajastu kõrgus (*La altura de los tiempos*)
4. peatükk. Elu kasvamine (*El crecimiento de la vida*)
5. peatükk. Üks statistiline näit (*Un dato estadístico*)
6. peatükk. Algab massiinimese lahkamine (*Comienza la dirección del hombre-masa*)
7. peatükk. Õilis elu ja labane elu ehk pingutus ja loidus (*Vida noble y vida vulgar o esfuerzo e inercia*)
8. peatükk. Miks sekkuvad massid kõigesse ja miks nad sekkuvad üksnes vägivaldselt (*Por qué las masas intervienen en todo y por qué sólo intervienen violentamente*)
9. peatükk. Primitivism ja tehnika (*Primitivismo y técnica*)
10. peatükk. Primitivism ja ajalugu (*Primitivismo e historia*)
11. peatükk. "Rahuloleva noorhärra" ajastu (*La época del "señorito satisfecho"*)
12. peatükk. "Spetsialismi" barbaarsus (*La barbarie del "especialismo"*)
13. peatükk. Suurim oht — riik (*El mayor peligro, el Estado*)

Teine osa

KES MAAILMAS VALITSEB?
(*¿Quién manda en el mundo?*)

14. peatükk. Kes maailmas valitseb? (*¿Quién manda en el mundo?*)
15. peatükk. Jõuame tõelise küsimuseni (*Se desemboca en la verdadera cuestión*)

MASSIDE MÄSSU AUTORIST

Jüri Talvet

José Ortega y Gasset (1883–1955), keda mõnikord on nimetatud Euroopa viimaseks suureks filosoofiks, ei vaja oma kuulsaima essee *Masside mäss* esmakordse eestikeelse tõlke juurde õnneks mitte esmast esitlust: juba 1974. aastal ilmus *Loomingus* (nr 7) pikem ülevaade pealkirjaga "José Ortega y Gasseti filosoofia ja esteetika". Olen tänulik filosoofiaprofessor Jaan Rebasele, kes selle kirjatöö — minu väitekirjaeelse filosoofiareferaadi — heaks kiitis, ja Kalle Kurele, kes toonase ideoloogilise võitluse palavusest hoolimata selle avaldas. Aja märgid — minu enda väljenduse mõningane algajalikkus ja abimaterjali tollal vältimatu "marksistlikkus" — ei tohiks takistada sealt esmase ettekujutuse saamist hispaania filosoofi mõttevälja peajoontest. Sellepärast piirduksin siin mõne täiendusega eelnevale ja kujutlusega Ortega y Gassetist, mis minus hiljem on settinud.

Ma kahtlen, kas ajaloos on üldse olnud nii suure peaga filosoofi nagu Ortega y Gasset. Füsioloogilisest detailist ei piisa mõistagi järeldusteks, kuid vähemalt võiks see sobida sümbolina: Ortega oli ideede võimas generaator, pulbitseva energiaga eliidifilosoof, kelle elu mingil moel ei mahtunud "äravalitud" seltskonda, vaid kes oma ideedega aina ja väsimatult tungis "välja", rünnates tema enda sõnul "asjade barbaarset, brutaalset, tumma ja tähenduseta reaalsust", mis teadvust ümbritseb. Tema pähe mahtus kõik. Tema filosoofia juhtmõte oli kultuur, kuid ta ei olnud kulturoloog selle sõna kitsamas tähenduses — kus kultuur objektina ammendub iseendaga —, vaid otsis ja nõudis kultuuri elu juhtprintsiibina (umbes nii nagu kunagi Novalis müstilist Jumalat) inimelu totaalsusest, selle kõigist valdkondadest. (Ta ei võinud teada kõike kõigest ja võis seega üksikasjades eksida, ent ta tajus erakordse selgusega paljude, sealhulgas humanitaaralale kaugete nähtuste kõige üldisemaid seaduspärasusi ja arengutendentse. Olgu heaks näiteks *Akadeemias* (nr 5, 1989) juba ilmunud Ortega y Gasseti essee "Einsteini teooria tähendus", milles akadeemik Harald Kerese sealsamas antud hinnangul "tähelepanuväärse sügavusega on tabatud relatiivsusteooria mitmed filosoofilised aspektid".) Olles igasuguse ülemäärase spetsialiseerumise kui kultuurile *contra* toimiva printsiibi vastane, võis Ortega sama vähe kui kulturoloog olla teadusfilosoof: teadusel oli tema jaoks tähendus üksnes seoses elu kui terviku filosoofiaga ja veel enam eetikaga.

Ortega y Gasset oli ka kõike muud kui ainult kabineti- või ülikoolifilosoof. Tõsi, aastast 1910 kuni Hispaania kodusõja puhkemise aastani 1936 juhtis ta püsivalt Madridi ülikooli filosoofiakateedrit. Kuid tema kuulajatest tulvil auditooriumidesse pääsemiseks lõhuti akna- ja ukseklaase nii enne kui pärast sõda, nii Euroopas (Berliinis) kui ka

Ameerikas (Buenos Aireses) — ilus sümbol selle kohta, kuidas Ortega vaim akadeemilistest ringidest "väljapoole" tungis või õigemini, kuidas see "väljastpoolt" endasse elu haaras. Azorín asetab ühes oma essees (1914) selle sajandi esimese poole kolme suurima hispaania oraatori hulka ka Ortega y Gasseti. Tema ja teiste kaasaegsete tunnistust mööda voolas Ortega mõte tema avalikel esinemistel samasuguse selgusega ja sundimatu kujundlikkusega nagu esseedeski. See eliidifilosoof oli Hispaania Vabariigi aastail rahvasaadik ning haritlasrühma "Koondis Vabariigi Teenimiseks" liider (mida Franco režiim talle mõistagi ei andestanud: kui Ortega 1948. aastal pagulusest Argentiinas ja Lääne-Euroopas naasis, olid Hispaania ülikoolides keelu all tema teosed, valitsusmeelsed kirjamehed ründasid teda avalikult ja hullemast pääses ta vaid tänu oma rahvusvahelisele prestiižile). Ortega vitaalsusest ja energiast annavad lisaks tunnistust ajalehed-ajakirjad, mida ta ülikoolitöö kõrval jõudis asutada: *España* (Hispaania, 1915), *El Sol* (Päike, 1917), eriti aga *Revista de Occidente* (Lääne Ajakiri, 1923) — kultuuriväljaanne, mida Ortega juhtis kodusõja algusaastani, mis tõi Hispaania vaimuellu kõige väärtuslikumat mujalt Euroopast ja maailmast ning mis taastatuna 1963. aastal on praegu üle elamas oma uut tõusu. Koos oma õpilase Julián Maríasega asutas Ortega Hispaaniasse naasmise järel 1948. aastal Madridis Humanitaarinstituudi — küllap vastukaaluks eemaletõrjutusele ülikoolist.

Ei saa küll väita, nagu olnuksid Ortega y Gasset ja tema mõte hispaaniakeelsetes maades Teise maailmasõja järel — seega küpsuse ja piisava esinduslikkuse staadiumis — alati ühtviisi nähtavad. Moesuunad — eksistentsialism ja pahempoolne radikalism — tõrjusid nad ajutiselt kõrvale; kes moega kõige enam kaasa läksid, need lasid end mõistagi lummata Sartre'ist ja Camus'st, seejärel prantsuse uuspahempoolsusest. Alles hiljem avastas mõnigi, et eksistentsiaalse filosoofiani oli märksa varem jõudnud Ortega y Gasset ja veel varem teine suur hispaania XX sajandi filosoof Miguel de Unamuno. Kui Ortega mõte ka nii nähtav ei olnud, et moeks muutuda, loeti teda siiski alati (noored vaimulikud lugesid muide salaja — mis siis, et Ortega oli läbinisti ilmalik filosoof). Ta sai toeks liberaalsele vaimule, diktatuuri ja vaikivale opositsioonile. Ortega mõju oma vaimumaailmale on muide tunnistanud just mitu sellist kirjanikku, kes keset moeäärmuste virendusi siiski oma individuaalset teed käisid ja seda mööda ka lõpuks kõrge tunnustuseni jõudsid: Nobeli laureaadid Vicente Alèixandre, Camilo José Cela ja Octavio Paz. Franco-järgses demokraatlikus Hispaanias, kus Ortega y Gasset juba tõesti täiel määral nähtav on — näiteks avati 1983. aastal, mõtleja 100. sünniaastapäeval, Madridis tema nime kandev Humanitaarkeskus —, võetakse üldiselt omaks, et see eliidifilosoof — viitame taas paradoksile — on mõtlema õpetanud demokraatliku haritlaskonna mitu noort põlve nii Hispaanias kui ka Ladina-Ameerikas. Või kui seda näitlikustada Octavio Pazi sõnadega Ortega y Gasseti kohta: "Ma ei ole eriti kindel, et ma mõtlen nii, nagu mõtles omal ajal tema; küll

tean ma aga, et ilma tema mõtteta ei saaks ma täna mõtelda." (Jorge Vehilsi järgi, *El País*, 9. V 1983.)

Saanud küll filosoofiahariduse Saksamaal neokantiaanlase Hermann Coheni käe all, ei võtnud Ortega y Gasset kunagi omaks saksa klassikalise filosoofia traktaatlik-teaduslikku stiili. Vahest leidub midagi sümptomaatilistki selles, et Ortega, Euroopa viimaseks suureks filosoofiks nimetatu, valis oma väljendusviiseks essee: see võiks ehk tähistada filosoofiatraditsioonis ühe suure ajastu lõppu ja teise algust. Kõik Ortega y Gasseti kuulsaimad teosed on kas esseed või esseesarjad: *Mõtisklusi don Quijotest* (Meditaciones del Quijote, 1914), *Vana ja uus poliitika* (Vieja y nueva política, 1914), *Vaatleja* (El espectador, 1916–1934), *Selgrootu Hispaania* (España invertebrada, 1921), *Meie aja teema* (El tema de nuestro tiempo, 1923), *Kunsti dehumaniseerumine ja mõtteid romaanist* (La deshumanización del arte e ideas sobre la novela, 1925), *Masside mäss* (La rebelión de las masas, 1930), *Ideed ja uskumused* (Ideas y creencias, 1940), *Inimene ja inimesed* (El hombre y la gente, 1957), *Alguse idee Leibnizi filosoofias* (Idea de principio en Leibniz, 1958), *Filosoofia läte ja epiloog* (Origen y epílogo de la filosofía, 1960), *Minevik ja tulevik tänapäeva inimese jaoks* (Pasado y porvenir para el hombre actual, 1962).

Kultuur Ortega jaoks on elu selgitamine, selguseotsing, ja et filosoofia tema järgi on kultuuri ehedaim, pragmaatilistest huvidest kõige vabam väljendus, siis ei saa ega tohi see olla hämune ega hämar. "Tumma mateeria", võõrdunud maailma vastas peab filosoof nii sügavale kui võimalik süüvima oma teadvusse ja selle vahekordadesse maailmaga. Kuid filosoof ei tohi Ortega arvates jääda sügavuse vangi, vaid peab taas tõusma elu pealispinnale, et oma kogemuse najal elu valgustada, näidata teed edasielamiseks. Ta polemiseerib sel pinnal Martin Heideggeriga*: viimane, väidab Ortega, on rohkem kirjanik kui filosoof, sest just kirjanik peidab oma ideed kujundite "iharusse"; filosoofi tee, vastupidi, on laskuda alla, selleks et uuesti üles tõusta. (Mõnes mõttes võiks ehk seda teekonda — mida päriselt ei saanud vältida ka Heidegger — käsitada kui filosoofi "eetilist proovi". Kui Ortega tegi selle auga läbi — tõenduseks tema prohvetlikud nägemused fašismist ja natsismist enne nende tärkamist —, siis Heideggeri positsioon tema ümber puhkenud hiljutise poleemika valguses näib märksa ebakindlan.)

Muidugi ei tulene Ortega filosoofia "esseistlikkus" mitte ainult tema valgustuslikust selgituspüüdest. Selles on osa ka ratsiovitalistlikul tunnetusel endal, teadvuse ja mateeria tiheda seostuse püüdel ühelt poolt ning sisu ja vormi ühtsuse kinnitusel teiselt poolt. Vorm on sisu jätkuks: kui filosoofia väldib teadvuse (vaimu, mõtte) ja mateeria (looduse) teineteisest lahtirebimist, siis seda enam peab väljendus (stiil)

*Ortega y Gasset ja Heidegger kohtusid 1951. aastal Darmstadti konverentsil; Bühlerhöhas (Baden-Badeni lähedal) pidasid nad avaliku diskussiooni ontoloogia põhiküsimustes.

vältima kandilisust-nurgelisust (kunstlikkust, ebaloomulikkust), mida niisugune lahtirebitus eeldab (ja mille näiteid saksa klassikaline filosoofia külluses pakub). Ortega ei lähe kaasa mõtte ajaloos nii tavalise jäiga ratsionalismiga ega mingi puhta vitalismiga (mille arendusi omakorda pakub XX sajandi filosoofia). Ta jõuab varakult absoluutse relativismi, s.o vaatepunktide lõputu pluraalsuse ideeni — mis ühesuunalise "viimsete konsekventside" ihaluse mõttetuks muudab. Nagu on Ortega kohta tabavalt kirjutanud Julián Marías: "Varem mõeldi, et filosoofia peab olema süstemaatiline, ja süsteem sunniti peale reaalsusele. Ortega näeb, et reaalsus on süstemaatiline ja et just see, reaalsus, nõuab süsteemi; filosoof on süstemaatik *malgré lui*, temast endast hoolimata, kas ta tahab või ei, sest radikaalne reaalsus on meie elu, ja inimelu on süstemaatiline." (*La Vanguardia*, 8. V 1983.)

Filosoofia ei ole Ortega jaoks niisiis niivõrd mõtte kui inimelu akt — see aga tähendab juba eksistentsialismi valdusse sisenemist. Ortega filosoofia kalduski oma teises faasis eksistentsialismi. Juba alates 1920. aastatest hakkab tema esseedes korduma indiviidi elu kui ainsa radikaalse reaalsuse, massiteadvuse, võõrdumuse ja valiku teema, mida hiljem täiendab "teise" probleem. Ent ka selles ei lähe Ortega nii kaugele, nii viimsete konsekventsideni kui näiteks Unamuno. Teadvuse elu säilitab Ortegal alati oma primaarsuse, sest just teadvus juhib elu kultuurile, annab elule tähenduse.

Küllap õiglaselt vihjab Octavio Paz sellele, et surmateema Ortega filosoofias peaaegu puudub. Kuid kas see on ikka Ortega nõrkus, sügavuse puudumine? Me ei tea lõplikku vastust. Selle teema järjekindlam kohalolu andnuks meile tõenäoliselt veel ühe Unamuno, veel ühe Sartre'i või Camus', veel ühe pühaku, maoisti või absurdisti. Meil ei oleks siis aga Ortega y Gasseti, kelle filosoofia erijooneks on just tema piiritu usk inimteadvusse ja kultuuri. Vaid inimese lakkamatu püüdlus kultuurile annab elule mõtte ja sisemise, eetilise kindluse.

Lisaks ratsiovitalismile, relativismile ja eksistentsialismile on Ortega y Gasseti filosoofia perspektivistlik, vankumatult tulevikuline ja seetõttu joviaalne (Ortega oli noorte avangardismide kaasaegne ja üks nende esimesi mõtestajaid filosoofilises plaanis). Samas ei olnud Ortega utopist ega futurist: ta taipas suurepäraselt, et kommunismist võib ühtviisi saada nii ülim uuendus kui ka äpardus. Tema radikaalne mäss "mässava massi" vastu võib meid tänapäeval muigamagi panna (teda ärritasid juba need veel õige kombekalt supelriideid kandvad päevitajad, kes tollal said olla vaid õrnaks eelkajaks tulevase maailma plaažidel lokkavale alasti ihumassile). Kuid mitte keegi ei saa eitada Ortega vaatluste täpsust: isegi kiiremini kui tema arvas, jõudsid "mässavad massiinimesed" oma vaimuvärdjatest iidolite juhtimisel Euroopa barbariseerida. Ortega prognoosid ei ole seega midagi kaotanud oma kehtivusest. Olemuses on kõik sümptoomid jäänud samaks, vaid selle vahega, et kui Ortega ajal võis ehk veel mingi osa tsivilisatsiooni "kõrgesindajate" arvamine šokeerida massiinimeste hulka, siis tänapäeval ei üllataks see

enam: kultuurist loobumine, vulgaarsus, andumine massiteadvusele, turuvaimule ja -moele on vallutanud enam-vähem kõik elualad (iroonia ka kultuuriteaduse enda), saanud üldiseks nii Idas kui Läänes, ja mis kõige halvem, saanud juhtprintsiibiks noorele põlvkonnale, sellele, kes Ortega järgi ainsana võiks tagada elu sisulise jätkumise ja arengu.

Veel kord: Ortega võis eksida pisiasjades, kuid mingis suuremas plaanis oli ta selgeltnägija. Sellepärast ei peaks me eestlased kohe pahandama, kui Ortega väidab, et väikestel rahvastel pole ideid või et vaid suured, n-ö juhtivad rahvad saavad endas kehastada inimkonna edasiviivat vaimueliiti. Tuletan meelde, et Ortega on olnud ka suurte rahvaste, muuseas oma hispaania rahva karmimaid kriitikuid — kes sealjuures oma rahvast vägagi armastas. Nagu on õiglaselt tähendanud meie esseist ja tõlkija Jaak Rähesoo, seisab meil eestlastel enesekriitiline etapp ehk "kriitika sissepoole" alles ees (vt *Keel ja Kirjandus*, nr 11, 1990, lk 691–692). Meie arvamustel on rohkem kaalu, kui selle — kas ehk juba eeloleval sajandivahetusel? — läbime. Seni aga ärme kiirustame hinnangutega.

Lõpuks tahaksin lisada, et Ortega filosoofia oli peale kõige muu erootiline. Kuid natuke teises tähenduses, kui meie oma aja materialistliku diktaadi põhjal seda oletaksime. Ortega rõhutas "filosoofia" mõiste etümoloogias seda poolt, mis tavalises tarkusetuhinas unustatakse: filosoofia tähendab tarkuse kõrval ka armastust, sest üksnes armastus elu (=tarkuse) vastu võib äratada lootuse elust midagi mõista. Armastus oma sügavaimas, sprituaalses tähenduses on ettepoole ja kõrgemale suunatud tunne: igatsus, kujutlus, enesest (tänasest, olevikust) väljumine. Tung tulevikku, soov inimsoole seal siiski koht leida — just seesama mis José Ortega y Gasseti filosoofia.

Esimene osa

MASSIDE MÄSS

1. peatükk

KUHJUMISE ILMING[1]

On olemas nähtus, mis — võetagu heaks või pandagu pahaks — on kõige tähtsam praeguse Euroopa ühiskondlikus elus. See nähtus on masside tulek sotsiaalsele võimutäiusele. Kuivõrd massid kui sellised ei pea juhtima ega saagi juhtida omaenese eksistentsi ja veel vähem valitseda ühiskonda, tähendab see, et Euroopa elab praegu läbi kõige sügavamat kriisi, mis võib tabada rahvaid, riike ja kultuure. Niisugust kriisi on ajaloos esinenud rohkem kui kord. Selle füsiognoomia ja tagajärjed on tuntud. Samuti teatakse selle nime. Seda nimetatakse masside mässuks.

Selle kohutava tõsiasja mõistmiseks tuleb muidugi vältida ainuüksi või peamiselt poliitilise tähenduse omistamist sõnadele "mäss", "massid", "sotsiaalne võim" jms. Ühiskondlik elu ei ole ainult poliitiline, vähemalt samavõrd või enamgi on ta intellektuaalne, moraalne, majanduslik, religioosne; see sisaldab kõiki ühiseid tavasid ja hõlmab ka riietumis- ja nautimisviise.

Võib-olla leiame parima lähenemistee sellele ajaloolisele fenomenile, kui vaatleme üht visuaalset kogemust, rõhutame üht meie ajastu palgejoont, mis kõikjal silma hakkab.

---

[1] Oma raamatus *Selgrootu Hispaania* (España invertebrada), mis ilmus aastal 1921, ajakirja *El Sol* artiklis pealkirjaga "Massid" ("Masas", 1926) ja Buenos Aireses Kunstisõprade Assotsiatsioonis peetud kahes ettekandes (1928) olen vaadelnud käesolevas essees arendatavat teemat. Nüüd on minu eesmärgiks koguda kokku ja täiendada juba öeldut, nii et sellest tuleks orgaaniliselt sidus käsitlus meie ajastu tähtsaimast nähtusest.

Ülimalt lihtne on väljendada — ehkki mitte analüüsida — seda seika, mida ma nimetan kuhjumise, "täidetuse" nähtuseks. Linnad on täis rahvast. Majad täis elanikke. Hotellid täis sissesõitnuid. Rongid täis reisijaid. Kohvikud täis külastajaid. Bulvarid täis jalutajaid. Kuulsate arstide ooteruumid täis patsiente. Saalid etendustel, mis ei ole liiga ajast-arust, täis vaatajaid. Supelrannad täis suplejaid. See, mis varem ei olnud probleem, hakkab peaaegu pidevalt seda olema: kuidas leida kohta.

Muud ei midagi. Kas võib nüüdiselu kätkeda lihtsamat, ilmsemat, püsivamat tõsiasja? Selle tähelepaneku triviaalsena näivat sisu torkides tõdeme üllatusega, et sellest purskab välja ootamatu juga, milles hele päevavalgus, tänase päeva, meie oleviku valgus, laguneb kõigi temas peituvate värvide rikkalikuks kromatismiks.

Mis on see, mida me näeme ja mille nägemine meid niivõrd üllatab? Näeme rahvahulka kui säärast, kelle valduses on tsivilisatsiooni loodud ruumid ja vahendid. Pisut järele mõelnud, imestame omaenda imestuse üle. Sest kuidas, kas pole see siis ideaalne? Teatris on kohad ju selleks, et neid hõivataks, järelikult selleks, et saal oleks täis. Ja sama lugu on vaguniistmete ning hotellitubadega. Jah, pole mingit kahtlust. Ent on tõsi, et varem ei olnud tavaliselt ükski neist asutustest ega liiklusvahenditest täis, nüüd aga on nad pakil, kuna välja jääb rahvast, kes samuti ihkab neid oma hüveks kasutada. Kuigi see kõik on loomulik ja loogiline, ei saa eirata tõsiasja, et varem midagi niisugust ei juhtunud, nüüd aga küll; järelikult on toimunud muutus, tekkinud uudne ilming, mis vähemalt esimesel hetkel õigustab meie üllatust.

Üllatumine, hämmastumine on mõistmise algus. See on intellektuaali sport ja eriline luksus. Tema tsunftile on seetõttu iseloomulik vaadata maailma imestu-

sest suurte silmadega. Kõik maailmas on kummaline ja uudistavalt avali pilgule imepärane. Omadus hämmastuda on jalgpallurile kättesaamatu nauding, mis intellektuaali seevastu kannab lummatud unistaja igaveses joovastuses mööda maailma. Tema tunnuseks on pärani silmad. Sellepärast kinkisidki antiikaja inimesed Minervale öökulli, aina valgusesärast pimestatud silmadega linnu.

Kuhjumine, täidetuse fenomen ei olnud varem nii sage. Miks on ta seda nüüd?

Need sagivad rahvahulgad pole tekkinud eimillestki. Ligikaudu sama arv inimesi elas aastat viisteist tagasi. Pärast sõda* pidi see arv olema loomulikult väiksem. Ent siin satume esimesele olulisele seigale. Neid inimhulki moodustavad indiviidid eksisteerisid ennegi, aga mitte hulgana. Rühmadena või üksikult mööda maailma laiali, elasid nad nähtavasti hajusalt, eraldi, üksteisest kaugel. Igaüks — kas indiviid või väike rühm — võttis enda alla ühe, võib-olla just temale kuuluva koha maal, külas, alevis, suurlinna kvartalis.

Nüüd äkki ilmuvad nad välja aglomeratsioonidena ja meie silmad näevad rahvahulki kõikjal. Kõikjal? Ei-ei; just nimelt kõige paremates kohtades, inimkultuuri suhteliselt rafineeritud loomingu paigus, mis varem olid reserveeritud väiksematele rühmadele, ühesõnaga eliidile.

Rahvahulk on äkki nähtavaks saanud, on end sisse seadnud ühiskonna meeliskohtades. Varem, kui ta eksisteeriski, jäi ta märkamata, paiknes sotsiaalse näitelava tagaplaanil; nüüd on ta rambi äärde jõudnud, saanud peategelaseks. Enam nagu polekski kangelasi, on vaid koor.

Rahvahulga mõiste on kvantitatiivne ja visuaalne. Tõlkigem see moonutamata kujul sotsioloogia terminitesse. Siis avastame sotsiaalse massi mõiste. Ühiskond

*Kõikjal on mõeldud Esimest maailmasõda. *Tlk.*

on alati kahe teguri — eliidi ja massi — dünaamiline ühtsus. Eliit on eriliselt kvalifitseeritud üksikisikud või rühmad. Mass on eriliselt kvalifitseerimata isikute kogum. Seega ei tule massi all mõista üksnes ega peamiselt "töötavaid masse". Mass on "keskmine inimene". Niimoodi muutub mõiste, mida iseloomustas ainult kvantiteet — rahvahulk —, kvalitatiivselt määratuks: see on tavalisus, see on sotsiaalne kodutus, see on inimene, kuivõrd ta ei erine teistest inimestest, vaid kordab endas liigiomast tüüpi. Mis kasu on meil sellest kvantiteedi muutumisest kvaliteediks? Väga lihtne: viimase kaudu mõistame esimese teket. On ilmne, isegi triviaalne, et mingi inimhulga normaalne kujunemine kätkeb soovide, ideede, olemisviisi kattumist indiviididel, kes selle hulga moodustavad. Võidakse väita, et see leiab aset igasuguse sotsiaalse grupi puhul, nii valitud kui too püüakski olla. See on tõsi; kuid on ka üks oluline erinevus.

Rühmas, mis pole hulk ega mass, põhineb liikmete tegelik sarnasus mõnel soovil, ideel või ideaalil, mis juba iseenesest välistab rohkuse. Selleks et moodustada eliiti, olgu see milline tahes, on tingimata tarvis, et iga sinna kuuluja eelnevalt irduks hulgast mingitel erilistel, suhteliselt individuaalsetel põhjustel. Tema sarnasus teistega, kes eliitrühma moodustavad, on niisiis sekundaarne, tekkinud pärast seda, kui igaüks on eristunud, ja järelikult on see suurel määral sarnasus erisuses. Vahel võib see rühma eristav loomus olla selgesti näha — näiteks inglise sektid, mille liikmed nimetavad end "nonkonformistideks", see tähendab, et neisse koondunud on ühel meelel ainult oma erimeelsuses piiritlemata rahvahulga suhtes. See vähemuse kooslus on alati igasuguse eliidi kujunemise kaastegur — selleks et eralduda arvukamatest. Rääkides kitsast ringist, kes kuulas üht rafineeritud muusikut, ütleb Mallarmé tabavalt, et oma kohaloleku vähesusega rõhutas too publik eemaloleku massilisust.

Tegelikult võib massi defineerida kui psühholoogilist seika, tarvitsemata oodata, et indiviidid kokku kuhjuksid. Üheainsagi isiku puhul võime kindlaks teha, kas tegemist on massiga või mitte. Mass on iga säärane inimene, kes ei hinda ennast — kas heas või halvas mõttes — eripära alusel, vaid tunneb end "nagu kõik" ega valuta sellegipoolest südant; kes tunneb end mõnusasti, tundes, et on teistega ühesugune. Kujutlegem silmapaistmatut inimest, kes püüdes ennast hinnata eriliste omaduste alusel — küsides endalt, kas tal on annet üheks või teiseks tegevuseks, kas ta mingil alal esile küünib —, tõdeb, et tal ei ole mingit erakordset omadust. Küllap tunneb see inimene end keskpärasena, tavalisena, andevaesena; kuid ta ei tunneta end "massina".

Kui räägitakse "valitud vähemusest", moonutatakse harjumuspärasest õelusest sageli selle väljendi mõtet, teeseldes, nagu ei teataks, et eliitinimene ei ole mitte ülbitseja, kes peab end teistest paremaks, vaid see, kes nõuab endalt rohkem kui teised, isegi kui tal ei õnnestu oma isikuga neid kõrgendatud nõudeid täita. Ja kahtlemata kõige radikaalsem jaotus, mida inimkonnas saab ette võtta, on tema liikmete jaotamine kahte klassi olenditeks: ühed, kes nõuavad endalt palju ja kuhjavad oma õlgadele raskusi ning kohustusi, ja teised, kes ei nõua endalt midagi erilist, vaid kellele elada tähendab olla iga hetk see, kes ta juba on, tegemata pingutusi enda täiustamiseks — need on triivivad poid.

Sellega seoses meenub mulle, et ortodoksne budism koosneb kahest erinevast usundist: üks on rangem ja nõudlikum, teine nõrgemate nõuetega ja triviaalsem: mahajaana — "suur sõiduk" ehk "suur tee" — ja hinajaana — "väike sõiduk", "alam tee". Otsustavaks kujuneb seik, kas paneme oma elu ühele või teisele sõidukile, nõudmistelt maksimaalsele või minimaalsele.

Ühiskonna jagunemine massideks ja silmapaistva-

teks vähemusteks ei tähenda seega jagunemist sotsiaalseteks klassideks, vaid inimkategooriateks, mis ei lange kokku hierarhilise gradatsiooniga kõrgemateks ja madalamateks klassideks. Selge, et kõrgemates klassides, kui need selleks saavad — ja ka siis, kui nad seda tõeliselt olid —, leidub suurema tõenäosusega inimesi, kes võtavad omaks "suure sõiduki", kuna alamad klassid normaalselt koosnevad mittekvaliteetsetest isikutest. Ent rangelt võttes sisaldab iga sotsiaalne klass nii massi kui ka autentset eliiti. Nagu näeme, on meie ajale iseloomulik massi ja pööbli ülekaal, isegi rühmitistes, mis traditsiooni järgi on kujunenud selektiivselt. Nii võib täheldada vaimses elus, mis juba oma olemuselt nõuab ja eeldab kvalifikatsiooni, asjatundmatute, suutlikkuseta ja end ise diskrediteerinud pseudointellektuaalide progresseeruvat võidukäiku. Seesama tendents ilmneb mees- ja naissoost "aadli" ellujäänud rühmades. Seevastu ei ole tänapäeval haruldane kohata tööliste hulgas, kes varem võisid sobida kõige ehedamaks näiteks sellest, mida nimetame "massiks", silmapaistvalt pädevaid inimesi.

Seega siis eksisteerib ühiskonnas kõige mitmekesisemat liiki operatsioone, tegevusalasid, ülesandeid, mis loomult on spetsiaalsed ja mida järelikult ei saa sooritada hästi ilma niisama spetsiaalsete eeldusteta. Näiteks teatud artistlikku ja luksuslikku laadi meelelahutused või siis valitsemise funktsioonid ja poliitiliste otsuste langetamine ühiskondlikes asjus. Varem tegutsesid nendel eriotstarbelistel aladel kvalifitseeritud, vähemalt kvalifitseeritusele pretendeerivad vähemused. Mass ei püüdnudki siia sekkuda: ta andis endale aru, et kui ta tahtnuks sekkuda, oleks ta pidanud vajalikul määral omandama noid spetsiaalseid võimeid ja lakkama olemast mass. Ta teadis oma rolli hästi sujuvas sotsiaalses dünaamikas.

Kui läheme nüüd tagasi alguses mainitud seikade

juurde, siis näeme neis kaheldamatult massi hoiakus toimunud muutuste kuulutajaid. Kõik need tunnused osutavad, et mass on otsustanud sotsiaalses elus esiplaanile tõusta, hõivata kohad ja kasutada vahendeid ning nautida mõnusid, mis varem olid väheste päralt. On näiteks ilmne, et üldkasutatavad ruumid ei olnud ette nähtud suurtele hulkadele, sest nad ei mahuta ära neis alailma rüselevat jõuku, mis *ad oculos* (silmale nähtavalt) ja kujukal keelel toob esile uue olukorra: mass, kes ei lakka olemast mass, tõrjub eliidi kõrvale.

Mitte keegi, usun ma, ei kahetse, et rahvas kasutab tänapäeval ulatuslikumalt ja rohkem hüvesid kui varem — selleks on tal nii soove kui võimalusi. Kuid halb on, et see masside otsus hõivata vähemustele sobivaid tegevusalasid ei ilmne ega võigi ilmneda ainuüksi ajaviite valdkonnas, vaid on üldine aja märk. Nii arvan ma — mainides etteruttavalt seiku, millel hiljem peatume —, et kõige viimaste aastate poliitilised uuendused ei tähenda midagi muud kui masside poliitilist ülemvõimu. Vana demokraatia oli mõõdukas tänu tublile liberalismiannusele ja täpsele seadusetähe järgimisele. Neid põhimõtteid teenides kohustus indiviid hoidma endas nõudlikku distsipliini. Liberaalse põhimõtte ja juriidiliste normide kaitse all võisid tegutseda ja elada vähemused. Demokraatia ja seaduslikkus, seadusi austav ühiselu, olid sünonüümid. Tänapäeval oleme tunnistajaks mingi hüperdemokraatia võidukäigule, kus mass tegutseb otse, seadusele tuginemata, füüsiliste survevahendite abil, pannes maksma oma taotlused ja maitsed. Vale on tõlgendada uusi olukordi nii, nagu oleks mass poliitikast väsinud ja volitaks seda ajama mingid erilised isikud. Hoopis vastupidi. See leidis aset just varem, see oli liberaalse demokraatia ajal. Tollal arvas mass, et kõikidest oma vigadest ja puudustest hoolimata taipasid vähemust moodustavad poliitikud ühiskonna elu

probleemidest lõppkokkuvõttes siiski pisut rohkem kui tema, mass. Nüüd seevastu usub mass, et tal on õigus äraleierdatud kohvikutõdesid peale suruda ja anda neile seaduse jõud. Ma kahtlen, kas ajaloos on olnud teisi ajajärke, mil rahvahulk oleks nii otseselt valitsema tulnud nagu meie ajal. Sellepärast ma räägingi hüperdemokraatiast.

Samasugused nähtused toimuvad mujalgi, eriti just intellektuaalses sfääris. Võib-olla ma eksin, kuid kirjanik, võttes kätte sulepea, kirjutamaks teemal, mida ta on pikka aega uurinud, peab arvestama, et kui teda loeb keskmine lugeja, kes asjaga pole kunagi tegelnud, siis ei tee ta seda eesmärgiga autorilt midagi õppida, vaid vastupidi, selleks et autorit hukka mõista, kui viimase seisukohad ei lange kokku lugeja peas keerlevate käibetõdedega. Kui mõni massi hulka kuuluv indiviid peaks end eriti võimekaks, oleks tegemist lihtsalt isikliku eksituse juhtumiga, mitte aga veel sotsiaalse allakäiguga. Praegusele hetkele on iseloomulik, et tavalisel inimesel, kes oma tavalisusest on teadlik, jätkub söakust kinnitada tavalisuse õigust ja see kõikjal maksma panna. Nagu öeldakse Põhja-Ameerikas: erinev olla on sündsusetu. Mass tallab jalge alla kõik erineva, väljapaistva, individuaalse, pädeva ja esmaklassilise. Kes ei ole nagu kõik, kes ei mõtle nagu kõik, riskib enda väljatõukamisega. Ja on selge, et too "kõik" ei ole kõik. Normaalselt on "kõik" olnud massi ja sellest erinevate, eriliste eliitvähemuste komplitseeritud ühtsus. Nüüd on kõik üksnes mass.

See on meie aja kohutav tõsiasi, mida oleme kirjeldanud, varjamata selle jõhkrailmelisust.

2. peatükk

AJALOOLISE TASEME TÕUS

See on meie aja kohutav tõsiasi, mida oleme kirjeldanud, varjamata selle jõhkrailmelisust. Lisaks on see täiesti uudne nähtus meie tsivilisatsiooni ajaloos. Mitte kunagi kogu ta arengu jooksul ei ole juhtunud midagi sellesarnast. Et leida midagi analoogilist, peaksime hüppama väljapoole praegust ajalugu ja sukelduma ühte maailma, ühte meie omast täiesti erineva elu elementi; peaksime end sisse poetama antiikmaailma ja saabuma sinna tema allakäigu tunnil. Rooma impeeriumi ajalugu on samuti laostumise ajalugu, kui võimule tulid massid, kes absorbeerisid ja annuleerisid valitsevad vähemused ja astusid nende asemele. Tollal tekkis samuti kuhjumine, täidetuse fenomen. Seetõttu — nagu väga tabavalt on täheldanud Spengler — tuli nagu tänapäevalgi ehitada tohutu suuri hooneid. Masside ajastu on kolossaalsuse ajastu.[2]

Elame masside jõhkra ülemvõimu all. Täiel määral. Juba kahel korral oleme seda ülemvõimu "jõhkraks" nimetanud, oleme juba maksnud lõivu käibetõdede jumalale; nüüd, pilet käes, võime rõõmsasti teemasse siseneda, näha vaatemängu seestpoolt. Ega lugeja ometi arvanud, et kavatsesin rahulduda tolle kirjeldusega, mis vahest on küll täpne, kuid välispidine, moodustab üksnes pealispinna, nõlva, mille alt ilmub nähtavale kohutav tõik, kui seda vaadata mineviku poolelt? Kui ma jätak-

[2] Tolle protsessi traagilisus seisneb tolgas, et ühtaegu aglomeratsioonide kujunemisega algas külade tühjenemine, mis paratamatult tõi kaasa Rooma impeeriumi elanike arvu absoluutse vähenemise.

Kasutan siinkohal juhust informeerimaks välismaalasi, kes ohtrasti kirjutavad minu raamatutest ja kellel mõnikord on raskusi nende esmatrüki aja täpsustamisega, et peaaegu kõik minu teosed on ilmunud ajakirjaartiklite rüüs; suur osa minu loomingust on pikki aastaid julgust kogunud, et saada raamatuks. (1946).

sin selle loo siiapaika ja lõpetaksin pikema jututa käesoleva essee, jääks lugeja mõtlema — ja üpriski õigustatult —, et see masside enneolematu tõus ajaloo pinnale ei sisenda minusse muud kui mõne pahura, põlgliku lause, pisut jälestust ja samapalju vastikust; minusse, kes ma olen tuntud selle poolest, et kaitsen radikaalselt ajaloo aristokraatlikku tõlgendust.[3] Küsimus on radikaalne, sest ma pole kunagi öelnud, et inimühiskond **peab** olema aristokraatlik, vaid märksa rohkem. Ma olen öelnud ja usun üha, iga päev järjest tugevama veendumusega, et inimühiskond ongi aristokraatlik alati, tahab ta seda või mitte, juba oma olemuselt; usun isegi, et ta on ühiskond sel määral, mil ta on aristokraatlik, ja lakkab olemast ühiskond, sedamööda kuidas ta minetab aristokraatsuse. Mõistagi räägin ma ühiskonnast, aga mitte riigist. Keegi ju ei arva, et selle masside ennenägematu käärimise puhul oleks aristokraatlik piirduda peenutseva ninakirtsutusega mõne Versailles' härrasmehe kombel. Versailles — mõeldud on ninakirtsutuste Versailles'd — ei tähenda aristokraatlikkust, sootuks vastupidi: see on ühe suurepärase aristokraatia surm ja roiskumine. Seepärast jäi noisse olendeisse tõelisest aristokraatlikkusest üksnes väärikas graatsia, millega nad oma kaelal oskasid vastu võtta giljotiini visiiti; nad leppisid sellega, nagu lepib kasvaja kirurginoaga. Ei — kellele meeldib aristokraatiate sügavasisuline missioon, seda erutab ja sütitab massi vaatemäng, nii nagu skulptorit inspireerib neitsiliku marmori nägemine. Sotsiaalne aristokraatia ei sarnane milleski tolle ülikasina rühmaga, kes ainuõiguslikult pretendeerib nimetusele "seltskond", kes nimetabki ennast "seltskonnaks" ja elab lihtsalt omavahelisest küllakutsumisest või kutsumata jätmisest. Nagu kõigel maailmas on oma väärtus ja missioon, nii on need ka tollel väikesel "elegantsel maailmal" päratu maail-

[3] Vt *Selgrootu Hispaania*.

ma rüpes, kuid tema missioon on hoopis teisejärguline ja võrreldamatu ehtsate aristokraatiate Heraklese töödega. Mul poleks midagi selle vastu, et rääkida mõttest, mis on tollel elegantsel, näiliselt nii mõttetul elul; aga praegune teema on teine, suuremate proportsioonidega. Loomulikult kaob ajapikku seegi "distingeeritud seltskond". Mind pani sügavasti järele mõtlema keegi õitsev daamike, pealaest jalatallani noorus ja kaasaeg, esimese suurusjärgu täht Madridi elegantsi sodiaagis, kes ütles mulle: "Ma ei või taluda balli, kuhu on kutsutud alla kaheksasaja inimese." Selle lause varal adusin, et masside stiil võidutseb tänapäeval kõikides elu valdkondades ja paneb end maksma isegi nendes viimastes õdusates nurgakestes, mis näisid olevat reserveeritud neile, kes moodustavad *the happy few*.

Lükkan niisiis ühtviisi tagasi igasuguse meie aja tõlgenduse, mis ei ava masside praeguse ülemvõimu alla peidetu reaalset tähendust, nagu needki interpretatsioonid, mis aktsepteerivad seda ülemvõimu vaguralt, õudusest võpatamata. Iga saatus on oma süvadimensioonis dramaatiline ja traagiline. Kes ei ole tundnud ajastu ohtu oma käes tukslemas, see pole tunginud saatuse sisuni, on üksnes silitanud tema haiglast palet. Meie saatusele lisab hirmuäratava komponendi masside hävitav ja metsik moraalne ülestõus, võimukas, talitsematu ja kahemõtteline nagu igasugune saatus. Kuhu ta meid viib? On see absoluutne kurjus või ehk võimalik headus? Siin ta on, kolossaalne nagu hiid, kõrgumas meie aja kohal, kosmiline küsimärk, millel on alati kahemõtteline kuju, selles on tõepoolest midagi giljotiinist või võllast, kuid ka midagi, mis tahaks olla justkui triumfikaar!

Seika, mida peame hakkama lahkama, võib formuleerida kahes jaos: esiteks, massid on tänapäeval ametis eluvaldkondades, mis suurelt osalt kattuvad aladega, kus tegutsemine näis varem olevat eranditult reserveeri-

tud vähemustele; teiseks, massid on ühtaegu muutunud tõrksaks vähemuste vastu, ei kuuletu neile, ei järgi neid, ei austa, vaid vastupidi — tõukavad nad kõrvale ja astuvad ise asemele.

Analüüsigem esimest väidet. Sellega tahan ma öelda, et massid naudivad lõbusid ja kasutavad vahendeid, mis on eliitrühmade leiutatud ja mille kasutamise õigus kuulus varem ainuüksi neile. Massid tunnevad ihasid ja vajadusi, mida varem peeti rafineerituseks, sest see oli väheste pärand. Triviaalne näide: 1820. aastal ei olnud Pariisis vist kümmetki vannitoaga eramut; vaadake näiteks krahvinna de Boigne'i *Memuaare*. Kuid veelgi enam: massid tunnevad ja rakendavad tänapäeval suhtelise enesestmõistetavusega paljusid tehnilisi vahendeid, mida varem käsitsesid ainult eriharidusega isikud.

Ja ei kasuta mitte ainult materiaalseid vahendeid, vaid — mis veel tähtsamgi — ka juriidilisi ja sotsiaalseid oskusi. XVIII sajandil avastasid teatud vähemused, et pelga sündimisfakti tõttu, vajamata seejuures mingit spetsiaalset kvalifikatsiooni, on igal indiviidil teatud põhilised poliitilised õigused, niinimetatud inim- ja kodanikuõigused, ja et rangelt võttes on need kõikidele ühised õigused ainsad, mis eksisteerivad. Igasugune muu õigus, mis tuleneb erilistest võimetest, mõisteti hukka kui privileeg. Alguses oli see puhtteoreetiline postulaat ja mõne vähese mõtleja idee; hiljem hakkasid nood vähesed seda ideed praktikasse viima, läbi suruma ja sellele tunnustust nõudma — parimad vähemused. Sellest hoolimata mass, kes järjest rohkem sattus vaimustusse nende õiguste ideest kui ideaalist, ei tunnetanud kogu XIX sajandi jooksul neid eneses, ei tegelnud nendega ega kaitsnud neid, vaid elas faktiliselt edasi demokraatlike seadustike järgi, tundis end samuti kui endise režiimi ajal. "Rahvas" — nagu teda toona kutsuti —, "rahvas" teadis juba, et ta on suverään, kuid ei uskunud seda.

Tänapäeval on too ideaal muutunud reaalsuseks, mitte enam seadusandluses, mis on avaliku elu suhtes väline skeem, vaid iga indiviidi südames, olgu tema ideed millised tahes, kas või reaktsioonilised; see tähendab ka siis, kui ta trambib puruks ja pihustab need institutsioonid, mis neid õigusi sanktsioneerivad. Minu meelest ei suuda inimene, kes seda masside veidrat moraalset olukorda ei mõista, taibata midagi sellest, mis tänapäeval hakkab maailmas toimuma. Kvalifitseerimata indiviidi, sünnipärase inimindiviidi kui säärase ülemvõim on juriidilisest ideest või ideaalist, mis ta oli, muutunud keskmise inimese määravaks psühholoogiliseks seisundiks. Ja pangem hästi tähele: kui miski, mis oli ideaal, muutub reaalsuse koostisosaks, lakkab ta paratamatult olemast ideaalne. Haihtuvad prestiiž ja autoriteeti andev maagia, mis on ideaali atribuudid, milles avaldub tema mõju inimesele. Üllast demokraatlikust inspiratsioonist sündinud võrdsustavad õigused on püüdluste ja ideaalide asemel muutunud teadvustamata ihadeks ja enesestmõistetavateks eeldusteks.

Ent ometi ei olnud neil õigustel muud mõtet kui aidata inimhinged välja seesmisest orjusest ja proklameerida nende sisimas teatud ülevuse ja väärikuse tunnet. Kas mitte just seda ei tahetudki? Et keskmine inimene tunneks end härrana, peremehena, iseenda ja oma elu isandana? See on ju saavutatud. Miks siis liberaalid, demokraadid, edumeelsed juba kolmkümmend aastat kurdavad? Või tahavad nad nagu lapsed mingit asja, kuid mitte selle tagajärgi? Tahetakse, et keskmine inimene oleks isand. Ärgu siis imestatagu, et ta tegutseb enda nimel ja enda eest, taotleb kõiki mõnusid, paneb otsustavalt maksma oma tahte, keeldub igasugusest teenerlusest ega kuuletu enam kellelegi, hoolitseb oma isiku ja ajaviidete eest ja viimistleb oma riietust — need on mõned põhitunnused, mis kaasnevad härrasrahva ene-

setunnetusega. Tänapäeval leiame, et need jooned on maad võtnud keskmises inimeses, massis.

Seisame niisiis tõsiasja ees, et nüüdisajal määrab keskmise inimese elu repertoorium, mis varem iseloomustas üksnes tipus olevaid vähemusi. Ent keskmine inimene esindab just seda ala, millele liigub iga ajastu ajalugu; see on ajaloos sama mis merepind geograafias. Järelikult, kui tänapäeval on keskmine tase seal, kuhu varem küündisid üksnes aristokraadid, siis tähendab see lihtsalt ja keerutamata, et ajaloo tase on järsult tõusnud — pärast pikki pinnaaluseid ettevalmistusi, kuid ilmnemise poolest järsku —, hüppeliselt, ühe põlvkonna jooksul. Inimeste elu on kogusummas tõusnud. Võiks öelda, et tänases reamehes on nii mõndagi ohvitserist; inimarmee koosneb juba ohvitseridest. Piisab, kui jälgida, missugune energia, otsustavuse ja sundimatusega liigub nüüd igasugune indiviid mööda eksistentsirada, haarab kinni mööduvast lõbust, surub peale oma otsuse.

Tänapäeva ja lähituleviku igal hüvel ja igal pahel on selles üldises ajalootaseme tõusus oma põhjus ja oma läte.

Ent nüüd tuleb mulle meelde üks ootamatu tähelepanek. Nimelt seik, et elu keskmine tase ühtib endiste vähemuste elutasemega, on uus nähtus Euroopas; kuid see oli loomulik, konstitutsionaalne tõik Ameerikas. Et selgesti mõista, mida öelda kavatsen, mõelgu lugeja juriidilise võrdsuse tunnetamisele. Too psühholoogiline seisund, mis võimaldab tunda end omaenese peremehe ja isandana ning samaväärsena iga teise indiviidiga, mida Euroopas üksnes kõrgkihtidel on õnnestunud saavutada, oli Ameerikas tavaline alates XVIII sajandist, seega peaaegu kogu aeg. Ja uus, veel imelikum kokkusattumus! Kui Euroopas tekkis too keskmise inimese psühholoogiline seisund, kui tõusis terviklikult tema ek-

sistentsi tase, omandas euroopalik elulaad ja toon äkki kõikides valdkondades säärase ilme, mis sundis paljusid ütlema: "Euroopa amerikaniseerub." Nood, kes nii ütlesid, ei omistanud sellele fenomenile suuremat tähtsust; nad arvasid, et tegemist oli kerge muutusega kommetes, mingi moega, ja desorienteeritud välisest sarnasusest, panid selle teab millise mõju arvele, mida Ameerika just nagu avaldanuks Euroopale. Koos sellega on minu meelest triviaalsemaks muudetud probleem, mis tegelikult on märksa subtiilsem, üllatuslikum ja sügavam.

Viisakus püüab mind nüüd keelitada, et ma meretaguse maa inimestele ütleksin, Euroopa on tõepoolest amerikaniseerunud ja see on toimunud Ameerika mõju tõttu Euroopale. Aga ei, tõde astub siin viisakusega konflikti ja peab võidu pärima. Euroopa ei ole amerikaniseerunud. Ei ole Ameerikast isegi oluliselt mõjustatud. Kui üldse, siis saab nii üks kui teine protsess alguse just praegu, kuid pole tekkinud lähimas minevikus, millest olevik on võrsunud. Siin on meeleheitele viiv kuhi vääri ideid, mis hägustavad meie mõlema, nii ameeriklaste kui eurooplaste nägemist. Masside triumf ja järgnev suurejooneline elutaseme tõus on toimunud Euroopas seesmistel põhjustel, pärast kahte sajandit edumeelse hariduse andmist rahvahulkadele ja paralleelset majanduslikku rikastumist. Kuid nii see on, tulemus langeb kokku ameerikaliku eksistentsi kõige määravama joonega; ja seetõttu, et Euroopa keskmise inimese moraalne seisund ühtib ameeriklase omaga, ongi juhtunud, et eurooplane mõistab esimest korda ameerikalikku elu, mis varem oli talle saladus ja müsteerium. Küsimus ei ole niisiis mitte mõjus, mis oleks pisut veider — see oleks ju tagasimõju —, vaid selles, mida veel vähem aimatakse: nivelleerumises. Ammustilma on eurooplane ebamääraselt aimanud, et keskmine elustandard Ameerikas on kõrgem kui vanal mandril. Selle tõiga ilmne, kuid vähe

analüüsiv intuitiivne tajumine pani aluse ideele, mida alati aktsepteeriti ega seatud kunagi kahtluse alla, nimelt et Ameerika tähendab tulevikku. On mõistetav, et nii levinud ja juurdunud idee ei saanud tulla tuulest, nagu öeldavasti orhideed kasvavad õhus ilma juurteta. Selle aluseks oli too ähmane kujutlus ookeanitagusest keskeltläbi kõrgemast elustandardist, mis konkretiseerus Ameerika eliidi madalama tasemega, kui seda võrrelda Euroopa vähemuste omaga. Kuid ajalugu nagu põllunduski toitub orgudest, mitte mäetippudest, saab ainet ühiskonna keskmisest tasemest, mitte kõrgusest.

Elame ühtlustumiste ajal: nivelleeruvad varandused, nivelleerub erinevate sotsiaalsete klasside kultuur, nivelleeruvad sugude erinevused. Mis siis ikka, ühtlustuvad ka mandrid. Ja eurooplane, elutaseme poolest madalamal, on selles nivelleerumisprotsessis ainult võitnud. Järelikult sellelt tahult vaadatuna tähendab ühiskonna korda õõnestav masside tegevus elujõu ja võimaluste muinasjutulist tõusu; niisiis hoopis vastupidi sellele, mida nii sageli kuuleme Euroopa dekadentsi kohta. Segane ja nõme väljend, mille puhul pole hästi teada, millest räägitakse, kas Euroopa riikidest, Euroopa kultuurist või sellest, mis on kõige selle all ja loeb lõpmatult rohkem kui kõik see, ja nimelt: Euroopa vitaalsusest. Euroopa riikide ja kultuuri kohta ütleme edaspidi paar sõna — ja võib-olla kehtib ülaltoodud väljend nendegi kohta —; mis aga puutub vitaalsusesse, siis tuleb loomulikult nentida, et tegemist on jämeda veaga. Võib-olla tundub minu väide veenvam või vähem ebatõenäoline, kui sõnastan selle teisiti; niisiis ütlen, et keskmine itaallane, keskmine hispaanlane või keskmine sakslane erineb tänapäeval eluviisilt vähem ühest jänkist või ühest argentiinlasest kui kolmkümmend aastat tagasi. Ja see on tõsiasi, mida ameeriklased ei tohi unustada.

3. peatükk

AEGADE KÕRGUS

Masside valitsemisel on niisiis ka positiivne külg, kuivõrd see tähendab kogu ajaloolise taseme tõusu ja näitab, et tänapäeval kulgeb keskmine elu suurematel kõrgustel kui eile tallatud rajad. See teadvustab meile, et elul võib olla mitmesuguseid kõrgusi ja et see väljend, mida tavaliselt mõttetult korratakse, kui räägitakse aegade kõrgusest, on tulvil mõtet. Sellel seigal on otstarbekas pikemalt peatuda, sest see võimaldab meil piiritleda üht meie aja kõige üllatavamat iseärasust.

Öeldakse näiteks, et üks või teine asi ei ole aja kõrgusel. Tegelikult ei ole juttu abstraktsest kronoloogilisest ajast, mis kulgeb alati ühetaoliselt, vaid elamise ajast, sellest, mida iga põlvkond nimetab "meie ajaks" ja millel alati on olemas teatud kõrgus — täna see ületab eilset, püsib samal tasemel või langeb allapoole. Kujutlus langemisest, mis kätkeb sõnas "dekadents", tuleneb sellest intuitsioonist. Niisamuti tunnetab igaüks seost omaenda elu ja selle aja kõrguse vahel, milles tema elu möödub. On neid, kes tunnevad end kaasaja eksistentsivormides nagu merehädalised, kes ei suuda pinnale tõusta. Tempo, kiirus, millega sündmused täna arenevad, hoog ja energia, millega kõike tehakse, ängistab arhailise hoiakuga inimest ja see ängistus mõõdab tema pulsi ja ajajärgu kõrguse vahet. Teisalt see, kes praegusaja tingimustes elab täiel rinnal ja oma suva järgi, on teadlik seosest meie aja kõrguse ja eelnenud aegade taseme vahel. Missugune on see seos?

Oleks ekslik arvata, et mingi ajastu inimene tunnetab möödunud aegu — pelgalt sellepärast, et need on möödunud — alati kui tasemelt madalamaid tema oma ajast. Vahest piisab meenutada, et Jorge Manrique arvamise kohaselt:

"Mis tahes läinud aeg
oli parem."*

Aga seegi pole õige. Mitte kõik ajastud pole tundnud end madalamana mingist minevikuajast ega ole kõik uskunud end olevat üle kõikidest, mis juba olid ja mida mäletatakse. Iga ajalooline epohh tajub erinevalt seda elu kõrguse kummalist fenomeni ja mind hämmastab, et mõtlejad ja historiograafid ei ole kunagi tähelepanu pööranud nii ilmsele ja tähtsale seigale.

Mulje, mida väljendavad Jorge Manrique sõnad, on kindlasti olnud valdavaim, vähemalt kui seda võtta *grosso modo*. Enamikule epohhidest ei tundunud nende aeg eelnenutest üle olevat. Vastupidi, tavaliselt oletasid inimesed paremaid aegu ja täisverelisemat elu mingis ebamäärases möödanikus — kuldajastu, ütleme meie, keda on harinud Kreeka ja Rooma; *alcheringa*, ütlevad Austraalia pärismaalased. Sellest ilmneb, et nood inimesed pidasid oma elupulssi mingil määral ebatäiuslikuks, mandunuks, võimetuks pilgeni paisutama nende elu tuiksooni. Sel põhjusel austasid nad minevikku, "klassikalisi" aegu, mille foonil eksistents kangastus neile millegi avarama, rikkama, täiuslikuma ja keerulisemana kui nende oma aja elu. Tagasi vaadates ja noid väärtuslikumaid sajandeid kujutledes näis neile, et nende aeg ei kõrgunud minevikust üle, vaid otse vastupidi, jäi sellele alla — just nagu temperatuuripügal, kui tal oleks teadvus, tunnetaks, et ta ei sisalda kõrgemat kraadi; et viimasele vastab rohkem kaloreid kui temale. Alates saja viiekümnendast aastast pärast Kristust süveneb Rooma impeeriumis järjest enam mulje elu ahenemisest, vaesumisest, allakäigust ja pulsi kadumisest. Juba Horatius oli laulnud: "Isade aeg, halvem vanaisade omast, on si-

* *Cualqiera tiempo pasado/ fué mejor.* Jorge Manrique (1440–1478), hispaania luuletaja, kelle tsiteeritav kaebelaul isa surma puhul *Coplas de Jorge Manrique a la muerte de su padre* on üks kuulsamaid ja tsiteeritumaid luuletusi Hispaanias. *Tlk.*

gitanud veel kõlbmatumana meid, kes me oleme andmas lausa pahelist järelsugu."*

Kaks sajandit hiljem ei olnud terves impeeriumis piisaval arvul keskmise vaprusega itaalikuid, kellega täita tsentuuriokohti, ja sellesse ametisse tuli palgata dalmaatslasi ning pärastpoole Doonau ja Reini alade barbareid. Samal ajal jäid naised sigimatuks ja Itaalia tühjenes elanikest.

Vaadakem nüüd teist liiki ajastuid, millel on eelvaadeldule nähtavasti sootuks vastandlik elumuster. Tegemist on üpris huvitava ilminguga, mida peame oluliseks täpsemalt kirjeldada. Kui omal ajal, mitte üle kolmekümne aasta tagasi, poliitikud rahvahulkade ees kõnesid pidasid, tavatsesid nad ühe või teise valitsusmeetme, niivõi naasuguse ebakoha tagasi tõrjuda, öeldes selle olevat sobimatu täiuslikkuse ajastule. Huvitav on meenutada, et sedasama väljendit kasutati Trajanuse kuulsas kirjas Pliniusele, kus esimene ei soovitanud viimasel jälitada kristlasi anonüümsete öörduste alusel: *Nec nostri saeculi est* (ei ole meie ajastule sobiv). Ajaloos on seega esinenud mitmeid epohhe, mil tuntakse, et on saavutatud täiuslik, lõplik kõrgus: need on ajad, mil usutakse, et on jõutud teekonna lõppu, kus teostub igivana püüdlus ja täitub lootus. See on "aeg, mil sõna on saanud lihaks", ajaloolise elu täieliku küpsuse aeg. Kolmkümmend aastat tagasi uskus eurooplane tõepoolest, et inimese elu oli saanud selleks, mis ta olema pidi, nii nagu seda paljude põlvkondade jooksul oli igatsetud näha ja nagu ta nüüdsest pidi alati olema. Täiuse aegu tajutakse alati kui paljude teiste ettevalmistavate ajajärkude, teiste külluseta aegade tulemust, aegade tulemust, mis olid käesolevast halvemad ja mille kohal troonib see ülev tund. Sellelt

* *Aetas parentum peior avis tulit*
nos nequiores, mox daturos
progeniem vitiosorem.
("Oodid", III raamat, 6).

kõrguselt nähtuna paistavad nood ettevalmistavad perioodid, otsekui neis oleks elatud pelgast püüdlusest ja saavutamata illusioonist; nad tunduvad üksnes rahuldamata soovi, innukate eelkäijate, veel-mitte-aegadena, aegadena, mil valitses piinav kontrast kirka pürgimuse ja sellega sobimatu tegelikkuse vahel. Niisugusena näeb keskaega XIX sajand. Lõpuks saabub päev, mil too ammune, puhuti aastatuhandetesse ulatuv soov näib täituvat: reaalsus võtab ta vastu ja kuuletub talle. Oleme jõudnud eemalt terendunud kõrgusele, eelnevalt püstitatud sihile, aja harjale! Veel-mitte-ajale on järgnenud lõpuks-ometi-aeg.

See tunne oma elust oli meie isadel ja kogu nende aastasajal. Ärgem unustagem seda: meie aeg on niisugune, mis tuleb pärast täiuseaega. Siit järeldub paratamatult, et inimesele, kes üha klammerdub teise kalda, tolle hiljutise möödunud külluse külge ja vaatab kõike läbi tolle aja prillide, saab osaks pettepilt näha käesolevat ajastut kui tagasilangust täiusest, kui mandumist.

Kuid üks vana ajalooharrastaja, aegade pulsi erapooletu kompleja, ei tohi lasta end eksiteele viia tollest oletatavate täiuste kumast.

Nagu olen öelnud, võib eksisteerida "aeg, mil sõna on saanud lihaks", olulisel tingimusel, et mingi ammune, jonnakalt läbi sajandite kandunud kirglik soov lõpuks ühel päeval ometi rahuldataks. Ja tõepoolest, nood täiuseajad on olnud enesega rahulolu ajad; mõnikord, nagu XIX sajandil, ülima rahulolu ajad.[4] Aga nüüd hoomame, et nood nii suure rahulolu epohhid, nii väga edukad sajandid, on seestpoolt surnud. Tõeline elutäius ei seisa

[4]Hadrianuse rahadele on münditud kirjad, nagu *Italia Felix* ("Õnnelik Itaalia"), *Saeculum aurem* ("Kuldajastu"), *Tellus stabilita* ("Kindel maa"), *Temporum felicitas* ("Aegade õnn"). Peale Coheni suure numismaatilise registri vt ka mõningate müntide reproduktsioone Rostowzeffi raamatus *The Social and Economic History of the Roman Empire*, 1926, illustratsioon LII, lk 588, märkus 6.

rahuldatuses, saavutuses, päralejõudmises. Juba Cervantes ütles, et "tee on alati parem kui kõrts". Aeg, mis on rahuldanud oma soovi, oma ideaali, on aeg, mis enam midagi ei soovi, mille soovide allikas on kuivanud. See tähendab, kuulus täius on tegelikult lõpp. On sajandeid, mis seetõttu, et nad pole osanud uuendada oma soove, surevad rahulolust, nagu sureb õnnelik isamesilane pärast pulmalendu.[5]

Siit ka see üllatav seik, et nood niinimetatud täiuseajastud on alati tajunud iseenda rahus üpris iseäralikku nukrust.

Aegamisi idanenud soov, mis XIX sajandil näis lõpuks teostuvat, sai resümeeriva nimetuse "modernne kultuur". Juba nimetus tekitab rahutust: et mingi aeg kutsub iseennast "modernseks", see tähendab viimaseks, lõplikuks, mille ees kõik ülejäänud on pelgalt minevikud, tagasihoidlikud ettevalmistused ja püüdlused tema poole! Hoota nooled, mis ei taba märki![6]

Kas pole siin tajutav oluline erinevus meie aja ja tolle vahel, mis äsja mööda läks, silmapiiri taha kadus? Meie aeg ei tunne end tegelikult enam definitiivsena; vastupidi, otse tema lättel avastab intuitsioon ähmaselt, et ei ole olemas lõplikke, kindlaid, alatiseks kristalliseerunud aegu, vaid vastupidi, too pretensioon, et üks elu ajajärk — niinimetatud "modernse kultuuri aeg" —

---

[5] Ärgem jätkem lugemata Hegeli oivalisi lehekülgi rahulolu aegade kohta tema *Ajaloo filosoofias*.

[6] Niisuguste sõnade algtähenduses nagu "modernne" ja "modernsus", millega viimased ajad on end ristinud, avaldub väga teravalt siinkohal analüüsitav "ajastu kõrguse" tunnetus. Modernne on see, mis vastab *modo* (just nüüd) nõudele; mõistagi uuele moodusele, modifikatsioonile või moele, mis just sellises olevikus on esile kerkinud vanade, traditsiooniliste mooduste ees, mis olid käibel minevikus. Sõna "modernne" väljendab niisiis teadlikkust uuest elust, mis vanaga võrreldes on kõrgem, ja ühtlasi imperatiivi olla ajastu kõrgusel. Mitte olla uudne võrdub "modernse" jaoks langemisega allapoole tänapäeva ajaloolist taset.

oleks definitiivne, tundub mulle nägemisvälja uskumatu sõgestuse ja ahtusena. Ja selle tõdemisega valdab meid imepärane tunne, et oleme mööda hiilinud kitsast ja hermeetiliselt suletud ruumist, oleme pääsenud ja tulnud uuesti tähtede alla, tõelisse maailma, mis on sügav, kohutav, ettearvamatu ja ammendamatu, maailma, kus kõik, kõik on võimalik: parim ja halvim.

Usk modernsesse kultuuri oli kurb: see tähendas teadmist, et homne päev tuli kõiges olulises samasugune kui tänane, et progress seisnes igavesest ajast igavesti ainult edasisammumises mööda ühesugust teed, identset sellega, mis oli juba meie jalge all. Säärane tee on pigem vangla, mis elastselt pikeneb, meid vabastamata.

Kui Rooma impeeriumi algperioodil mõni haritud provintsiaal — näiteks Lucanus või Seneca — saabus Rooma ja nägi suurejoonelisi keiserlikke ehitisi, definitiivse võimu sümboleid, tundis ta oma südant kokku tõmbuvat. Ei midagi uut võinud maailmas enam juhtuda. Rooma oli igavene. Ja kui on olemas varemete melanhoolia, mis neist kerkib nagu aure seisvast veest, siis tajus tundlik provintsiaal mitte vähem rõhuvat, ehkki vastupidise märgiga melanhooliat: igaveste ehitiste melanhooliat.

Kas säärase emotsionaalse seisundi kõrval pole ilmne, et meie ajastu elutunnetus sarnaneb pigem koolist plehku pannud jütside rõõmu ja käraga? Praegu me enam ei tea, mis juhtub maailmas homme, ja salaja see rõõmustab meid; sest olla ettenägematu, olla alati igale võimalusele avatud silmapiir, see on autentne elu, elu tõeline täius.

(*Järgneb*)

TARTU KOMMERTSPANK

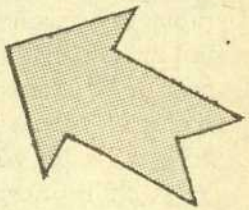

- arveldused ja laenud
- valuutaoperatsioonid kodu- ja välismaal
- soodsad hoiustustingimused
- abi välismajandustehingute sooritamiseks
- võimalus astuda panga osanikuks
- mitmed teised pangateenused

SINU ÄRI EDUKS!

TARTU
Munga 18
tel 331 97
telex 173 107 Money SU

TALLINN
Dunkri 9
tel 44 69 77
fax 44 03 61

EHITUSKOOPERATIIV
"TARE"

Teeme
EHITUS-

&

REMONDITÖID

tellijatele meelepärase hinnaga

nii kodu- kui välismaal

Lähem info: Olev Kala
Rahu 3a–12
202 400 Tartu
Eesti

tel: 70717

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arenguid.
Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.
Tellimisindeks 78 163. Tellides *Akadeemia* 1992. aastaks, saate ajakirja kätte odavamalt kui üksiknumbreid ostes.
AKADEEMIAT MÜÜVAD KA RAAMATUPOED.
1991. aasta üksiknumbrid on müügil *Akadeemia* toimetuses. Neid saate tellida ka postiga, kui saadate Tartu Kommertspanka rahakaardiga *Akadeemia* arvele (nr 1345043) iga numbri eest 4 rubla ja märgite lõigendile soovitud numbrid.
Akadeemia, Küütri 1, 202 400 Tartu, Eesti/Estland/Estonia.
Tel. 31373, 31117.

AKADEEMIA

Editor-in-chief: Ain Kaalep
Editors: Eduard Parhomenko, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kiho
Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union.
Akadeemia introduces new developments in arts and sciences.
Akadeemia is published 12 times a year, all in all approximately 2700pp.

Subscription rates with postage for 1992: USD 68 (for institutions), USD 51 (for individuals).

Single issues USD 6.

Back issues for 1991 USD 5.

Please transfer the payment to our account no. 99-42 149 169 with Tartu Kommertspank, Tartu, through crediting the account no. 1345043-419 AKADEEMIA of Tartu Kommertspank with Svenska Handelsbanken, 106 70 Stockholm, Sweden, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my AKADEEMIA subscription for 1992 ☐

Single issues for 1992 | 1 | 2 | 3 | 4 | 5 | 6 | 7 | 8 | 9 | 10 | 11 | 12 |

Back issues for 1991 | 1 | 2 | 3 | 4 | 5 | 6 | 7 | 8 | 9 | 10 | 11 | 12 |

Name or institution .....

Address .....

Country .....

Enclosed is the check totaling USD .....

Please mail to: *Akadeemia*, Küütri 1, 202400 Tartu, Eesti/Estland/Estonia.

CONTENTS

Leaders and groups from the psychoanalytic viewpoint . . *Eve Suurvee* 1587
Man in Christianity and Marxism . . . . *Paul Tillich* 1609
Cosmic rays and astrophysics of atomic nuclei . . . . *Rein Silberberg* 1629
The economics of coming spaceship Earth . . . . . *Kenneth E. Boulding* 1637
Cicero: Coquette and immortal. II . . . . *Ilmar Vene* 1653
To Lucius Lucceius . . . . . *Marcus Tullius Cicero* 1670
Humanism and enlightenment: A turn in Estonian literary consciousness during the last decade . . *Hasso Krull* 1676
Some wartime poems . . . . . *Uku Masing* 1684
On the history of the principles of consensus and majority. I . . . . . *Hans Hattenhauer* 1693
Economic attraction between Estonia and Russia during the first decade of Estonia's independence . *Jaak Valge* 1714
Documents of the division of Petseri and Viru counties. I . 1736
Review: Seppo Lallukka. *The East Finnic Minorities in the Soviet Union: An Appraisal of the Erosive trends.* (Suomalaisen Tiedeakatemian Toimituksia. Sarja B. Nide 252.) Helsinki, 1990. . . . . *Ott Kurs* 1759
Editorial note. Summaries 1765
The Revolt of the Masses. I . . *José Ortega y Gasset* 1775

СОДЕРЖАНИЕ

Лидеры и группы с психоаналитической точки зрения . . . . . *Эве Суурвеэ* 1587
Человек в христианстве и в марксизме . . *Пауль Тиллих* 1609
Космическое изучение и астрофизика атомных ядер . . . . . *Рейн Силберберг* 1629
Экономика будущего на космическом корабле «Земля» . . . . . *Кеннет Э. Боулдинг* 1637
Цицерон: Тщеславный и бессмертный. II . . *Ильмар Вене* 1653
Луцию Лукцею . . . . . *Марк Туллий Цицерон* 1670
Гуманизм и просвещение: Перелом в идеологии эстонской литературы последнего десятилетия . . *Хассо Крулль* 1676
Стихи военного времени . . . . . *Уку Мазинг* 1684
Об истории принципов консенсуса и большинства . . . . . *Ханс Хаттенхауер* 1693
Эстонско-русское экономическое тяготение в первое десятилетие эстонской государственности . . *Яак Валге* 1714
Документы о разделении Петсеримааского и Вирумааского уездов. I 1736
Рецензия: Seppo Lallukka. *The East Finnic Minorities in the Soviet Union: An Appraisal of the Erosive Trends.* (Suomalaisen Tiedeakatemian Toimituksia. Sarja B. Nide 252.) Helsinki, 1990. . . . . *Отт Курс* 1759
От редакции. Резюме 1770
Восстание масс. I . . . . . *Хосе Ортега и Гассет* 1775

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

Hind rbl. 2.70